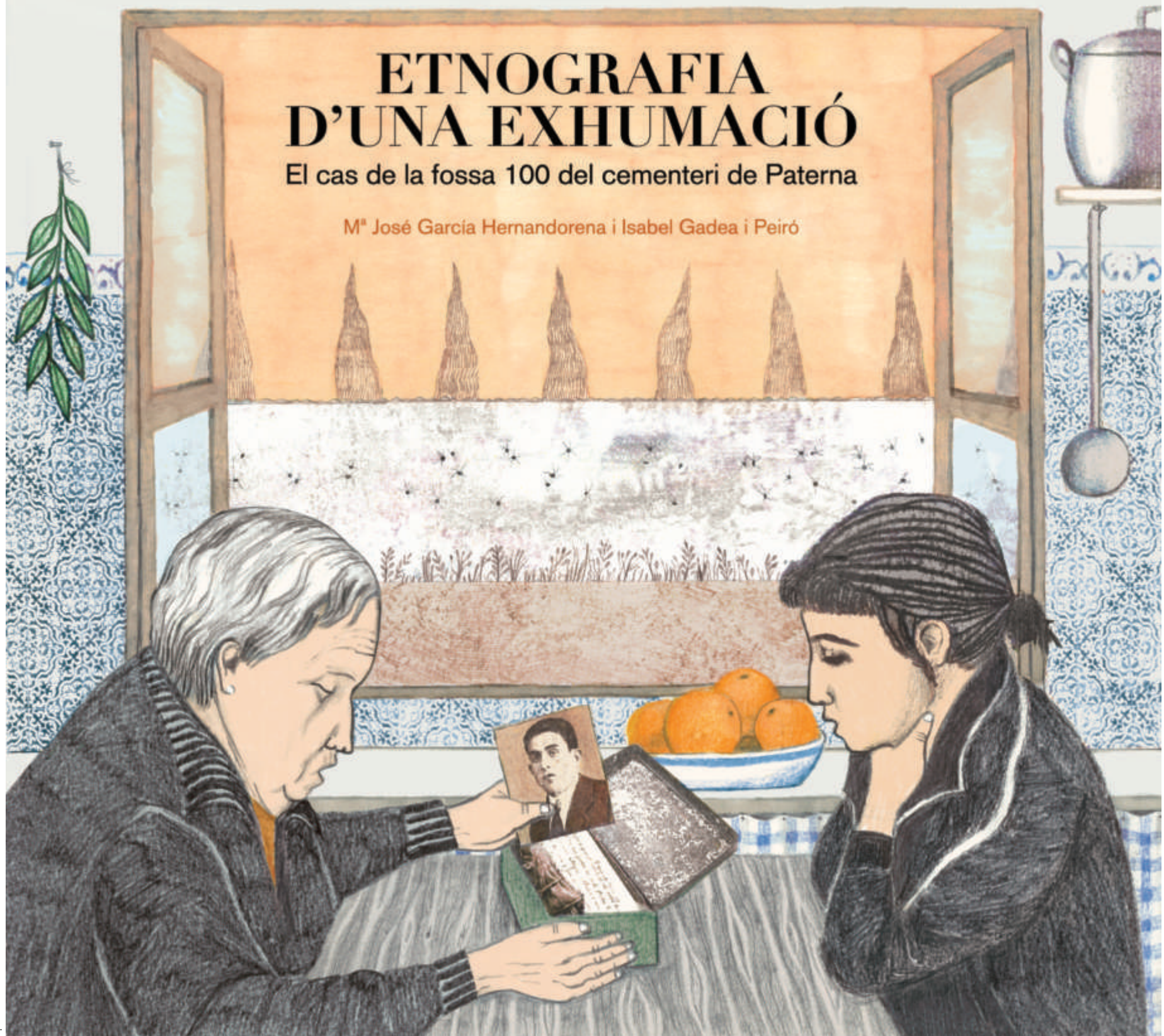

ETNOGRAFIA D'UNA EXHUMACIÓ

El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna

Mª José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró

ETNOGRAFIA D'UNA EXHUMACIÓ

El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna

Mª José García Hernandorena i Isabel Gadea i Peiró

Coordinador de l'edició:
Francisco J. Sanchis Moreno.

© dels textos:
Les autores.

© de les fotografies:
Raul Pérez, M^aJosé Garcia Hernandonera i familiars de l'associació de la Fossa 100.

© de la portada i contraportada:
Ana Penyas.

Maquetació:
Patricia Naranjo.

Revisió lingüística:
Rosa Peris Cabrera.

Editorial:
Diputació de València. Delegació de Memòria Històrica.

Imprimeix:
Impremta de la Diputació de València. IMPRENTA
DIPUTACIÓN DE VALENCIA

ISBN:
978-84-7795-859-8

Dipòsit Legal:
V-201-2021

ÍNDEX

Pròleg	17
Presentació	21
I. Introducció	25
1.1 La vida social de les fosses del franquisme	25
1.2 Metodologia	29
2. Una pau que sembra fosses: Origen de la fossa 100	32
2.1 Guerra i postguerra al País Valencià	35
2.2 Guerra i postguerra al pobles de la Safor	39
2.3 La fossa 100 del cementeri de Paterna	43
3. Les vides de la fossa 100	48
3.1 La vida familiar	50
3.1.1 Primera generació	56
Els iaïos de la fossa 100	56
Les portadores de la memòria	60
3.1.2 Segona generació	82
Fills i filles del dol	82

3.1.3 Tercera i quarta generació	102
La generació de la postmemòria	102
3.2 La vida associativa	118
3.2.1 Origen i constitució de l'associació	128
3.2.2 Dos de novembre de 2019	136
3.2.3 Exhumació, identificació i reinhumació	143
3.2.4 Altres associacions, altres estratègies, mateix objectiu	150
3.3 La vida política-administrativa	160
3.3.1 La Diputació de València	164
3.3.2 L'ajuntament de Paterna	176
3.3.3 La Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica	185
3.4 La vida científica-forense	188
3.4.1 La cultura forense de les fosses de Paterna	193
3.5 La vida jurídica	204

3.5.1 Els mecanismes de la repressió franquista	207
La presó	207
Els juís sumaríssims	209
La Causa General	214
3.5.2 Els mecanismes de la reparació	217
La justícia fallida	217
La Querella Argentina	219
3.6 La vida mediàtica, artística i cultural	220
4. Les vides individuals de la Fossa 100	
Els homes de la Fossa 100	236
La memòria de la presó	240
La memòria política	270
5. Conclusions Finals	272
Bibliografia	277
Annexes	291
	299

La Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia entiende que para cumplir con su finalidad básica de recuperar la verdad, la dignidad y la justicia de la memoria de aquellos que sufrieron la guerra, la persecución y represión por su ideología, no siempre las investigaciones han de circunscribirse al dominio de la Historia.

Por ello hemos considerado de gran interés que el momento o periodo histórico, en este caso, deje de ser el objeto a estudiar en sí mismo, para pasar a centrar el análisis en cómo esos acontecimientos afectaron a las personas que los vivieron, a las víctimas directas, y también a sus familiares y descendientes.

Las fosas del cementerio de Paterna son el símbolo del dolor perpetrado a aquellos millares de personas que perdieron la guerra y a sus familias, son el símbolo del miedo, la injusticia y la sinrazón. Por ello su exhumación e identificación son tanto un acto de recuperación democrática, como un desagravio a todos los represaliados. Pero las exhumaciones muchas veces, aún sin quererlo, se presentan ante la opinión pública como un mero listado, con un coste de inversión, un número de víctimas, un inventario de objetos aparecidos indicativo de la barbarie, pero para las familias implicadas es un reencuentro íntimo con sus allegados, un reencuentro deseado desde hace décadas y que por desgracia muchos de ellos ya no han podido ver. Por ello tratamos hacer un reconocimiento a estas personas y a su dignidad, a través de su vida. Reconocimiento y aproximación que intentamos que se haga desde su propia perspectiva buscando el relato de la historia vivida, más que el de la ciencia de la Historia.

La decisión de exhumar una fosa convierte un lugar de muerte en un punto en torno al cual se agolpa la vida, al poner en marcha toda una serie de procesos y actuaciones que son necesarias para alcanzar el objeto deseado. Es por esta razón que esta publicación trata de

recoger también las cuestiones administrativas, de colaboración entre administraciones, las cuestiones arqueológicas, etc., sin las cuales los familiares no verían colmados sus sacrificios y esfuerzos en pro del reconocimiento de la verdad, la justicia y la dignidad de sus allegados, asesinados por la defensa de una ideología

Ramiro Rivera Gracia
Diputado de Memoria Histórica
Diputación de Valencia

La Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València entén que per a complir amb la seua finalitat bàsica de recuperar la veritat, la dignitat i la justícia de la memòria d'aquells que van patir la guerra, la persecució i la repressió per la seua ideologia, no sempre les investigacions han de circumscriure's al domini de la Història.

Per això hem considerat de gran interés que el moment o període històric, en aquest cas, deixe de ser l'objecte a estudiar en si mateix, per a passar a centrar l'anàlisi en com aquests esdeveniments van afectar les persones que els van viure, les víctimes directes, i també els seus familiars i descendents.

Les fosses del cementeri de Paterna són el símbol del dolor perpetrat a aquells milers de persones que van perdre la guerra i a les seues famílies, són el símbol de la por, la injustícia i la desraó. Per això, la seua exhumació i identificació són tant un acte de recuperació democràtica, com un desgreuge a tots els represaliats. Però les exhumacions moltes vegades, encara que sense voler-ho, es presenten davant l'opinió pública com un mer llistat, amb un cost d'inversió, un nombre de víctimes, un inventari d'objectes apareguts indicatiu de la barbàrie, però per a les famílies implicades és un retrobament íntim amb els seus propparents, un retrobament desitjat des de fa dècades i que per desgràcia moltes ja no han pogut veure. Per això tractem de fer un reconeixement a aquestes persones i la seua dignitat, a través de la seua vida. Reconeixement i aproximació que intentem que es faça des de la seua perspectiva, buscant el relat de la història viscuda, més que el de la ciència de la Història.

La decisió d'exhumar una fossa converteix un lloc de mort en un punt al voltant del qual es congrega la vida, en posar en marxa tota una sèrie de processos i actuacions que són necessaris per a aconseguir l'objecte desitjat. És per aquesta raó que la present publicació tracta de recollir també les qüestions administratives, de col·laboració entre administracions, les

qüestions arqueològiques, etc., sense les quals els familiars no veurien satisfets els seus sacrificis i esforços en pro del reconeixement de la veritat, la justícia i la dignitat dels seus propparents, assassinats per la defensa d'una ideologia.

Ramiro Rivera Gracia
Diputat de Memòria Històrica
Diputació de València

PRÒLEG

Etnografia d'una exhumació. El cas de la fossa 100 del cementeri de Paterna, de Mª José García Hernandorena e Isabel Gadea i Peiró es un magnífico ejemplo, sutil y matizado, de cómo trabaja la antropología social en entornos tan complejos y volátiles como puede ser la excavación de una fosa común de la represión franquista, una de las más de 750 que se han abierto en España desde el año 2000.

Si los arqueólogos y antropólogos forenses se ocupan de descifrar las claves técnicas de estos escenarios de muerte violenta, documentarlos, e impulsar el estudio e identificación de los restos exhumados, desde la antropología social el foco analítico se pone en comprender en profundidad y en todas sus dimensiones el dinámico mundo social (la “vida social”) que las envuelve y las dota de significación, ya sea en entornos institucionales, asociativos o familiares.

Parece evidente que este tipo de análisis, con su diseño y metodologías específicas, es básico para llegar a entender el origen y evolución de las culturas memoriales que se están generando en el siglo XXI en torno a la recuperación de la represión que tanto en la guerra civil como en la postguerra se ejerció sobre civiles republicanos por parte de los sublevados en el golpe de estado de 1936.

Estas culturas memoriales no son homogéneas ni estáticas. Por ejemplo, en la última década, su paulatino entrelazamiento con los discursos y prácticas transnacionales de los derechos humanos es evidente, lo que ha transformado la percepción de las víctimas (que muchas

veces pasan de ser “fusilados” a “desaparecidos”), el repertorio de actos memoriales que se desencadenan, las iconografías con las que se expresan, o el tipo de reclamaciones de verdad, justicia y reparación que guían la acción social, en distintos niveles que cubren desde los espacios más íntimos de la experiencia a los más institucionalizados.

En este contexto, García y Gadea se enfrentan al estudio antropológico de todas las acciones memoriales que están teniendo lugar en el conjunto de fosas del cementerio de Paterna (Valencia), un lugar de represión y memoria especialmente alambicado. A lo largo de su informe, navegan estas complejas aguas analíticas con una gran solvencia, y con ello contribuyen de una manera muy significativa a enriquecer y ampliar una literatura especializada emergente que analiza estos procesos memoriales vinculados a las exhumaciones de fosas desde las ciencias sociales.

Como toda buena etnografía, la metodología central es la observación participante, que exige que se acoten las dimensiones del estudio. La presencia de tres semanas sobre el terreno –en este caso en el cementerio, a pie de fosa–, se combina con un importante corpus de 22 entrevistas de tipo biográfico con familiares de uno de los fusilamientos (el de 27 vecinos de la comarca de la Safor y un vecino de la Costera, que se produjo el 2 de noviembre de 1939 en el paredón del *Terrer*) –facilitadas por la *Associació de la Fossa 100*–, y un trabajo etnográfico posterior en sus pueblos originarios. En este trayecto investigador, las autoras han sacado a la luz testimonios de represión de mucha dureza, que en muchos casos nunca antes tuvieron oportunidad de expresarse públicamente. También hallazgos de un valor memorial incalculable que permanecían en el ámbito más privado. Pequeños objetos –cartas escritas a los familiares en las horas previas al fusilamiento, actas, o fragmentos de ropa de los fusilados entregados a la familia por el enterrador como acto semi clandestino de solidaridad– que, lejos de ser insignificantes, encriptan no solo el dolor y la pérdida sino la dureza

de la represión, el silencio y el olvido oficial durante décadas.

Con todas estas mimbres, y tras aportar una base histórica del origen de las fosas en la postguerra, cubren un arco muy amplio de la naturaleza, protagonistas y actividades concretas del movimiento memorialista que se está movilizandó en torno a las exhumaciones de Paterna que, aunque tiene lógicamente sus especificidades locales, tiene también muchos vasos comunicantes con procesos semejantes que están teniendo lugar en otros lugares del Estado.

Este informe se convierte en una pieza esencial de un puzle que, cuando se vaya completando con otras investigaciones de base etnográfica en otras exhumaciones semejantes, nos permitirá comprender con todos sus matices las dimensiones sociales, políticas y memoriales de un proceso que ha cobrado una importancia extraordinaria en los últimos veinte años, y que nos obliga a enfrentarnos críticamente, como investigadores pero también como ciudadanos, con la gestión histórica de los fantasmas del pasado y los traumas sociales mal resueltos.

Francisco Ferrándiz
Instituto de Lengua, Literatura y Antropología, CSIC

PRESENTACIÓ

Aquest llibre naix d'una proposta d'investigació que, com antropòlogues socials, fem a la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València amb l'objectiu de conèixer quin és l'impacte social dels actuals processos d'exhumació i identificació dels cossos d'unes persones afussellades fa 80 anys i enterrades a les fosses comunes del cementeri de Paterna. Per motius personals i professionals, ens apropàrem al cementeri de Paterna des del present a l'observar l'existència d'un moviment col·lectiu i polifònic que implica molts agents socials, que té cert ressò en la societat civil i que ens semblava necessari conèixer.

La nostra proposta va ser la realització d'una etnografia del procés exhumatori d'una de les fosses comunes de represaliats del franquisme del cementeri. És a dir, fer observació participant, realitzar entrevistes i recollir i analitzar tot allò que es genera quan unes persones decideixen juntar-se per mampendre el treball de recuperar els cossos i les memòries dels seus familiars. La Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València va confiar en el projecte i va finançar la seua realització, així com la publicació d'aquest. Amb això, encetàrem el treball de camp en paral·lel als treballs d'excavació i exhumació d'una de les fosses comunes, concretament la Fossa 100.

Durant els sis mesos que va durar el treball de camp, hem anat tractant de respondre a la pregunta inicial de la nostra investigació: quin és l'impacte social dels processos contemporanis d'exhumació al cementeri de Paterna. I això passa per reflexionar sobre les distintes qüestions que han anat sorgint i que, tot plegat, conformen aquest treball: Quins són els agents socials implicats en aquest moviment? Quines són les motivacions i opinions de

cadascun d'ells al respecte? Què ha passat perquè un 2 de novembre es reunisquen 200 persones per a celebrar un homenatge/velatori alternatiu que dóna inici als treballs d'exhumació? Què passa al cementeri de Paterna que desperta l'interés de col·lectius -tan diversos com grups d'escolars, mitjans de comunicació, artistes, acadèmics, etc. -que el visiten per a escoltar les explicacions dels arqueòlegs i antropòlegs forenses?

A partir del cas de la Fossa 100, la nostra investigació ha donat com a resultat un informe en el que, a més d'elaborar un mapeig dels agents implicats i les seues posicions, oferim una imatge de quina és la situació actual al cementeri de Paterna respecte a les exhumacions de les fosses comunes del franquisme, així com les particularitats d'aquest lloc de memòria. D'ahí que, al llarg del text, trobem suggeriments, recomanacions o reflexions entorn al moment actual i que poden enriquir el debat sobre el futur del cementeri de Paterna.

Tanmateix, més enllà d'oferir el que seria una fotografia fixa del que són avui les exhumacions de les fosses de Paterna, parlar d'exhumacions ens duu indefugiblement a parlar de memòries. És per això que en este treball també trobarem una anàlisi antropològica de quins són els mecanismes d'elaboració, transmissió i custòdia de la memòria, a partir dels testimonis dels familiars de la Fossa 100. Per a nosaltres, com antropòlogues, la memòria o, millor dit, les memòries, no són només una font d'informació primària: són el nostre objecte d'investigació. Les memòries constitueixen un material plàstic i mal·leable, i són els productes d'un procés, d'ací l'expressió "fer memòria"; ens interessa qui la fa, com la fa, en quin moment i des d'on. Nosaltres no busquem, en les narratives des de la memòria, la veritat en majúscules, sinó el que tenen de veritat en tant que són portadores de sentit i significat per a cada individu i la societat on viu.

En aquesta breu presentació volem fer públic el nostre agraïment a la Diputació de València. Aquesta administració provincial va ser la primera de les administracions públiques valencianes en recollir les demandes de la societat civil, representada pels familiars, i assignar uns pressupostos per a procedir a les exhumacions de les desenes de fosses que es troben al cementeri de Paterna. Des de la Delegació de Memòria Històrica han apostat, a més a més, per projectes que, com el que ací presentem, volen aprofundir i analitzar l'impacte que l'eixida a la llum d'uns ossos *mal enterrats* fa 80 anys està tenint hui en dia, buscant una perspectiva integradora i multidisciplinària des de les diverses especialitats que s'ocupen de la memòria històrica en l'actualitat.

El segon gran agraïment és per a totes aquelles persones, institucions i entitats que han col·laborat i contribuït amb les seues paraules en l'elaboració d'aquest treball: la Cooperativa el Rogle, l'Associació Republicana de La Safor, l'Ajuntament de Paterna, la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat democràtica, l'Associació Científica Arqueoantro, així com membres i familiars de diverses fosses de Paterna i d'associacions memorialistes.

Per últim, el nostre reconeixement a les famílies de l'Associació de la Fossa 100, representades per la seua presidenta, Teresa Llopis. Sense el seu ànim incansable, la seua implicació i la seua lluita constant aquesta història no podria ser contada.

Amb aquest treball es fan públiques les memòries d'uns homes, els afusellats, i unes dones, les seues mares, germanes i vídues, que les van mantindre entre els silencis i foscors d'una època molt dura de la nostra història recent. També es fa públic el reconeixement a la lluita de les generacions de les netes i els nets, besnetes i besnets, vertaders responsables de que la memòria dels seus iaïos i iaïes no desaparega.

01 Introducció

1.1 La vida social de les fosses del franquisme

Des del punt de vista de l'antropologia social, les exhumacions contemporànies de les fosses de víctimes durant la repressió posterior a la Guerra Civil implica molt més que desenterrar ossos. Durant el procés emergeixen diferents relats, narratives, discursos i pràctiques, lligats als interessos dels diferents agents que hi prenen part.

Com assenyala Ferrándiz (2014), la irrupció, en ple segle XXI, dels ossos de les fosses en l'esfera pública ha generat “polémica, desasosiego y desvelo en la sociedad española actual” (2014: 26). Aquest autor, referència ineludible per a totes aquelles que ens acostem a les exhumacions contemporànies des de l'antropologia, qualifica eixa irrupció de cadàvers desenterrats de fosses comunes de fa 80 anys com a “discrònica”, en el sentit de les diferències substancials entre dos temporalitats: d'una banda, el context en que es van produir els fets; d'altra, el context contemporani en que es desplega. Aquest sorgiment, aquesta visibilitat contemporània produeix al voltant de les fosses tot un sistema de relacions que determinen “una secuencia de vidas más allá de la fosa común tras la exhumación” (Ferrándiz, 2014: 30).

Nosaltres, més que aplicar aquesta seqüència de vides a les restes, als cossos de manera individual, l'hem practicat a la fossa com a *ens col·lectiu*. I açò es sosté perquè el nostre ob-

jecte d'estudi conforma un espai que conté o ha contingut els cadàvers de diverses persones que compartiren els mateixos o similars trajectes vitals, formant una fossa comuna. A més a més, els seus descendents i familiars s'han reunit constituint una associació per tal d'actuar de manera també comuna i col·lectiva.

Cadascuna de les vides en que es pot desplegar una fossa té les seues pròpies lògiques, burocràcies, ritmes i contradiccions (Ferrándiz, 2014). Tot i que algunes d'aquestes vides són pròpies del moment en que es produeix l'exhumació actual, altres tenen un recorregut diacrònic, que s'estén en un contínuum temporal, per la qual cosa es pot fer una doble lectura passat-present:

Seria eixe el cas de la de la **vida familiar**, l'anàlisi de la qual ens porta a recórrer els camins pels quals s'ha produït la transmissió de la memòria, ens permet accedir a través d'objectes i documents personals conservats en l'àmbit domèstic a uns records soterrats i als processos de presa de consciència i de re-memoració que donen lloc als moviments associatius actuals. Açò ens porta a la **vida associativa** de la fossa, al naixement d'un moviment característic de la contemporaneïtat de les exhumacions, heterogeni i fragmentari, molt influenciat i conformat per les noves tecnologies de la connectivitat, capaços de mobilitzar a *públics transnacionals* i de configurar "un repertorio de desagravios y reparación"(Ferrándiz, 2014: 32). També característica del context actual seria la **vida científica**, donat el "perfil técnico de las exhumaciones contemporáneas, lo que realza la importancia de protocolos de excavación y

---

¹ Aquestes vides de les fosses s'insereixen en el context més ample de la biografia del cementeri de Paterna. Abordar l'anàlisi de llocs com el cementeri des d'una perspectiva biogràfica permetria comprendre els processos d'interpretació i reinterpretació desplegats al llarg del temps, a través de diferents etapes i experiències i per diferents tipus d'agents i actors. Des d'aquest enfocament s'emfatitza la fluïdesa i el dinamisme dels llocs, front a visions més monolítiques del patrimoni i es pot observar com canvien, es manipulen, s'apropien i es re-signifiquen en el transcurs del temps (Stig-Sørensen i Viejo-Rose, 2015).

documentación que los inscriben en el presente” (Ferrándiz, 2014: 34) i el paper central que juguen professionals com arqueòlegs o antropòlegs forenses en la difusió entre l’imaginari popular de les pràctiques científiques i tecnològiques lligades a estes disciplines.

La lectura de la **vida política** de la fossa també es pot fer des del doble eix temporal pas-sat-present: podem fer una interpretació des de les implicacions polítiques dels homes de la fossa, motiu pel qual van ser afusellats en 1939 o de com els polítics i les polítiques actuals, així com les diferents administracions, es veuen apel·lades per a involucrar-se i promoure polítiques públiques de memòria. També podem rastrejar entre el passat i el present la **vida jurídica** de la fossa, ja que aquesta “expresaría las formas en que estos cuerpos están siendo *ignorados, judicializados o esquivados* por la lógica y prácticas judiciales, tanto en el momento de los arrestos y ejecuciones como a partir de la puesta en marcha del movimiento para la recuperación de la memoria histórica del siglo XXI” (Ferrándiz, 2014: 33).

El recorregut per la informació distribuïda i mostrada pels *mass media* sobre la fossa, en una societat de la informació i del coneixement, hiperconnectada per multitud de xarxes donaria lloc a establir la **vida mediàtica** de la fossa, i ajuda a conformar la imatge pública que es mostra i configura a través dels mitjans: premsa escrita o programes televisius es fan ressò dels treballs d’exhumació, donant veu (o no) a uns i altres, mostrant imatges, etcètera. Les fosses i els processos d’exhumació també estan donant lloc a una intensa **vida cultural i artística**; és notable el nombre de productes culturals al seu voltant: llibres, documentals, obres de teatre o exposicions.

En cadascuna d’aquestes vides que, com hem dit més amunt, tenen les seues pròpies lògiques, burocràcies, ritmes i contradiccions, es poden identificar diversos agents o actors, cadascú responent a unes característiques, interessos o lògiques i que es posen de manifest

a través dels seus discursos. No cal afegir que aquesta selecció, caracterització i diferenciació és una entre altres, només útil a nivell analític, ja que en la realitat, totes estes vides es trobem profundament imbricades e interrelacionades entre elles.

Encara que l'eix general d'anàlisi de les vides de les fosses comunes parteix del col·lectiu, hem inclòs en aquest treball les vides particulars i individuals dels homes de la Fossa 100. Ho hem fet incloent un capítol amb les biografies de cadascun d'ells, escrites pels seus familiars en base als records, documents i objectes personals², amb la intenció de retre'ls un humil homenatge.

Tot plegat, rere aquestes pàgines introductòries on s'exposa el punt de partida de la investigació i la metodologia, trobarem un capítol que posa el context històric general, comarcal i local que ens permet acostar-nos a les biografies dels homes de la Fossa 100 i a les seues famílies. En tercer lloc analitzarem les diferents vides de la Fossa 100 a través dels discursos dels agents que les conformen, en algunes d'elles en un joc entre el passat i el present. Tot seguit, ens endinsarem en les biografies individuals dels homes de la 100 de la mà dels seus familiars. Per últim, tancarem el treball oferint les conclusions a les que ens ha portat la investigació, oferint una sèrie de recomanacions per a continuar endavant amb l'objectiu que guia la recuperació de les memòries de les famílies de les fosses de Paterna: veritat, justícia i reparació.

---

² Al capítol Vides Individuals s'inclouen les biografies facilitades pels familiars que han volgut participar a data de la publicació d'aquest treball. També hem afegit una selecció d'imatges dels objectes que es conserven en l'àmbit privat d'aquestes famílies i que són els fils transmissors de les seues memòries.

1.2 Metodologia

Com ja hem assenyalat a la introducció, i sense entrar en detalls metodològics, el treball de camp d'aquesta investigació es va desenvolupar durant sis mesos, entre novembre i desembre de 2019 i gener, febrer i març de 2020 (encara que, per les circumstàncies derivades per la situació d'alarma de la COVID19, algunes entrevistes es feren durant el mes de juny).

La primera fase del treball va consistir en fer un seguiment diari i constant dels treballs d'exhumació de la fossa. Aquests s'iniciaren el dia 4 de novembre de 2019 i finalitzaren el dia 20. Durant aquestes tres setmanes visitàrem el cementeri pràcticament de manera diària, a diferents hores. A banda de fer una observació intensiva del treball de l'equip d'excavació, va ser el moment de fer contactes i les primeres entrevistes, ja que cap dia va deixar d'arriar-se a la fossa alguna persona interessada (i interessant).

En una fase posterior, el treball de camp es va traslladar a la comarca de la Safor, als pobles d'on eren originaris els homes de la Fossa 100, per continuar les entrevistes amb familiars i altres agents involucrats en l'exhumació.

Hem realitzat 22 entrevistes semi-estructurades, en les quals han participat un total de 31 persones; 19 d'elles són familiars directes en diferents graus de parentiu d'algun dels homes de la Fossa 100; 3 són membres d'altres associacions de familiars de les fosses; 9 són altres agents tècnics, polítics o professionals involucrats d'una manera o altra amb les exhumacions de les fosses de Paterna (veure relació de persones entrevistades a l'Annex 1). Al contrari del que és habitual en les recerques etnogràfiques, en aquest cas els informants no són anònims. Només hem mantingut l'anonimat en el cas de dues persones que ho han demanat de manera expressa per a col·laborar en la investigació.

La transcripció dels textos s'ha realitzat de manera que respectara al màxim possible l'oralitat i la naturalitat dels i les informants. No obstant, per tal de facilitar la lectura, s'han realitzat algunes correccions³ que considerem que no desvirtuen ni alteren el sentit dels seus discursos, tot i seguint les recomanacions d'autors com Camas i Garcia (1997) o Bernal i Corbalán (2008).

A més a més, durant el treball de camp s'han mantingut nombroses conversacions informals, tant al cementeri com en altres indrets relacionats amb la memòria, amb familiars, polítics, tècnics, curiosos i/o interessats d'una manera o altra amb el tema. Aquestes converses ens han ajudat a completar la visió panoràmica al voltant de l'exhumació i el que aquesta suposa.

També hem assistit, en qualitat d'observadores, a nombrosos actes relacionats amb la memòria, organitzats per les agrupacions de familiars, així com hem realitzat visites a espais relacionats d'alguna manera amb les fosses: homenatge Fossa 100 (2-11-2019), presentació del documental "La memoria no olvidada" (6-11-2019), visita guiada al cementeri amb els assistents al II International Conference on Perpetrators of Mass Violence, organitzat per la Universitat de València (15-11-2019), visita guiada al cementeri als estudiants de secundària de l'institut "Gregori Maians" d'Oliva (20-11-2019), visita guiada al cementeri a un grup de

---

³ Hem eliminat les repeticions innecessàries. Hem introduït signes de puntuació. Hem assenyalat les pauses significatives amb tres punts. Les paraules o els fragments inintel·ligibles les hem marcat en el seu lloc entre claudàtors [inintel·ligible]. Quan l'entrevistat/-ada deixa una paraula sense acabar l'hem marcat amb un guió (p.e. adminis-). S'ha respectat la parla del valencià oral, sense normalitzar vocabulari, sintaxi, formes verbals, etc. Només hem corregit algunes formes per a que la lectura resultara més comprensible (p.e. vam per *vaem*, deia per *dia*, havia per *hava*, escolta per *ascolta*, etcétera.), així com hem completat paraules que al parlar es tallen (p.e. anar per *'nar*). Pel que fa als informants que parlen en castellà, també hem fet lleugeres correccions (p.e. lado per *lao*). En el cas d'una informant argentina, s'ha respectat l'oralitat per tal de destacar el seu origen. Aquells elements que intervenen en la dinàmica i el ritme de les converses els hem marcat (rialles, vacil·lacions, pauses, sorolls,...). En algunes ocasions, hem anonimitzat les referències a terceres persones substituint el nom propi per una X.

jubilats de València (21-11-2019), assistència a concentracions de familiars en la plaça de la Mare de Déu, València (31-01-2020 i 29-02-2020), visita Arxiu Històric municipal Gandia (19-02-2020), visita Jutjats de Paterna (26-02-2020), acte d'entrega de les restes als familiars de la Fossa 22, cementeri de Paterna (01-03-2020).

02

**Una pau que
sembra fosses:
origen de la
fossa 100**

2.1 Guerra i postguerra al País Valencià

El 17 de juliol de 1936 s'inicià a Melilla l'alçament militar que, amb el recolzament del Movimiento Nacional -organització que aglutinava les forces polítiques de dretes i que posteriorment va constituir el partit únic del franquisme- i alguns diputats de la Confederación Española de Derechas Autónomas, CEDA, pretenia establir un règim dictatorial militar mitjançant un colp d'Estat. Aquest, no obstant, va fracassar gràcies, d'una banda, a les resistències d'una part de l'exèrcit, que no tingué una resposta unànime al seu favor, i d'altra, a les particularitats socials, polítiques i territorials que permeteren la defensa de la República a molts indrets de l'Estat Espanyol.

Amb això, aquells que no acceptaren els resultats de les eleccions de febrer de 1936 -que de manera democràtica havien donat el triomf a la coalició d'esquerres del Front Popular- es sollevaren contra el govern democràtic i progressista de la II República, donant inici a la Guerra Civil. La burgesia, l'Església i una part de l'exèrcit, engegà una guerra de classes, religiosa, militar i civil que dividí l'Estat per la meitat.

El País Valencià va ser un escenari rellevant durant aquests tres anys de conflicte. Entre novembre de 1936 i l'octubre del 1937, València esdevingué capital de la República. Es tractava de la ciutat més allunyada del front i, degut a aquesta posició estratègica de reraguarda, l'abastiment amb que comptava i per la bona comunicació amb la zona republicana del Mediterrani (Barcelona i Múrcia), el Consell de Ministres decidí traslladar la capital a les nostres terres, encoratjats per les amenaces rebels, cada cop amb més possibilitats d'assetjar Madrid. València es va convertir doncs, en l'epicentre polític, administratiu, intel·lectual i cultural de la resistència, referent internacional de la democràcia i la llibertat, caliu del progrés i refugi de milers de persones que fugien de la repressió que anava instaurant-se a altres indrets de l'Estat.

Aquest fet però, va tenir com a contrapartida, que el nostre territori fóra durament castigat per les tropes franquistes. El País Valencià fou un dels territoris que va sofrir més bombardejos. Tal i com recullen Aracil i Villaroya (2010), es calculen un total de 637 dies de bombardejos amb els que els franquistes, amb l'ajuda dels seus aliats nazis i feixistes, no sols atacaren els principals ports i vies ferroviàries pels que es rebia ajuda militar de la Unió Soviètica i Madrid, sinó que sembraren el terror entre la població civil.

Les conseqüències d'aquests atacs, deixaven un panorama desolador: milers de persones ferides, aproximadament 1.850 víctimes per l'aviació franquista, civils que es resguardaven en els refugis sota les ciutats enderrocades. La ciutat d'Alacant, va ser una de les ciutats més castigada pels bombardejos. El del 25 de maig de 1938 al mercat de la capital alacantina, és un dels pitjors atacs que es van viure a casa nostra i que es va cobrar més de 300 vides.

D'altra banda, la zona de Castelló també tingué un paper importantíssim en el transcurs de la guerra, convertint-se en el principal camp de batalla al País Valencià. Per les comarques del nord passava la línia de defensa de l'exercit republicà XYZ, que s'estenia des d'Almenara fins a Terol, passant per Begís, serra del Toro i la serra d'Espadà. La defensa dels més de 50.000 homes que treballaren a les trinxeres i combateren els atacs del bàndol nacional, resultà un dels majors èxits de l'exèrcit republicà, en tant que resistiren des d'abril de 1938 fins al final de la guerra. Un èxit que, malauradament, es traduí en milers de morts.

El 29 de març de 1939 s'enfonsà el front de Llevant, l'últim en resistir front les tropes franquistes. Aquell mateix dia, València caigué en mans dels nacionals. Francisco Franco llençà una pluja d'octavilles sobre la ciutat de València en la que ofería una rendició sense represàlies que esdevingué paper mullat. Els qui, encertadament, no se'n refiaren d'aquesta promesa buscaren en l'exili l'única via per sobreviure.

Els viatges cap al port d'Alacant des de distints punts del territori, valencià i estatal, representaren l'únic camí d'esperança de les vençudes i vençuts. Al voltant de 15.000 persones s'aglutinaren en el port alacantí, des d'on tenien la certesa que podrien salpar cap a l'exili. Una vegada allí, es truncaren les esperances al veure que no hi havia cap vaixell⁴ i la desesperació i el terror envaí aquell enclavament : hi eren en un carreró sense sortida, la guerra havia acabat.

Finalitzat el conflicte bèl·lic, la repressió es va imposar de manera abrupta en cada àmbit de la vida de les persones vençudes. S'encetaven temps de pau, però l'angúnia, la fam i el terror van durar dècades. Si durant la guerra al País Valencià van haver moltes víctimes, la repressió física i violenta va ser especialment brutal i intensa en la postguerra, sobretot durant el període entre 1939 al 1956. De fet, si a altres indrets de l'Estat la fase més dura de la repressió data del 1939 fins al 1942-1943, a casa nostra va arribar fins als anys 50⁵.

El propi transcurs de la guerra i els principals esdeveniments que van tenir lloc a la zona del llevant durant el període bèl·lic, expliquen, en part, les particularitats de la repressió franquista a la nostra terra. El nombre de víctimes mortals variava en funció del moment d'ocupació per part dels sollevats i la conflictivitat social de cada zona de l'Estat, tot i que la violència i la barbàrie s'instal·là a qualsevol racó del mapa.

---

⁴ El vaixell *Stanbrook* va ser un dels pocs vaixells que va evacuar refugiats republicans. Va partir el 28 de març de 1939 del port d'Alacant cap a Orà i va salvar unes 2.600 persones republicanes.

⁵ Tal i com assenyala Mir (2008), la fi dels afusellaments coincideix amb la fi de la lluita guerrillera (AGLA), que tenia gran presència a determinades comarques de València i Castelló i seguia activa fins que el PCE la va desactivar l'any 1951. Aquesta pot ser una de les causes per les que al País Valencià la repressió es mantinguera durant més temps.

Després de tres anys de guerra, s'imposava un règim descaradament feixista, d'inspiració totalitària que, conformat per l'Exèrcit, Falange Española Tradicionalista y de las JONS (Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista) i l'Església, perseguia un objectiu que ja havia dut a terme durant la guerra: aniquilar els "enemics" del règim. Totes aquelles persones que s'havien mostrat en temps de guerra opositors del règim o el qüestionaren, foren sotmeses a les tècniques repressives d'una justícia totalment militaritzada⁶. La Llei del 23 de novembre de 1939 reorganitzà els serveis policíacs de l'Estat i la nova policia política es sustentà en tres institucions principals: el Cos General de Policia, Cos de Policia Armada i de Trànsit; l'Institut de la Guàrdia Civil i la milícia del Partit. Dintre del Cos General de Policia, la Brigada d'Investigació Social va jugar un paper fonamental pel seu caire repressiu.

Espanya és el país europeu amb més crims per qüestions polítiques en temps de pau i encara, a hores d'ara, segueix eximint responsabilitats. Al País Valencià hi hagueren més de 8.000 consells de guerra, molts d'ells col·lectius, que foren l'avantsala per a farcir presons, camps de concentració, batallons de treballs forçosos, fosses i cunetes amb milers de represaliats. Prop de 5.000 persones foren executades, s'instal·laren 13 camps de concentració arreu del territori, 10.000 persones fugiren a l'exili, 1.165 moriren a les presons per la fam, la insalubritat i el maltractament i, dels 100.000 presoners sotmesos a l'esclavitud dels treballs forçosos, molts eren valencians.

Però més enllà de la repressió física, no podem oblidar-nos de les altres cares de la repressió, que enfonsava els seus tentacles a tots els nivells de la societat. La repressió laboral, econòmica, religiosa, cultural, lingüística, educativa, política, sexual, les xiquetes i xiquets robats o

---

⁶ Cal assenyalar que l'estat de guerra, decretat el 28 de juliol de 1936 per la Junta de Burgos, es va mantindre fins 1948 (Pagés i Blanch, 2004).

la “repressió sexuada” que patiren les dones. Un país mancat de drets obligat a callar i resar. Amb el suport de l'Església i la imposició del nacional-catolicisme, clarament patriarcal, la dictadura es dotà de legitimitat moral.

A cada municipi, l'estructura del poder feixista comptava amb la pròpia representació local. Rectors, monges, guàrdies civils, burgesos i falangistes eren la cara i la mà dura del franquisme; els propis civils els ulls i el dit acusador. Mitjançant sistemes de control i vigilància, es va incitar a la delació i la denúncia, acusacions que, foren certes o no, tenien el poder d'acabar amb la vida de les seues veïnes i veïns. La por, la desconfiança i el silenci es van instal·lar en la vida quotidiana dels nostres pobles.

2.2 Guerra i postguerra als pobles de la Safor

Apropar-se al context comarcal de la guerra i la postguerra no és una tasca gens fàcil. La producció historiogràfica que es situe en aquesta escala no sol ser l'habitual, ja que la perspectiva adoptada pels investigadors ho fa majoritàriament o bé a un nivell més ampli i general de tot el territori (estatal, provincial) o, al contrari, des d'una perspectiva local, on existeix una evident desigualtat en la producció.

Mentre alguns pobles com Gandia o Oliva⁷, disposen d'una bibliografia més abundant i completa sobre quasi tots els aspectes de la guerra i de la postguerra, a d'altres no es disposa de quasi res. No obstant això, en este apartat sí que volem dibuixar o esbossar els grans trets que caracteritzaren el període i que va ser el context on es va desenvolupar la vida del homes que foren afusellats el 2 de novembre de 1939, el destí dels quals va ser la Fossa 100.

---

⁷ Per al cas d'Oliva es poden consultar el articles de la revista Cabdells (2009; 2012; 2016). Per a Gandia els treballs de Calzado (2000, 2009); Calzado i Martí (2017). Per a la Safor, el capítol dedicat a la comarca en Girona i Navarro (2009).

Des del punt de vista econòmic, la característica diferencial de la comarca és que el seu sistema productiu estava basat fonamentalment en la producció agrícola i el seu producte estrella era la taronja, la producció de la qual estava orientada cap a l'exportació, fet que donava a la seua economia un dinamisme distint al de la resta del territori valencià (Mainar, 2009).

El sistema de propietat de la terra es caracteritzava per l'abundància dels xicotets propietaris i arrendataris, en molts casos amb terrenys insuficients per a sobreviure i que es veien abocats a anar a jornal algunes temporades de l'any. Els grans propietaris de plantacions d'arròs i taronja acomodats practicaven el cultiu directe mitjançant el treball assalariat, això provocava que grans masses de llauradors es desplaçaren de comarca en comarca fent jornals segons l'època de l'any. Aquests jornalers i xicotets llauradors quedaven completament desprotegits si per alguna circumstància desapareixia la font de treball (Garrabou, 1985, 2006). Així va succeir, per exemple, amb l'expansió de la plaga de la fil·loxera, les primeres dècades del segle XX, la paralització de les exportacions de taronja l'any 1917 o els efectes de la fi de la I Guerra Mundial.

Durant els anys 30 del passat segle i ja en temps de la II República, la crisi econòmica provocada pel crack del 29 encara es feia notar, sobretot en l'augment del nombre de desocupats agrícoles en comarques com la Safor o la Ribera Alta. Les vagues i els enfrontaments violents entre jornalers i forces d'ordre van ser habituals a la Safor durant els primers anys 30, en pobles com Real de Gandia, Xeresa, Tavernes o Vilallonga (Mainar, 2009). La situació no va millorar en guanyar les eleccions la dreta.

El sindicalisme agrari estava molt estès per la comarca des dels primers anys de la Segona República, sobretot el de signe socialista, i en menor grau, el lligat a l'anarquisme, la qual

cosa explica el dinamisme dels conflictes socials. Pel que fa a la política, durant els primers mesos de guerra i a l'igual que passà a altres comarques veïnes, el canvi que suposà el colp d'estat del 18 de juliol va desencadenar una revolució social i política amb l'entrada de poders alternatius als habituals, com ara els comitès i les milícies populars (Girona, 2009). Com assenyala aquest autor es produí “un profund procés de lliscament de poder cap a espais més reduïts com [...] les províncies i els ajuntaments” (Girona, 2009:40). A l'inici del cop d'estat del 1936 als ajuntaments es constituïren comitès gestors, però a partir de novembre d'eixe mateix any i amb el canvi de direcció política, comencen a substituir-se els comitès locals per nous consells municipals creats per un nou decret governamental. La por a la revolució social va fer que el govern de la República establira un nou model d'organització municipal per tal de frenar accions com les col·lectivitzacions.

Els comitès o consells municipals estaven conformats per homes d'idees progressistes que, pel motiu que fóra, no es trobaven al front, i que contribuïren a la causa republicana governant i organitzant des de la reraguarda els ajuntaments i ens locals.

Durant els primers mesos de la guerra es produïren episodis de violència a escala local per part de les milícies i elements descontrolats, fins que el govern republicà i els propis ajuntaments aconseguiren restablir el control i un mínim d'ordre per protegir la població. Una vegada finalitzada la contesa, el règim establert pels guanyadors no va establir cap diferència entre els que havien participat en actes de violència o simplement s'havien dedicat a complir amb els seus deures com a membres de comitès, gestores o consells de govern local. Tots aquells que no fugiren o moriren durant els embats finals de la guerra, foren empresonats i sotmesos a un simulacre de juí. La majoria acabaren condemnats i afusellats. Desapareixia i s'esborrava així del mapa tota una generació d'homes (i alguna dona) que havien gestionat la vida política del municipis valencians durant el període de la II República i la Guerra Civil.

Pel que fa a l'aspecte quantitatiu, a les Taules 1 i 2 es poden observar les xifres d'aquesta repressió a escala comarcal (Taula 1) i local (Taula 2).

Taula 1: Persones afusellades en la Safor i la Costera (1938-1956)

Comarca	Nº habitants	Persones afusellades	%
La Safor	78.005	314	4,03
La Costera	48.043	153	3,18

Font: Gabarda (2007)

Taula 2: Persones afusellades en alguns pobles de la Safor i la Costera (1938-1956)

Població	Nº habitants	Persones afusellades	%
Gandia	14.009	52	3,71
Oliva	12.178	67 ⁸	5,41
Piles	1.648	10	6,06
Xeraco	2.272	13	5,72
Xeresa	2.002	10	4,99
Xàtiva	15.087	54	3,57

Font: Gabarda (2007)

⁸ Informació proporcionada per l'Ajuntament d'Oliva.

2.3 La Fossa 100 del cementeri de Paterna

El cementeri de Paterna, població propera a València, va ser el lloc on anaren a parar els cossos de 2.238 persones afusellades durant la repressió franquista de la postguerra, entre 1939 i 1956. L'origen d'aquestes persones era sobretot valencià, però també es poden trobar alguns procedents d'altres llocs de l'estat com Madrid, Albacete, Murcia o Cuenca. Segons Gabarda (2007), la majoria d'afusellats i soterrats a Paterna eren de la comarca de l'Horta (808 persones); en un nombre molt menor li seguien els procedents de la Ribera Alta (284 persones) i en tercer lloc, els de la Safor (227 persones).

Entre estos últims es trobarien els 28 homes (excepte un, que procedia de Xàtiva, La Costera) que, afusellats el dia 2 de novembre de 1939 a les 17:00h, haurien anat a parar a la mateixa fossa comuna, la Fossa 100.

En la Taula 3 es desglossa amb detall el nombre i la procedència local d'aquests homes. A la Taula 4 ens hem volgut detenir de manera més detallada en qui eren estos homes, completant la informació extreta de Gabarda (2007) amb la proporcionada pels familiars. Els homes dels quals tenim constància mitjançant aquestes fonts formaren part de comitès o consells municipals, és a dir, formaven part d'una classe política sorgida en temps de la guerra, revolucionària en alguns casos (com els dels comitès), més moderada en altres.

De l'anàlisi més detallada d'aquesta Taula 4 es desprèn que l'home més jove, Antonio Ibáñez Gilabert, tenia 24 anys en el moment de la seua mort; el més major, Joaquín Melo Mayor, 58. L'edat mitjana era de quasi 41 anys. Pel que fa a les seues professions, el 50% eren llauradors. Si alguna cosa tenen en comú tots estos homes és que foren representants polítics d'una o altra manera de les diferents faccions locals, sindicats, partits, comitès, gestores o òrgans

de govern dels seus ajuntaments durant la guerra. Açò vol dir que s'implicaren en la política local d'una manera activa. Atenent a la militància política, trobem una representació de sigles polítiques que abasta quasi tot l'espectre dels partits i sindicats d'esquerreres de l'època: CNT, PC, PSOE, UGT, IR...

Taula 4: Dades biogràfiques i polítiques dels homes de la Fossa 100

Nom i Cognoms	Edat	Professió	Origen	Afiliació
Benjamín Benedito Climent	46	Representant	Gandia	Izquierda Republicana Membre de la comissió de foment de l'ajuntament. Segons la Causa General: "Capitost" de les milícies locals i membre de la txeca de l'Escola Pia Izquierda Republicana
Emilio Conca Almiñana	41	Professor de Comerç	Gandia	Gestor municipal de l'ajuntament i membre del Comitè Executiu Antifeixista
Agustín David Chisvert	52	No Consta	Gandia	Membre de la Comissió d'Avituallament
Vicente Foyos Sanchis	47	Impressor	Gandia	UGT-Membre de la Comissió d'Ordre Públic i Defensa
Salvador Gomar Noguera	33	Llaurador	Gandia	Gestor municipal de l'ajuntament i membre de la Comissió de Treball
Antonio Ibáñez Gilabert	24	Xòfer	Gandia	-
Vicente Llopis Soliva	38	Llaurador	Gandia	-
José Lloret García	39	Transportista	Gandia	-
Joaquín Melo Mayor	58	Empleat	Gandia	UR-UGT Gestor municipal i membre de les Comissions de Personal i Estadística, Mercats, Assistència Social i Treball. En la Causa General: President del Comitè d'Hisenda
Antonio Pastor Pérez	51	Administratiu	Gandia	Gestor municipal de l'ajuntament

Taula 4: Dades biogràfiques i polítiques dels homes de la Fossa 100

Juan Luis Pomares Bernabeu	33	Ferrovitari	Gandia	PC Membre del Comitè Executiu Antifeixista, del Comitè del Partit Comunista i de la txeca situada en l'Escola Pia. Posseïa el carnet nº 7 del partit Gestor municipal de l'ajuntament
Andrés Varo Domingo	33	Obrer	Gandia	-
Vicente Alemany Mestre	40	Llaurador	Oliva	President de la Comissió Gestora Municipal. Vocal en el comitè de la sindical UGT
Lorenzo Calatayud Colom	37	Llaurador	Oliva	
José Catalá Benavent	44	Secretari	Oliva	Vocal del Comitè Revolucionari i del Comitè d'Enllaç PSOE-PC
Blas Llopis Sendra	35	Llaurador	Oliva	CNT- Vocal del Comitè de la sindical CNT
José Morató Sendra	43	Arboricultor	Oliva	Conseller de la Comissió Gestora Municipal
José Borrás Tur	30	Llaurador	Piles	-
Cristóbal Fernández Herrera	53	Sabater	Piles	-
Salvador Nalda Borrás	23	Llaurador	Piles	-
Francisco Sancho Climent	37	Llaurador	Piles	-
Perfecto Tasa Climent	56	Llaurador	Piles	-
Ángel Tur Guillem	?	Llumener	Piles	-
Felipe Bañuls Guillem	43	Llaurador	Piles	En la Causa General: Vocal del comitè revolucionari
Eliseo Mompó Sánchez	37	Llaurador	Xàtiva	CNT
Vicente Coscolla Ibáñez	44	Llaurador	Xeraco	En la Causa General: Vocal del Comitè de Confiscacions Agrícoles
Vicente Blanquer Canet	38	Llaurador	Xeresa	Vocal del Comitè Antifeixista i Membre de la Junta Delegada del Comissariat de l'Habitatge CG: Secretari del Comitè Antifeixista
José Cardona Martínez	50	Llaurador	Xeresa	

Font: Elaboració pròpia a partir de Gabarda (2007) i les famílies de la fossa 100.

Una vegada acabada la guerra confiaren i cregueren de bona fe les arengues eixides del nou règim. No obstant, foren empresonats en els seus pobles, alguns d'ells denunciats per algun veí, falangista, rector o nou cap local, com hem assenyalat abans, i en molts del casos foren conduïts a l'Escoles Pies de Gandia, convertides en presó, abans de ser traslladats a València, a Sant Miquel dels Reis o a la Model. Ens detindrem de manera més detallada en el procés pel qual estos homes van ser jutjats i condemnats a mort en el capítol corresponent a la vida judicial; ací només ens fixarem en el recorregut fins al lloc on era l'execució, al terreny conegut localment com "El Terror", i qui eren els encarregats de dur-la a terme, així com les hores d'execució:

"Els condemnats, els lligaven pels peus i per les mans i els traslladaven al camp de tir de colom o al cementeri de Paterna [...] Els escamots d'execució, els formaven els soldats de lleva, o bé guàrdies civils, professionals de les armes [...]. Cada un dels membres de l'escamot disparava a un objectiu prèviament marcat, i el que n'era l'oficial [...], els donava el tir de gràcia en el cap. [...] Les execucions es duïen a terme, generalment, a trenc d'alba, encara que, en el cas de Paterna, moltes de les sacas van ser després del toc d'oració, al voltant de les sis de la vesprada, pot ser per l'abundància d'aquestes" (Gabarda, 2007: 90).

Allí, al paretó del Terror, foren afusellats, com ja s'ha dit, el homes de la Fossa 100, cap a les 17:00 h. Els familiars de tres d'ells aconseguiren evitar que els seus cossos anaren a parar a la fossa, soterrant-los en nínxols individuals del cementeri. Açò es solia produir de manera més o menys clandestina, a canvi de favors o diners; les dones, les famílies que podien, retiraven els cossos dels seus difunts per tal d'evitar que acabaren al mateix clot que la resta de companys. La Fossa 100, en un principi, es va omplir amb els cossos de 25 homes i va ser coberta amb varies capes d'arena i calç. L'enterrador recollí alguns objectes personals i retalls de la roba per a que pogueren ser identificats més endavant per mares, vídues o filles.

A diferència d'altres indrets de repressió, com cunetes o soterraments sense identificar escampats per tot l'estat, la majoria d'aquestes dones coneixien el lloc on havien anat a parar els cadàvers. A poc a poc, el cementeri de Paterna esdevingué al llarg del temps, encara que de manera discreta i amagada, un lloc de pelegrinatge i memòria on acudien com i quan podien dones de dol a retre un homenatge silenciós als seus éssers estimats i mal soterrats.

03

**Les vides
de la fossa 100**

3.1 La vida familiar

Jo estava en estado de la meua filla i estem juant a les cartes en un veïnat i vam anomenar, no sé per què, el dir-li jo, a la persona eixa: “Tu també el vas quedar sense pare ben pronte”. I enseguida diu: “Pues més val que mon pare s’haja mort d’enfermetat que no de roig!”(Maria Morató).

Fotografía de Raul Pérez

La vida familiar de la fossa té com a punt d'origen les biografies d'uns homes als quals la dictadura els va voler posar punt i final el 2 de novembre de 1939. La injustícia del règim va acabar amb les seues vides, però no va aconseguir soterrar les seues memòries. La memòria d'aquests homes ha sigut, i és, la pedra angular d'un moviment familiar que ha transitat durant anys des de l'ombra i el silenci de l'espai privat, cap a la llum i les veus que reclamen justícia a l'espai públic. En aquesta investigació, la memòria, s'ha convertit, a més, en el vehicle metodològic per a l'anàlisi de la vida familiar de la Fossa 100. La memòria com a eina metodològica és utilitzada per distintes disciplines per a generar fonts primàries d'estudi. Una d'elles és la història, disciplina que té un paper rellevant en el marc de la investigació de la memòria històrica i que s'ocupa de l'estudi dels esdeveniments del passat. En el seu camp, els testimonis orals són importants en la mesura en que contribueixen a reconstruir fets del passat

En el nostre cas, des de l'antropologia l'ús de la memòria té un caire totalment diferent. No ens interessen els fets històrics *per se*, sinó les vivències, les experiències, la història encarnada de la memòria. Des de la nostra disciplina, l'interès pel passat recau en el fet de que és el context en el que es desenvoluparen els esdeveniments que provocaren les experiències que s'han transmès en forma de records, silencis o oblits. Llavors, la pregunta que ens fem com a antropòlogues és què ens diuen els testimonis orals del present. És a dir, per a nosaltres:

“el objetivo no es la reconstrucción del pasado sino dilucidar las relaciones y acciones interpretativas que esos materiales contienen y con los que finalmente se construye su objeto de estudio. En este sentido, lo importante en un testimonio no es tanto lo que hay en él de Historia, como la posibilidad de analizar la memoria que lo estructura, entendida ésta como una actividad compleja que, según lo que esté en juego y los conflictos personales y sociales, conserva, transmite,

olvida, abandona, expulsa, destruye, censura o embellece el pasado. La subjetividad cuestionada por los historiadores es para los antropólogos uno de los nodos centrales desde donde hacer preguntas y crear conocimiento” (Moreno, 2019:10).

L'anàlisi antropològica per tant, situa la vida familiar de la fossa en un viatge d'anada i tornada entre el passat i el present, tal i com s'assenyalava anteriorment. Com comentàvem a l'inici d'aquest apartat, el punt de partida de la història de vida de la fossa, arranca en fets d'un passat que transcendeixen fins a l'actualitat.

Tot i que el lligam familiar és un dels trets que ha convertit els descendents en protagonistes de la memòria històrica, els 80 anys que han transcorregut des de 1939, permet ordenar aquests protagonistes en distintes generacions. Cuesta (2007), basant-se en les nocions de Ricoeur i Nora, assenyala la importància del doble sentit que inclou la noció de generació. D'una banda com a la continuïtat d'una mateixa generació i, d'altra, com a la successió de generacions en la qual cadascuna d'elles reemplaça l'anterior. Les relacions que s'hi donen en aquestes dues accepcions del concepte provoca un doble vincle: horitzontal i sincrònic en el cas de les relacions interpersonals al sí d'una mateixa generació, i verticals i diacròniques en el cas de les relacions entre generacions.

En el nostre treball les generacions segueixen la pròpia lògica de l'arbre familiar i distingirem entre la primera generació (iaios i iaies), la segona generació (fills i filles) i la tercera generació (netes, nets, besnetes i besnets). El motiu pel qual establim l'eix categòric de les generacions a partir de les netes és perquè tant a nivell general com en el cas dels familiars de la Fossa 100, el moviment memorialista contemporani arranca per la voluntat de la generació de nets i netes de recordar -acte imprescindible per a la memòria- la injustícia comesa als seus predecessors.

Tornant a Cuesta (2007), aquesta autora distingeix tres generacions espanyoles implicades en la memòria històrica, que correspondrien en alguns aspectes amb la nostra categorització. En primer lloc, la generació de “los testigos oculares” (del 1927 al 1936) que correspondria amb la que hem definit com la dels iaïos i iaïes; en segon lloc, la de “los hijos”, “los niños de la guerra” i exiliats (del 1956 al 1968), caracteritzats per haver nascut després de la guerra i, per últim, la generació nascuda a partir del 1975. Malgrat les similituds, l'eix temporal que estableix per delimitar cada generació no correspon amb el nostre estudi sobre la Fossa 100. En el nostre cas, no ens interessa tant enquadrar en els paràmetres temporals cadascuna de les generacions, com analitzar les seues particularitats internes i la transmissió entre elles.

En eixe sentit, les aportacions que posen en el centre l'eix de la transmissió resulten inspiradores, com fa l'antropòloga Egizabal (2017) en assenyalar l'existència “del ‘colectivo de la memoria’ formado por aquellas personas que vivieron los horrores de la guerra y la postguerra, la ‘comunidad de memoria experiencial’ quienes recuerdan; pero a estos añado el colectivo de quienes están unidos a estos por la continuación del relato, por lo que denomina, recuperando el concepto de Walter Benjamin, la tradición de los apaleados. Estas personas que, aunque no vivieron directamente esta etapa la reviven a través de sus seres cercanos que sí la padecieron” (2017:107).

A partir d'aquestes consideracions prèvies, ens disposem a continuació a l'anàlisi de les distintes generacions de familiars de la Fossa 100 i els mecanismes de transmissió de la memòria. Tractant de traçar un eix cronològic -però sempre en aquest moviment d'anada i tornada entre el passat i el present inevitable en la memòria- començarem analitzant la primera generació. En aquest apartat parlarem, en primer lloc, dels iaïos de la Fossa 100 i, en segon lloc de “les portadores de la memòria”, en referència a les iaïes. Seguidament analitzarem la segona generació, la dels fills i filles del dol. Per finalitzar tractarem la tercera generació, la

generació de la postmemòria (Hirtsch, 2008) o la “generación de los nietos”(etiqueta que es generalitza per a caracteritzar als autors del moviment memorialista espanyol sorgit arran de les exhumacions de Priaranza del Bierzo, l'any 2000).

3.1.1 Primera generació

Els iaïos de la Fossa 100

Tal i com s'avançava en el capítol anterior, els homes de la Fossa 100, els iaïos que no van conèixer, conformen una generació de persones que, malgrat les singularitats de les seues vivències particulars, comparteixen molts elements. Tots aquests brollen d'un fet comú: la defensa de les idees i els valors de la II República. Com hem vist, en el cas dels afusellats de la Fossa 100, tot i formar part de la generació dels iaïos, nasqueren en anys diferents i es situaven políticament en distints punts de l'ampli espectre polític que abraçava la República⁹. Així, cadascun d'ells, des de les seues vivències i experiències individuals, conformaven la memòria de la República, sent aquest fet el primer element comú d'aquesta generació.

L'eficàcia de la política de la memòria del règim franquista es va produir a partir de dos processos: la destrucció de la memòria republicana i la substitució per la memòria franquista imposada, construïda a partir del relat de continuïtat amb un passat remot, “de la Era del Imperio a la Era nacional” (Cuesta, 2007). En aquest cas, a més d'aniquilar la memòria de la República, el règim franquista assassinà els seus custodis, tal i com ens conten alguns familiars:

---

⁹ Fet que es repetirà en totes les generacions en tant que “la unidad de generación no implica la unidad de memorias ni la de edades en el interior de ella” (Cuesta, 2007:37).

El meu iaio era un sindicalista, pertanyia a la CNT, nosaltres som una família d'Oliva, era llaurador, podador i es va afiliar al sindicat en algun moment de la República i va entrar a formar part, va ser secretari del sindicat durant un temps. Això crec que és, estes idees polítiques, açò li va costar la mort **(Teresa Llopis)**.

La faena de mon pare era que estaven treballant en la UGT, quant a la guerra eh! I els amics, un estava en la CNT, que eren varios partits entonces, i mon pare era cabo de guàrdies del terme i ell no podia fer mal a ningú, al revés! Feia més bé que mal! **(Vicent Alemany)**.

Mon pare llaurador. I va ser durant el 36 concejal de l'ajuntament de Gandia, per la UGT. M'imagina que per això el van afusilar **(Salvador Gomar)**.

Tal i com recullen els testimonis familiars, tots ells foren homes que conjugaren els seus oficis amb la participació activa en la política local dintre del sistema democràtic que la II República havia instaurat. Tant durant la República com en el transcurs de la guerra, mantingueren fermes les seues conviccions polítiques que es manifestaren en diferents accions col·lectives i socials en les que estigueren implicats. Així ho recorden els seus familiars i ho constaten els documents aportats per algunes famílies, una mostra dels quals es pot vore al final d'aquest treball.

Del comitè del menjar, del menjar. Ell anava en un camió, que no me'n recorde com li dien a l'home, i portava una camionà de menjar i ho entregava allí en l'ajuntament, allí dins de l'iglésia, perquè allò era, fes-te conter que l'ajuntament. I ho deixava allí tot el menjar i allí anaven i després ho repartien als pobres en cola: "Tu quants fills tens? 3 o 4? Pues 3 o 4". I aixina es va acabar la història de Vicent, de portar gènere a tots els pobres de Xeraco **(Rosa Coscollà)**.

Eren gent intel·ligent, que tenien inquietuds socials, crec jo, i després van prendre algunes decisions podríem dir, a lo millor, d'incautació d'alguna partida de

terra de gent més adinerada, per a en temps de guerra plantar altre tipus de cultiu. Oliva va acollir a molts xiquets orfes, des del centre d'Espanya, els sindicats se feien càrrec d'estos xiquets... gent molt compromesa socialment (**Teresa Llopis**).

Però procurava que la vivenda fora accessible per a tot el món, entre altres tasques. També tenia la funció de la salvaguarda de les obres d'art, la pintura del Palau del Ducat de Gandia (**Charo Laporta**).

Les seues tasques en pro de les seues idees polítiques, els convertí en represaliats del règim dictatorial, característica que, òbviament, comparteixen la generació dels iaies de la 100. Les detencions, empresonaments i judicis sumaríssims foren els camins que recorregueren fins acabar en una fossa. Per als seus opressors, aquests homes constituïen la temible "horda", tal i com assenyalen López i Villalta (2015), i amb aquest concepte els desposseïen d'humanitat. Els testimonis recullen aquest calvari que patiren uns homes que demostraren la doble innocència al confiar que, al no haver-se tacat amb sang, la seua vida no correria perill, símptoma irrefutable d'humanitat.

Quan acabà la guerra mon pare estava per casa i uno dels dueños del ferrocarril, míster Afle, li va dir, agarra el barco que tenim en Alacant i te'n vas a Méjico, que ací estan agarrant a tots. I mon pare es va tirar 3 o 4 mesos, no feia cas, hasta que el van agarrar. El van denunciar, i mira, entonces un falangista valia per 100 canons! Ell va arribar a anar a Alacant i no va voler pujar: "Jo que tinc que fer? A mi allí que em tenen que agarrar!" I míster Afel l'anglès: "¡Sube y vete!" "Ehhh, me'n vaig a casa, a mi què em tenen que fer? Jo què he fet?" Perquè entonces tots, això va ser una barbaritat els que van morir, una barbaritat. Una barbaritat (**Juan Luis Pomares**).

El van detindre en maig de 1939. Ell, quan va rebre l'avís de... aquell famós avís de que aquell que no tinguera les mans tacades de sang no calia que fugira a

cap país estranger, que podia tornar a casa, pues el meu iaio, com no les tenia, va tornar a casa. Però va caure en la trampa. No va arribar a casa, el van detindre en l'estació de tren d'Oliva... **(Teresa Llopis).**

Primer el van portar a l'Escola Pia d'ací i als dos o tres mesos el van portar a València, al... com es diu? Això que n'hi ha a l'eixida de València? San Miguel de los Reyes. Jo anava allí en ma mare a vore-lo... hasta que mira, van fer un juí, que en van fer casi 200, ala! tots a la fossa! **(Juan Luis Pomares).**

Van posar pena de mort a tots els que van agarrar d'ací, i quan els va parèixer, el senyor Franco, mo'l van matar allí en Paterna. I d'ahí pa ca ací ja no sé lo que va passar més **(Vicent Alemany).**

No tenim res... no li van fer ningun juí, t'assentaves ahí i pena de muerte. Què més volies? **(Salvador Gomar).**

La memòria d'aquestes injustícies s'ha mantingut al caliu de la llar familiar que, mitjançant la transmissió, han deixat de ser memòries individuals per a ser col·lectives, socials i compartides, en tant que la memòria històrica deu ser sempre compartida (Pagés, 2015). En aquest moviment diacrònic i vertical entre generacions, aquests esdeveniments del passat retornen com a fets històrics fundacionals de les memòries reivindicatives del present. En este mecanisme de transmissió, el paper de les iaies d'aquesta generació esdevé fonamental, tal i com assenyala Cate-Arries (2016), quan afirma que “las mujeres afligidas que lloran a los muertos [...] son las portadoras de una memoria subversiva que alimentará la pos memoria de los descendientes responsables de desvelar los ‘discursos ocultos’ de la escena pública” (2016:148).

Les dones foren molt més que “testimonis oculars” de la barbàrie, foren les altres protagonistes de la Fossa 100.

Les portadores de la memòria

Si la memòria de les víctimes ha estat silenciada i exclosa de les versions oficials de la memòria i de la història, la de les dones ha estat doblement sotmesa en la invisibilitat: per roges i per dones. És el cas de la generació de les iaies, de les “portadores de la memòria” en la que s’inclouen tant les vídues, com les mares i germanes dels afusellats. El vincle familiar amb els represaliats, els atorgava un estatus polític a ulls del règim pel qual havien de ser vigilades. Resta dir que, a banda dels imperatius del totalitarisme, les dones hagueren de suportar la doble dictadura del patriarcat.

Ens sembla indispensable reclamar un espai en aquestes línies per a reivindicar la importància d'aquestes dones endolades a les que no se'ls ha reconegut suficientment. Aquestes dones, les nostres iaies, no tingueren un paper polític actiu durant la República ni durant la guerra¹⁰, però en les seues pràctiques quotidianes aconseguiren tirar endavant les seues famílies i establir resistències simbòliques per sostenir i acaronar les memòries dels seus difunts.

Efectivament, com ja hem comentat, elles són les que custodien la memòria, però caldria preguntar-se la memòria de qui. Les relacions de gènere configuren uns rols i assumpcions que, en el cas d'aquesta generació, interioritzaren que les seues vivències, ubicades en el àmbit privat de la llar, no eren importants. Els relats d'aquestes dones, solen posar en el centre els seus marits, fills o germans com a protagonistes “del que té importància”, elles es situen com a meres transmissores.

---

¹⁰ Tot i que no és el cas de les dones a les que fem referència en aquest punt, cal tenir present el paper que jugaren les dones durant el període bèl·lic. El seu protagonisme ha estat difuminat per una imatge de les dones com a subjecte passiu, mancat d'agència i de capacitat d'acció i reacció, i que configurava el model de feminitat del franquisme (Verdugo, i Fuertes, 2019).

Aquesta idea, no sols ha estat assumida per elles, sinó que ha calat en el nostre imaginari social. Tal i com assenyalen Verdugo i Fuertes (2019): “en el nostre imaginari social la ‘víctima ideal’ té cos i nom d’home. Tanmateix, com tractem de plantejar, la repressió franquista de les dones presenta un notable interès des del punt de vista qualitatiu, atès que ens ajuda a entendre moltes de les claus sobre la misogínia i les desigualtats de gènere que han caracteritzat i, malauradament, encara caracteritzen la nostra societat contemporània” (2019: 12).

Per sort, la memòria ens apropa a les seues vivències, a les seues paraules, als seus silencis i ens obri la porta a que ens preguntem: què els va passar a les nostres iaies?

Per respondre a aquesta pregunta, ens hem d’endinsar en els dos eixos que estructuraven les experiències de les dones i les subordinaven per qüestió de gènere i per “desafectes al règim”. D’una banda, la dictadura va establir un model de feminitat únic que, fonamentat en la família patriarcal i el model tradicional catòlic, s’imposaria amb lleis específiques i sota la vigilància de l’Església catòlica i la Secció Femenina. D’altra banda, la categorització de “roges”, va ser emprada pel règim com a estigma de totes aquelles que representaven l’antimodel de feminitat franquista (Ibáñez i Esteve, 2019). El concepte de “roges” s’imposava sobre un gran grup heterogeni de dones. En el cas particular que ens ocupa, el delictes específic de les nostres iaies era, com ja hem assenyalat, la condició d’esposes, parelles, mares o germanes dels represaliats. La majoria dels testimonis ens parlen de les vídues com a màxims exponents d’aquesta generació que hem categoritzat com a “portadores de la memòria”. No obstant, per a la nostra anàlisi, incloem en aquest grup el cas d’una filla. Es tracta de Rosa Coscollà, qui va assumir el paper d’aquestes vídues donada la seua situació familiar. Les vivències de Rosa, juntament amb la de les altres vídues, es traçaren a les portes de les presons i a peu de fossa.

Jo no vaig anar a escola, perquè com les dones que tenien als homes en companyia de mon pare anaven a portar-li menjar i portar-li de tot, pues venien i feien: “Leonor, la xica ve en mi? Ve en mosatros a portar-li menjar?” I ma mare feia: “Pues clar, que vaja en vosatros, tingau conter de la meua xica”. Pobreta... Anàvem a peu, filla, a entregar-los la roba i la miqueta de menjar que podíem portar-los, anàvem a peu. Jo no me’n recorde dels anys que tenia. Joveneta, perquè ma mare tenia 4 o 5 xiquets. D’ací Xeraco agarràvem el tren i mo n’anàvem a València. I de València era a peu anar-te’n allà, al puesto que estaven tancats. Hem patit molt en esta vida, filla... Hem patit molt... lo únic que el Nostre Senyor em dona pa poder parlar... **(Rosa Coscollà)**.

Jo no entenia perquè de Gandia van anar a viure a València, no ho havia entès mai. I resulta que van anar quan ma uelo va estar empresonat a San Miguel de los Reyes, per estar més a prop. Van anar a viure a València **(Charo Laporta)**.

Crec que la van deixar entrar poques vegaes. A la presó. Estava confiscat o no sé que deia ahí en les targetes, ahí al costat del relontge estan, si vols fotografiar-les també o algo... **(Salvador Gomar)**.

La privació de llibertat dels empresonats s’estenia a les famílies, a les que se’ls va arravatar també la possibilitat de mantindre contacte amb els seus marits i pares més enllà de la correspondència epistolar¹¹. L’escriptura des de les presons té un doble objectiu: continuar amb el vincle familiar i resistir (López i Villalta, 2015), sobretot a través dels escrits que aconseguien escapar de la censura pels mitjans més imaginatius:

F: I si amagaven algo era en paperets d’estrassa, conforme podien, per a que les dones en els... ma uela m’ho deia, en les camises o en lo que fora...

M: Ho posaven en la vora...

---

¹¹ Documents com les cartes, tenen una forta càrrega emotiva i subjectiva que és de gran rellevància per a la transmissió i conservació de la memòria. Precisament la constatació d’aquests sentiments contradiu la idea de “horda” amb els que el règim tractava de deshumanitzar (López i Villalta, 2015).

F: Per a poder saber algo d'ells i que no ho pogueren saber els altres **(Conversa Maria Morató (M) i Maria Morell (F))**.

La correspondència oficial, que majoritàriament es feia a partir de targetes postals, estava controlada i mediatitzada per la censura del règim. Front aquesta situació, tal i com recullen els testimonis, s'aguditzava l'enginy per tal de poder comunicar-se amb llibertat i burlar la censura.

Les visites a les presons acabaren un 2 de novembre, quan l'assassinat dels seus homes tenyiria de negre les seues vides. En la memòria familiar queda marcat a foc el record d'aquell tràgic dia i com les dones s'assabentaren de la desgràcia. La vida dels seus homes acabava amb la mort, i amb ella, la d'elles es convertia en una mort en vida.

Vam anar a vore-lo en ma mare, a la presó. I mon pare li va dir: "Leonor, estigues tranquil·la que ja estic fora de perill. Ja m'han donat l'indult i estic en tots els altres, m'han llevat la pena de mort ja". I clar, mosatros pues contentes! Ma mare ve a casa, més contenta que un ocho, dient-ho a tots, venien i deien: "Leonor, com has quedat?" Diu: "Com ha quedat? Bé, ja li han llevat la pena de mort al meu home". I enseguida ací al poble es van enterar i van enviar un recaó que si fora hui, que no fora demà, que el mataren enseguideta. I el van matar, no sé si moatros vam anar vespra de Tots Sants i el van matar dia Tots Sants o dia les ànimes **(Leonor Coscollà)**.

Ma uela sí que em contava a mi tot lo que va passar, que van entrar a buscar a mon uelo, que van entrar i el van traure del llit, li van pegar una galtà i ja no el van tornar a vore més... I ja està. El van tindre tancat, el van fusilar, que ella va anar a vore-lo i li van dir: "No cal que vages a vore al teu home, que el teu home ja està mort". I ella estava en Gandia i va caure enrollà, i unes parentes la van arreplegar i va estar casi dos mesos en Gandia cuidant a ma uela, no podia ma uela ni vindre a casa... Això m'ho ha contat ma uela a mi! **(Maria Morell)**.

Ella sí que anava, clar, clar que anava. Lo únic que sé de ma mare que va dir, que jo era menudeta, quan ella va anar, ja l'havien fusilat. I ma mare es va posar molt histèrica i uno, no sé qui seria, un militar seria, li diu: "Senyora". I diu: "Ni senyora ni res, igual crim ha sigut este que si mos matara a la meua filla i a mi!". Això és lo únic que sé jo, res més **(Conxa Ibáñez)**.

Ma mare no podia pobreta, tenia els xiquets xicotius, jo era la major. En dones d'ací el poble, en dones d'ací el poble que també se'ls van matar... Ja han faltat totes, ja han faltat totes... El porter diu: "No patisca que mosatros li direm a quin puesto l'han mort". Era com si fora un barranc, en una regaora gran, com si fora un riu. Els posaven allí dalt de la pedra, allí dalt de la pedra, els mataven i queien dins d'una... com si fora... Van apuntar que era... El camí de la sang. Ahí queien tots, pobres. [...] Com els enterraven? Els portaven arrastres coforme podien. En la fossa. Hi havia voltes que els enterraven com si foren sardines, perquè no cabien, perquè quan anaven a matar-ne bona cosa feien: "Anem a fer saca", de tants! Ja sabien, els que feien les fosses... **(Rosa Coscollà)**.

Algunes famílies, en assabentar-se de la notícia, acudiren al cementeri de Paterna per tal d'evitar que els seus anaren a parar a la fossa comuna i tractar de donar-los una sepultura digna. Com es comentava en el capítol anterior, dels 28 afusellats el 2 de novembre de 1939, tres foren sepultats en un nínxol. Al capítol de la Vida Associativa, s'analitzarà la importància dels rituals de la mort en la nostra cultura i les particularitats del cas dels familiars de la Fossa 100 on les pràctiques que engloben aquest ritual de pas foren alterades. La voluntat dels familiars de soterrar als seus fora de la fossa forma part de la lògica que subjau en aquesta qüestió. La possibilitat de fer-ho, passava per la capacitat econòmica d'aquestes famílies que, com narren els testimonis, hagueren de vendre béns per tal d'aconseguir-ho :

Un cosí, un cunyat d'ell, casat en una germana de ma mare, va anar allí. I quan els van matar va traure a ell i un atre cosí, Emilio Conca, que està al costat de mon

pare en el nínxol, [...] i este tio, mon tio Vicent, els va portar i els va fer el nínxol i tot. Jo, pa pagar el nínxol vaig vendre en la platja, jo no, ma mare, davant del port, 18.000 metros! Que és pàrquing hui en dia, i 100 duros, 500 pessetes vam pagar, lo que va costar el nínxol. La tia, la cunyà, segurament va posar diners pa això perquè ma mare no en tenia! Ell en la presó i ella sense res i no cobraven res. Era un desastre de vida allò. Sí, això van fer, això. Mon tio, que és el que ho va pagar, después li ho vam pagar mosatros, es va encapritxar de fer-ho aixina i va anar allí, es va esperar raere del paretó, quan el van matar i el va agarrar a ell i al cosí, i els va portar els va posar en un taüt, ja ho tenia comprat, i al nínxol, que ja ho tenia comprat d'antes **(Juan Luis Pomares)**.

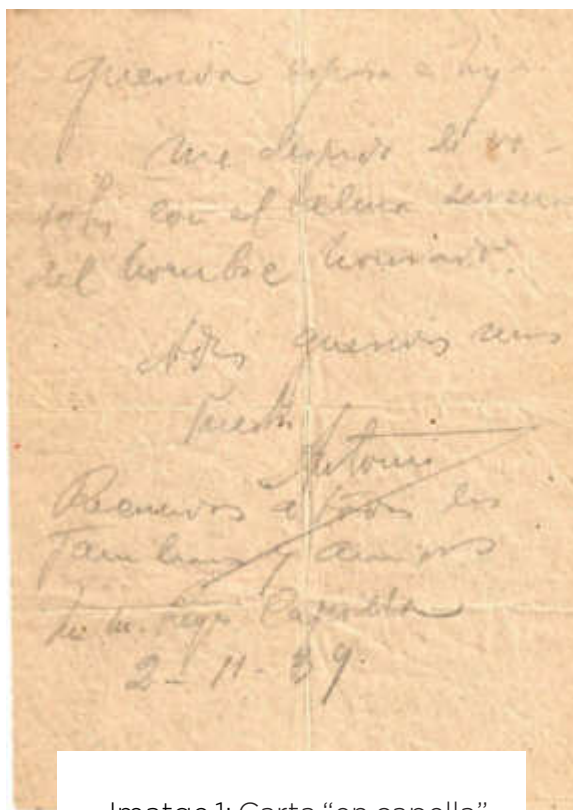
La tia Pepita, que era la germana d'ell, me contava que va tindre que donar hasta la màquina d'escriure. Sí, va donar la màquina d'escriure per a poder traure-lo i que no anara a la fossa. I pertencències. I ara, jo açò que està contant ell ara també, que ma uela va tindre que vendre, demanarien... jo sí que sé que això li ho van pagar als militars, perquè això m'ho contà ma tia l'últim viatge que vam anar al cementeri de Paterna abans de morir-se **(Salvador Pomares)**.

N'hi han persones d'ací Gandia que estaven enterraes en nínxol, allí en Paterna. Sin embargo, ma mare va anar al sandemà, en dos homes i un carro. "Senyora, si ja han tirat calç, ahí ja no queda res!" Murmullos que a lo millor va vore a una i li deia: "Maria, han anat a matar-lo, tu no t'has enterat?" **(Salvador Gomar)**.

Maria, la mare de Salvador Gomar, va arribar tard a endur-se al seu home al cementeri de Gandia. Ella, com les altres vídues, s'hagueren de conformar amb els records, les cartes de comiat i els trossets de roba que l'enterrador els va fer arribar. Abans ja esmentàvem la rellevància i la funció de les cartes que s'intercanviaven des de la presó amb els familiars. D'entre aquests documents, les cartes de comiat o cartes "en capella" (Imatge 1), esdevenen un cas paradigmàtic en la mesura en que revelen la importància dels sentiments dels presoners per conservar els lligams afectius, polítics així com la seua dignitat. A les cartes de comiat de les

famílies de la Fossa 100, com d'altres condemnats a mort, apareixen elements com la humanitat, sensibilitat, tendresa, amor, compromís i dignitat.

La doble funció de les cartes que comentàvem abans es manté en aquestes lletres finals amb alguns matisos. Si bé, en la correspondència quotidiana des de la presó, aquesta era la via per mantindre el contacte familiar i establir rutines de resistència, en aquest cas, mostra la necessitat de que es preserve la seua memòria personal i social en la família (“sóc innocent”),

Imatge 1: Carta “en capella” d’Antonio Pastor Pérez. Cedida per la família.

també com a un acte de resistència front a l’acusació d’un règim que l’acusava de criminal. Prenent de nou les aportacions de López i Villalta (2015), les cartes comiat: “por un lado, son una forma de resistencia que puede parecer sutil o simbólica pero encierra un profundo calado para aquellos a quienes va dirigido. Por otro lado, la constante necesidad de conservación y pervivencia de estos materiales revela que su objetivo final es construir una memoria futura y eterna del ausente” (2015:171).

A més, en aquestes últimes voluntats s’incloïa una mena de testament on sovint es marcaven directrius per al repartiment dels béns materials i on sempre es deixava constància dels valors morals i polítics i el desig de que els seus fills i filles tingueren una bona educació i un bon futur (Moreno, 2018). El caire testamental que caracteritzen aquestes cartes,

que burlaren per última vegada la censura, queda palès en algunes veus de les següents generacions:

Jo tinc les últimes paraules de mon pare escrites en un... ho haguera pogut traure si volíeu, però toca, igual té que jo ho sé. I les últimes paraules de mon pare que el dia 2, el dia 2 el van fusilar. I resulta que, que al ell escriure eixes paraules, mon pare va escriure eixes paraules de matí antes que el fusilaren, perquè és un paper d'estrassa, no és una carta, perquè jo tinc totes les cartes de mon pare quan estava en la presó, tinc totes les cartes... **(Maria Morató).**

L: Això és l'última carta, eixa carta és d'ell. Ahí li diu que li havien donat la pena de mort i que... i bueno, en tot moment, ell diu que és innocent.

T: Sempre.

L: Que no tinguen vergonya, ningú...

T: Que vagen en el cap ben alt, que ell és innocent i ningú els acaxe el cap **(Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany).**

M: Això ho va escriure ell, si el van matar de vesprà, ho va escriure de matí.

F: ... i ell ho va escriure pues conforme va poder pobret. I això anava en la roba que li van donar a ma uela.

M: La roba es va deteriorar... tenia una caixeta en un trosset de tela, d'una camisa. I ahí es veu que en eixa roba anava, dins d'un bordillo de la camisa, anava el paperet d'estrassa, pa poder-ho traure, perquè fija't tu que tot està cunyat, però això és un paperet d'estrassa que es va despedir pa que no li ho pillaren, m'entens? **(Conversa Maria Morató (M) i Maria Morell (F)).**

Com diu Maria Morató, juntament amb les cartes, les fotografies i els objectes, els trossets de la roba amb la que foren sepultats i que Leoncio Badia, un dels enterradors del cementeri de Paterna, es va encarregar de retallar, guardar i entregar (Imatge 2), compondrien els petits tresors que les famílies han conservat amagats durant aquests 80 anys. L'enterrador, amb aquest ritual de catalogar i registrar les víctimes de Paterna, oferia informació a les famíli-

ars sobre on estaven els seus morts i els retornava el consol que cabia en un fragment de tela. Aquest fet establiria una relació d'afecte i gratitud per part de les vídues cap a ell. Les “portadores de la memòria” custodiaren aquests objectes, com a peces fonamentals en el manteniment dels records.

El meu pare aleshores tenia 9 anys i sempre, van tindre prompte la notícia d'on estava el meu iaio gràcies a Leoncio Badia, era l'enterrador d'aquell moment, que va ajudar moltíssim a les vídues, li va dir a la meua iaia en quin clot estava i la meua iaia va vindre en mon pare tota la vida a visitar-lo el 2 de novembre, que era la data de l'afusellament **(Teresa Llopis)**.

El sepulturero. Un trosset de roba tallava... Açò, un monument, però un monument, un monument! Eixe home? Un monument! Una persona maravillosa, maravillosa, maravillosa! Tallava el trosset de roba i posava: José Morató Sendra **(Maria Morató)**.

Jo recorde vore la caixeta eixa que vaig portar ahir, que li van fer les fotos del nuguet de Leoncio i tot això, alguna vegà m'ho van ensenyar, clar, jo era molt menut, escarbava per allí i veia pues bitllets de la República que estaven guardats, que els diners no tenien ningun valor tampoc, coses d'eixes **(Salvador Pomares)**.

Mon pare quan van anar a matar-lo els va dir, li va dir al fosser: “Mire, tinc 5 fills, quan em maten lleve'm un trosset de roba de cada peça, una pa cada fill”. I eixe home quan van anar els van donar un trosset de roba pa cada fill, tot enrollaet en un cordonet. I la meua germana té un cordonet aixina, com si fora de cordell, aixina en tres nugquets, en cinc nugquets, volen dir que tenia 5 fills. I els pedacets, la meua gemana en té un, el dels cançoncillo i la meua germana de Madrid se'ls va emportar tots perquè ma mare se'n va anar una mesà en la meua germana de Madrid i s'ho va emportar darrere, on anava ella, s'ho emportava tot darrere **(Leonor Coscollà)**.

Els drapets que em van donar quan el van matar, 5 drapets, en vaig repartir un pa cadauna, pa que tingueren un recuerdo de son pare **(Rosa Coscollà)**.

Imatge 2: Retall de camisa i cordó, objectes entregats per l'enterrador a la filla de Vicent Coscollà. Fotografia cedida per la família.

Tots aquests fragments de memòria que cabien en una caixeta resguardada de la mirada pública i amagada en l'absoluta intimitat de les vídues, tingueren una gran funció per a aquestes, en tant que es convertiren en “altars profans” (López, 2011) on poder transitar el dol, un dol subversiu i íntim que dia a dia transformaren en ritual (Imatge 3). Front l'espai públic que negava, prohibia i aniquilava qualsevol forma de culte, reivindicació i dol dels afusellats, l'espai domèstic de la llar era el caliu d'aquestes pràctiques de resistència on les dones tractaven de guardar, reconèixer i conservar. En aquests rituals dissidents i silenciosos, les cartes, fotografies i objectes són elements clau, ja que, com bé destaca Cate-Arries (2016): “la significancia de los objetos de la memoria en una cultura del miedo, en la que los testigos mudos del pasado logran conservar la memoria del difunto cuando a su familiar que lo llora ‘le da miedo hablar’ ” (2016:140).

Està borrat de plorar-li damunt, cada vegà que ho agarrava plorava
(Maria Morató).

És a través de testimonis com aquests que podem reflexionar sobre la vida social dels objectes conservats i transmesos pels familiars de les víctimes del franquisme. Més enllà del cas concret de les fotografies i les cartes, els objectes i documents personals esdevenen contenidors d'afectes, llocs de dol i de plors, tal i com ha exposat el testimoni de Maria Morató.

Un altre testimoni de la Fossa 100, José Luis Pomares, li explica al seu fill Salvador on guardava sa mare, la vídua, la seua caixeta de tresors. Com ella, “les portadores de la memòria” sentien la necessitat d'amagar-les i conservar-les, malgrat el risc i el perill que suposava guardar documents de represaliats polítics que podien ser utilitzats com a proves inculpatòries:

S- En eixa caixeta, això era de ma uela. On tenia guardat tot açò l'auelita? A on ho guardava tot?

J.L- A on? En l'armari de lluna que tenia, que se'l va emportar Juan Luis. No el té? Ho tenia tot guardat en un caixó dins de l'armari de lluna, que no sé que s'ha fet de l'armari de lluna... **(Conversa Jose Luis Pomares i Salvador Pomares).**

En este altre cas és una besneta d'un afusellat de la Fossa 100, Irene Domènech, la que explica la importància d'aquests objectes per a la seua besàvia la qual, durant la seua trajectòria vital, va fer sobreviure la memòria del seu marit a partir de pràctiques i rituals al voltant del seu "amulet"; el fet de guardar-les davall del coixí li feia sentir la proximitat d'aquell que ja no hi era :

Em contava històries pues de que la meua bisauela li contava a ma mare de que les cartes les volia ella molt... sempre, antes de dormir se les posava baix del coixí... ella dormia sempre en les cartes, sempre anaven damunt d'ella. I li deia a ma mare: "Ai, ves llegint-me les cartes! Vols llegir-me-les atra volta?", perquè ella sempre ho ha tingut ahí que és algo del seu home, com un amuleto pa ella **(Irene Domènech).**

Tot plegat, aquestes dones hagueren de buscar altres estratègies per transitar el dol, ja que foren privades de la possibilitat d'acomiar-se, donar-los sepultura digna i fer pública la seua angoixa. Visqueren ancorades a aquests "altars profans" que substituïen els llocs on els cossos havien estat sepultats, creant així altres llocs on venerar les seues memòries i "sacralitzant" d'alguna manera aquestes imatges (Moreno, 2018).

Imatge 3: “Altar profà” de la família de Juan Luis Pomares. Format per objectes, documents i fotografies, condensa i transmet la seua memòria. Fotografia de Raúl Pérez.

El dol, la tristesa i el silenci foren les línies que dibuixaren a aquestes dones que visqueren i convisqueren amb la tragèdia. La prohibició per part del franquisme al dol dels vençuts es relaciona amb les idees de que la demostració pública d'aquest dol i el dolor associat amb ell podrien tindre un potencial polític front a les injustícies comeses que calia desactivar (Cate-Arries, 2016). D'ací la seua prohibició entre els vençuts.

Malgrat la circumstància, ja hem vist com aquestes dones establiren pràctiques de resistència a l'oblit al voltant dels objectes de la memòria. En aquesta línia podríem considerar l'elecció del negre com a color de la seua indumentària, altra resistència simbòlica a la negació del dol dels vençuts, en tant que mitjançant el color, exposaven públicament el seu dol. De la mateixa manera, podríem considerar el fet de que s'abstingueren de qualsevol participació

en esdeveniments públics i socials, la reclusió en la seua pena com a bandera de reivindicació del seu dol. Al mateix temps, aquestes resistències simbòliques i, probablement inconscients, anaven acompanyades de silencis i oblits que denoten una por instaurada al cos:

Ma mare va decidir callar i s'ha mort en dol, en mocaor al cap i en dol. Tota la vida andolà, tota la vida... s'ha mort andolà **(Leonor Coscollà)**.

L: Sempre va anar de negre, sempre, jo sempre la recorde de negre, en el seu topo...

C: Sempre, sempre, sempre portava topo i de negre... **(Conversa Laura Alemany i Consuelo Alemany)**.

Jo recorde a ma uela, a sa mare, pues sempre en la mirada perduda, trista, jo era menut quan anava a quedar-me allí, sempre sabies que hi havia allí el transfondo este de... **(Salvador Pomares)**.

Jo l'únic que recorde que ma uela i ma mare estaven sempre plorant. Sempre estaven plorant! **(Charo Laporta)**.

F: No parlaven, no dien res... Teresa també ho diu igual: "Ma uela..." Però estes persones, en tant que van passar, no dir mai...

M: Mai! Ma mare mai de la vida. La mare de don Blai, mai de la vida, perquè això ho vaig dir, jo no he sentit mai, mai, mai de la vida...

F: Jo m'aborrone... Ma uela tenia una sombra, com una dona molt seria. [...] Pobreta, no es reia molt. I damunt, té lo que té passat, pa tirar als fills davant! Un desastre! **(Conversa Maria Morató (M) i Maria Morell (F))**.

Aquestes dones, en el silenci transmetien als seus fills i filles la por a que es repetira la història, el temor a que foren protagonistes de futures represàlies i, per tal d'evitar-ho, els encoiratjaven per a que el rancor i la venjança no formara part dels sentiments dels seus:

Ella parlava molt poc perquè com es veu que va passar tant, han passat tant... Ella no parlava mai mal de ningú, ella deia: “Que no torne a passar”... **(Maria Morrell)**.

Si que n'hi ha una cosa asombrosa, que a mi em van fer delegat del gremi de la madera de Gandia, president, de xiquillo, juventut. I endespués em vaig fer comarcal, de tota València. I ma mare em diu: “Olvida't que no tens que entrar en ningun puesto!” I anava la gent a buscar-me: “Maria, que això és molt important, Maria”. I diu: “En uno ja en tinc prou”. No vaig anar a ningun puesto mai, mai, mai. “Pa representar, representa ta casa que és lo més important”. No em va deixar mai anar a cap... jo tampoc tenia ganes, eh![...] No crec que ho ocultara, perquè això no es pot ocultar, però no m'ha creat a mi ninguna, ni una miqueta de rencor, de gitar-me jo en mala llet, mai, mai, mai **(Salvador Gomar)**.

Ma mare a lo millor per això no volia dir-me res, pa que no tingueren represàlies en mi o algo... saps lo que vull dir-te? **(Conxa Ibáñez)**.

Tot i que el silenci era la pràctica habitual, també hagueren casos en els que les “portadores de la memòria” es permeteren trencar-lo, reivindicant la paraula en el cercle íntim familiar. És el cas de la mare de Juan Luis Pomares i de Rosa Coscollà qui ha transmès a la seua filla el relat de la memòria. En tot cas, totes transmeteren, de manera discursiva o mitjançant el silenci.

Com m'entere? M'ho diu ma mare, jo tenia casi 10 anys, jo ja ho sabia! Jo oïa les coses, les sabia. Pues claro que parlàvem! Tots els dies i a tot hora! **(Juan Luis Pomares)**.

M'ho sé de memòria, perquè jo mateixa al meu Jaime li ho deia i em feia: “Es que mon pare no mos ha contat mai res!” I jo dic: “Pues ma mare m'ho ha contat tot, per lo menos jo ho sé tot” **(Rosa Ureña)**.

Sense cap dubte, d'entre les pràctiques de resistència de “les portadores de la memòria” cal assenyalar les visites a Paterna, viatges que emprengueren i repetiren una i mil voltes al llarg de les seues trajectòries vitals. Cada dia de Tots Sants, el cementeri de Paterna rebia la visita dels familiars que, capitanejats per les vídues, es congregaven al voltant de les fosses on els seus estaven soterrats. A més d'anar amb les famílies, les vídues, moltes de les quals es coneixien per ser del mateix poble, establiren una relació de sororitat entre elles forjada a partir de l'experiència dolorosa compartida:

La meua iaia i, per exemple, estic pensant en l'esposa de Vicent Alemany, es deia Consuelo i eren molt amigues. Van viure la repressió juntes [...] Eixes dones sí que entre elles es van aunar i van passar estos tràngols juntes. Aleshores, elles es coneixien, jo també sabia d'esta amistat i després sempre amb estes famílies, clar que jo les veia i sabia que eren elles... **(Teresa Llopis)**.

L: Trinidad era la uela de Teresa. Elles dos eren molt amigues.

C: Sí, elles dos sempre anaven juntetes, jo me'n recorde **(Conversa Laura Alemany i Consuelo Alemany)**.

Del poble... No, una no era d'ací el poble, era de fora. D'ací eren l'amiga de ma mare i la xica eixa d'allà, anaven juntes sempre. El dia de Tots Sants anaven. Anaven allí, posaven unes flors a la làpida, ho arreglaven i se'n venien enseguida, pronte **(Vicent Alemany)**.

Fruit d'aquestes relacions, algunes d'elles s'organitzaren per a fer el que es pot considerar el primer memorial organitzat pels familiars dels afusellats de la Fossa 100. En la situació tan precària en la que es van veure abocades les famílies, pagar la fossa i la làpida va ser un esforç que assumiren les vídues i que mereix el nostre reconeixement. D'alguna manera, amb la seua constància, les seues visites i l'esforç econòmic, les vídues li arrabassaren aquestes fosses al franquisme, les feren seues omplint-les de dignitat.

Sabíem on estava la fossa perquè vam anar. Anava ma mare i una amiga d'ella que anaven juntes a portar menjar pa que menjaren i això. Pues van anar allí i hi havia també una altra persona que també tenia a son pare i això allí i entre les tres van pagar la fossa... I van posar la làpida, entre les tres. Els demés no van voler saber res **(Vicent Alemany)**.

Sí, estava la làpida en els noms. Sí, l'havia pagat ma uela, Trinidad, i no sé qui més, perquè n'hi havien cinc o sis noms, els que ho havien pagat **(Consuelo Alemany)**.

Que sí que recorde que algunes vegades sí que venien algunes persones viudes, per lo vist o a enganyar-mos. Podia ser una cosa o una altra. Claro, si no tens una pesseta, no et poden enganyar... que si volíem col·laborar pa comprar uns taulellets de Manises en el nom d'ell i tot això. Ma mare es negava a tot! Perquè no podia gastar-se 10 pessetes en un taulellet! Ella deia: "Si no sé on està! On posem el taulellet?" **(Salvador Gomar)**.

La mare de Salvador Gomar, a banda de no poder permetre's econòmicament contribuir al memorial, mostrava una desconfiança totalment comprensible donat el context en el que els havia tocat viure. Els rumors, les veritats a mitges i la impossibilitat de fer preguntes, les desposseïa fins i tot de poder saber què passava amb els seus morts. És el cas d'algunes famílies a les que els va arribar la informació de que els seus ja no estaven a la fossa, sinó en el Valle de los Caídos juntament amb el que els va manar assassinar :

L: Quan mos van dir que l'havien tret d'allí, allí ja no va acudir ningú. Hasta ara que ho han ascarbat i sabien...

J: Anava ma tia en algunes persones que anaven, i anaven allí al cementeri.

L: ... ma mare, al saber que no estava allí ja... Es pensaven que estava al Valle de los Caídos, es pensaven que els havien portat allí.

J: Es que mos van dir que se l'havien emportat. Entonces...

L: Que se'ls havien emportat a tots els d'eixa fossa **(Conversa Leonor Coscollà i Josefa Coscollà)**.

Jo encara no tenia els dos anys. Jo no me'n recorde... Me'n recorde d'haver anat després a Paterna en ma mare al cementeri, tots els anys per Tots Sants anàvem. Però uno dels anys que vam anar, n'hi havia un cementeriero que va arrancar totes les creus i tot això i ma mare diu: "Pa no saber on està, li rese des de Gandia i no faig este viatge en tu". Ja no vam anar més **(Conxa Ibáñez)**.

Aquestes dones, a més de suportar la càrrega del dol, de l'estigma i la tristor, assumiren la gran fita de traure endavant les seues famílies. En el seu dia a dia, hagueren de traure les forces, deixar per als moments íntims els plors, per tal de batallar quotidianament la subsistència de les seues criatures¹². El paper de la família extensa, així com els vincles d'amistat o veïnat, teixiren una xarxa de suport i solidaritat indispensable, tal i com assenyala Ibáñez i Esteve (2019). Així ho conten també les nostres informants:

Tota la família ha sigut molt conscient i ho van patir molt elles juntes, les iaies, les dones, en els xiquets **(Teresa Llopis)**.

A mi la dona em deia que va passar molt entonces, perquè diu que no n'hi havia dret que li hagueren mort a l'home i que ella va patir molt perquè tenia als tres fills pa tirar-los avant, i tenia que fer l'estraperlo. I moltes voltes, quan venien carregades ella i l'amiga, que l'amiga era Trinidad, pues a lo millor no aplegaven ací, no aplegaven a Oliva perquè els llevaven el menjar que portaven **(Consuelo Alemany)**.

Vivíem en ma uela, i la casa era de ma uela i l'alquilava, l'alquilava als comer-

¹² Cate-Arrie (2016) reflexiona sobre aquesta qüestió a l'analitzar un testimoni recollit en el seu treball d'investigació: "La carestia total del apoyo económico que encaró la madre se relaciona en el testimonio con la interrupción de los procesos del duelo. El dolor silenciado de la madre se cristaliza, se espacializa, en la imagen del abandono absoluto del desahogo emocional, relegado éste a un lugar apartado de las exigencias de la vida para los derrotados" (2016:142).

ciants que venien de per ahí de Ciudad Real i tot això, i feiem tomaca, ambar-gines... pues ma mare pues treballava. I clar, també en els veïns del carrer que la coneixien i també feien hortalitza d'eixos carrers alrededor del Prado. Sempre tenia faena. Quan no, se n'anava i com aquelles èpoques no eren de duros, eren de pessetes, pues comprava un caixó de tomaques, el feia ben brillant, ben brillant a base de torcar-lo pa fer-les més boniques i endespués anava la senyora Maria: "Dóna'm dos tomaquetes, tres tomaquetes", perquè no podia comprar-se un caixó. Jo això ho recorde pues mira... igual que quan feien vacances en l'escola, jo agarrava una pesseta o dos quinzets, comprava un got d'orxata i una ensaimà i asmorzava. Lo que guanyava ella m'ho menjava jo! Pues mira, molt desagradable tot, recordar-ho no és gens bonico, però mira està ahí, n'hi ha que tindre-ho **(Salvador Gomar)**.

Com comentàvem a l'inici d'aquest apartat dedicat a les "portadores de la memòria", les vídues, considerades "roges desafectes al règim", patiren distintes cares de la repressió. D'una banda, la repressió econòmica incloïa un ventall de situacions que anaven des de la dificultat de trobar feina per l'estigma de "roja", que els furtaren el menjar que havien intercanviat en l'estraperlo, fins a la pèrdua de béns i propietats, sancions que es recollien en la Llei de Responsabilitats Polítiques:

Ella sempre em deia a mi: "Per haver-se clavat en política!" Saps? Encà que era molt bon home, que era molt bon home. Entonces elles estaven discriminaes per ser dones dels rojos! Faena? Faena no ens en donaven! Tenien que anar-se'n per els ancallaors a passar oli... Els ancallaors era per l'Atzúbia, Pego per amunt Alpatró... i en el d'eixò al cap, ho abaixaven, ho pujaven i ho baixaven i si els ho veia la Guàrdia Civil els ho requissava! Això m'ho contava a mi ma uela! Els ho furtaven! **(Maria Morell)**.

Ma mare treballava anant a l'estraperlo pa poder-mos donar menjar a tots... **(Vicent Alemany)**.

S.-Farà un parell de mesos anàvem per Gandia, pel passeig, i vam passar pues per una casa que n'hi ha un centre social que es diu Foment, i la casa de dalt diu, eixa casa era de ma uelo (del meu bisauelo). Eixa li la van furtrar els falangistes. A ma uelo ja l'havien fusilat però com era, com el seu fill era roig, li la van furtrar. Conta-mos lo de la casa del paseo del auelito.

J.L.- Ah sí! Eixa se la van quedar, el van tirar fora pa fer Falange. Falange dalt, i baix van fer la porta pa el Foment, és un...

S.- Un centre social...

J.L.- I dalt Falange. I també li van donar 100 duros també. 500 pessetes.

S.- Jo lo que havia sentit d'això era que en el seu dia, que eixa casa l'havien donat a... que era distint. Clar, però ell ho va dir fa a penes uns dies, que és que li van llevar, li la van furtrar **(Conversa Jose Luis Pomares i Salvador Pomares)**.

El cas que ens mostra la següent cita exposa el tracte diferencial que rebien les vídues en funció del color polític dels seus difunts: mentre que unes tenien accés a una retribució econòmica, les altres no sols no rebien, sinó que els furtaven el poc que tenien. A la mare de Salvador Gomar li van oferir la possibilitat de mentir per a rebre aquesta compensació. Ella va decidir quedar-se amb les mans buides però la memòria del seu marit nítida. Este tipus d'actuacions també poden ser llegides com actes de rebel·lia (Cate-Arrie, 2016).

Jo me'n recorde que fa molts anys, jo era un xiquet encara, pues d'estar i posar-mos una pagueta, no sé si eren de dos pessetes al mes o no sé què, 90 pessetes cada tres mesos. I vam necessitar uns testigs que testificaren que jo era fill de Fulano de tal, pa que me reconegueren. Paga no, pagueta. Per ser fusilat. No, per ser mort en guerra! Perquè a ma mare sí que li eixien ofertes, que entones això s'estilava: "Teresa, la teua filla només té que firmar i ja està! Total té que firmar que va morir en el front" "Pues si és mentira!" Ma mare no ha volgut mai firmar que havia mort en el front, mai, mai, mai... Encara que tinguera dos pessetes a la setmana, ella no les volia. "El meu home ha mort fusilat, jo firme com a fusilat. Que va morir en el front, això és mentira! Com tinc que dir-ho!" D'això sí que me'n recorde jo. Però mira **(Salvador Gomar)**.

D'altra banda, la dictadura els reservava a les dones una repressió específica femenina. Es tracta del que Solé i Díaz (2014) han denominat com a “repressió sexuada o de gènere”. Tal i com exposen les autores, aquest concepte s'instaura front l'evidència de que “hubo una represión específica para las mujeres que se concretó básicamente en los castigos públicos como el rapado del pelo, la purga con el aceite de ricino o la obligación de limpiar determinados lugares, como iglesias o escuelas. También la violencia sexual que sufrieron las mujeres, [...] una forma de someter a la población por medio del terror y de la vergüenza. [...] se pretendía la anulación psicológica de todas aquellas que pudieran mantener unas ideas contrarias a las impuestas por los vencedores” (2014:75).

Les nostres iaies van patir molt, van ser rapades, passejades pel poble i va ser una humiliació després d'enviudar molt dura, i això... ens trenca l'ànima **(Teresa Llopis)**.

Sí filla, sí, amb dones d'ací el poble, majors. Com ma mare tenia els xiquets xicotets, pues anava jo a visitar-lo a mon pare. Li portava la roba, li portava menjar... I una volta, la primera volta que el van tancar en Gandia, a la Escolapia, me'n recorde, entonces era jo joveneta, i tire a portar-li el menjar i agarra i... jo, quan tenia la regla patia molt i em baixà la regla i em quede allí parà a la porta... Em tire allí parà a la porta, que no podia pujar perquè patia molt de la regla. I al primer escaló em deixen passar, però al segon, només anomene el nom de mon pare, em peguen una patà i em tiren escales avall, escales avall hasta el piso de baix, allí en la Escolapia. Saps on és la Escolapia? Pues en una patà em van tirar escales avall perquè no volien que anara a vore a mon pare [plora] **(Rosa Coscollà)**.

Ma uela m'ha contat moltes coses. I anaven a l'ajuntament i deien: “Si tu vols vore al teu home tens que passar per la pedra”. Tu saps lo que vol dir la pedra? Que s'havien de gitar en ells! “Tu vols vore al teu home? Tens que passar per la pedra!” Ma uela diu: “Jo? Tinc que passar per la pedra? El que l'ha feta que la pague!” Ma uela era aixina, eh! “Jo tinc que passar per vore al meu home, o per

traure al meu home? Que a lo millor es gitaven en elles o les violaven i damunt no els treen de la presó?”, això m’ho contava ma uela... I ma uela era una persona que no parlava res de, de... ni de ningú! Pues això m’ho contava a mi ma uela, imagina’t si m’ha contat coses! I més coses! **(Maria Morell).**

Com recull la darrera cita, la violència sexual, verbal o física, va ser una pràctica utilitzada exclusivament amb les dones que, a més d’humiliar-les, adquiria un significat d’apropiació i domini del seu cos. Els insults, les desqualificacions de tipus moral, els tocaments i les violacions van estar a l’ordre del dia. Per les conseqüències psicològiques, per l’atac directe a la seua dignitat, els testimonis que parlen obertament d’abusos sexuals no solen eixir a la llum (Ibáñez i Esteve, 2019).

Pel que fa a la dificultat de narrar discursivament episodis d’abusos sexuals, en la nostra investigació tan sols s’esmenten en dues ocasions. Una és la cita que acabem de llegir de la neta de José Morató, que recorda el cas del que succeïa a algunes vídues, però no a la seua iaia. En aquest sentit, la distància social ajuda a l’exercici de narrar-ho. L’altre cas és el que ens conta Leonor Coscollà sobre l’intent de violació que va sofrir una veïna del poble mentre ja estava sotmesa a la repressió sexuada (traure escombraries de l’església).

Pues sí. La van enviar a traure escombros de missa, de l’iglésia, a traure escombros. Hi havia un que li diuen X... Ei! Això no ho vaig dir ahí, però ho dic, que és de veres! Pues la van traure pa traure escombros i un que li diuen X, [...] pues li feia: “Xe, on està l’ouera? Eixa ouereta me la tinc que menjar jo! Per on para?” Volia abusar d’ella. I a tothora anava darrere d’ella. I sa mare es va enterar, li ho va dir una que anava també a traure escombros, i sa mare li va dir, va anar a ca una persona i li va dir: “Escolta, mira lo que passa en la meua filla, jo tinc por”. I diu: “Pues faça una cosa, la seua filla que s’arretire i vaja vosté”. La mare coforme estava malaltosa i tot, va anar a traure escombros pa que la filla no anara **(Leonor Coscollà).**

Al llarg d'aquestes línies s'ha evidenciat el paper protagonista d'aquestes dones que sobrevisqueren i respongueren a la repressió amb resistències simbòliques i quotidianes, substituint, mantenint i realitzant pràctiques i ritus de dol que mantinguessin vives les memòries dels seus homes. Sense elles la memòria dels nostres iaïos difícilment haguera pogut arribar al present, havent de conformar-nos amb la imatge composta a partir dels documents que sostenen la versió franquista de la memòria. Sense elles no haurien aconseguit sobreviure eixes formes subalternes de la memòria, i escolar-se a través dels intersticis de la història. Aquestes dones, foren peça indispensable en la cadena de transmissió d'una memòria que heretarien les següents generacions.

3.1.2 Segona generació

Fills i filles del dol

La segona generació de familiars de la 100, representada pels descendents dels afusellats i les seues vídues, abraça homes i dones de distintes edats, moltes de les quals ja no hi són. Sembla que ens n'hem adonat massa tard de la importància dels seus testimonis per a apropar-nos a la memòria de les vençudes, per a aprofundir en les tristes experiències dels seus pares i en la repressió i resistència viscudes en femení. Aquest despertar a deshora juntament amb l'irrefrenable pas del temps, componen el que Ferrándiz (2014) anomena "vértigo narrativo" que floreix entre els grups de la recuperació de la memòria.

En el cas de la Fossa 100, aquest vertigen s'amorteix gràcies al nombre de familiars d'aquesta generació que segueix present i conservant la memòria. D'un total de 10 fills i filles, n'hem pogut entrevistar 7, que ens han obert les portes de les seues cases i de les seues memòries amb molta generositat. La diferència d'edat entre els companys de la segona generació,

tindrà conseqüència en els records que guarden dels seus pares. Alguns arribaren a conèixer-los, conviure amb ells i conserven experiències que visqueren en primera persona durant els temps de guerra:

Jo tenia 9 anys, 9 anys i dos o tres mesos. D'antes de la guerra, jo me'n recorde del dia que es va escomençar la guerra, com vaig anar en mon pare, com vam vindre a Gandia, que estàvem a la platja de Gandia, allí ho van dir i van vindre i tot. Jo me'n recorde perfectament de mon pare [...] Claro que me'n recorde, del dia que es va escomençar la guerra. Estàvem en la platja i va vindre uno que portava un carro en oli, anava venent oli, Boronat. I passa allí i toca: "Pomares! Pomares! -diu- ha escomençat la guerra! Ha escomençat la guerra!" Entonces ell era el secretari del port. I es va alçar i se'n va anar al port. I quan se'n va anar paca allà jo vaig agarrar la Marina, tenia 6 anys, i vaig vindre a Gandia a vore els uelos. Endespués ell ve a casa dels uelos i: "Tu què fas ací!" Jo vaig pujar a la Marina ni vaig pagar ni res! "Jo què sé! Jo volia vore la guerra què era..." [riu] És que els xiquets havia de ser la guerra! Ara n'hi ha tele, antes no, la guerra la vees en el cine! **(Juan Luis Pomares).**

Perquè ací en casa, quan això de la guerra, pues no podíem estar en casa... que la Pava anava metrallant per ahí i es van tirar bombes també allà al paseo, tot això mosatros estàvem en el terreno per no estar en casa. Comprens? I jo pues, mon pare m'agarrava a mi: "Vicente, al·la, anem-on a vore si mos podem guanyar pa poder menjar", que entonces estava malament tot. I mo n'anàvem a peixcar els dos i passàvem tota la nit pa poder agarrar peix pa poder menjar! Jo, total, tindria d'11 a 12 anys o una cosa aixina. I els meus germans, el pare de la meua neboda, tenia 7 anys menos que jo i a l'atre mos en llevàvem uns dels atres, 10 anys, del meu menut. I jo havia anat sempre en companyia d'ell, a tots els puestas. I això ho vam passar molt remalament... **(Vicent Alemany).**

Jo me'n recorde... Mon pare va hipotecar la casa per comprar menjar pa donar-lo als pobrets, perquè un dia estàvem moatros dinant, esmorzant, era Antonio, el

meu germà, el més menut, la meua germana i jo, que érem més menudes que l'atra, la meua Rosa ja era major i el meu Vicent també. Érem 5, tres filles i dos fills. I entonces va vindre una xica i li va dir: "Vicent..." I mon pare estava al corral i entra i diu: "Que què vol?" Diu: "Voldria que em donara sucre" I diu: "Ja no n'hi ha. A la setmana que ve en portarem". Diu: "Es que la meua germana està malalta", i era una xica que estava malalta, tenia el meu temps. I enseguida diu: "Pues espere's", mos agarra la sucrera que teníem damunt de la taula i li la dona a d'ella. Jo la vaig maleir més que un dimoni! Ei, dic la veritat! I això va passar **(Leonor Coscollà)**.

Altres, eren tan menudes que a penes conserven records borrosos del seu pare, records que tracten de fer nítids a partir dels relats de les mares que, ells i elles, han anat reconstruint:

Ací teníem un trinquet i quan passava jo pel trinquet me recordava a les teles metàl·liques de la càrcel. Me'n recordava: "Xe, açò, açò..." I feia: "Papà, papà", però què papà ni que ocho cuartos! Si no el vaig conèixer ni en broma! Tindria un anyet o dos soles, perquè jo vaig nàixer en el 38 **(Salvador Gomar)**.

Jo encara no tenia els dos anyets. Jo no me'n recorde... Jo me'n recorde com un ensomni haver anat a Paterna i haver anat al cementeri, però com un ensomni perquè era molt menuda. Me'n recorde d'haver anat després a Paterna en ma mare al cementeri, tots els anys per Tots Sants anàvem **(Conxa Ibáñez)**.

Més enllà d'haver conegut en vida el seu pare o no, tots i totes convisqueren amb les conseqüències i repercussions que el franquisme els havia reservat pel fet de ser fills de rojos en un context de fam i misèria com va ser la postguerra. Les dificultats econòmiques a les que s'enfrontaven aquestes dones que hagueren d'assumir la doble càrrega de treballs sense més ajuda que les xarxes de solidaritat veïnals i familiars, imbricarien inevitablement les infanteses dels seus xiquets i xiquetes:

F: No tenien res, tampoc! Perquè no tenien ni... ni roba ni...

M: Sabatetes...

F: Ni sabatetes... es llavaven la roba d'un dia pa l'atre, pa poder-se-la posar...

M: I en la planxa, planxant, planxant pa poder..

F: Es va passar molt!

M: S'ha passat molt, s'ha passat molt... **(Conversa Maria Morató (M) i Maria Morrell (F)).**

Anàvem al racionament, anava a la farina, anava al xocolate, anava a la llet... això tot em tocava a mi, ma mare se n'anava a treballar, teníem que menjar els dos **(Salvador Gomar).**

Jo havia d'anar a un bateig, perquè ma mare pobreta pues es dedicava més a cuidar persones i li van dir: "Maria, mira..." Era dona d'un del banc de, de... bueno, que van tindre una criatura i em van convidar pa anar al bateig, però jo no tenia bateta, no tenia res pa anar al bateig. I la uela d'este xic que van matar, la mare d'eixe xic que van matar, en tenien dos, en un trocet de tela, pobretes, em va fer una bateta. Em va fer una bateta que quan vaig anar al bateig, totes les riques -perquè allí eren tot rics!- es van quedar embobats en la bateta que em van fer **(Maria Morató).**

La darrera cita recull aquesta sororitat entre les vençudes que analitzàvem a l'epígraf de les "portadores de la memòria" i que mostra un evident component de classe social inherent a la distinció entre vençudes i vencedores. Els fills i filles del dol tingueren una infantesa truncada per la pèrdua del seu pare i per la pobresa. Aquest fet els abocà a haver d'assumir responsabilitats adultes per tal de contribuir a l'economia familiar i a la subsistència:

Ma mare què va fer? Pues a patir prou perquè estava malalta. Estava delicà del cor i a patir prou pa cuidar-mos. Mos va posar a tots en amo, a aguantar xiquets, perquè com érem menudes, treballar no podíem treballar, però mos va posar a aguantar xiquets pel poble **(Leonor Coscollà).**

Jo no, jo vaig anar a últimes hores ja, jo no, jo no eixia de casa. Un minut i l'atre d'eixò, tenies que estar al càrrec de tot perquè... Els meus germanets estaven pues en companyia meua. És dir que... ho hem passat molt remal entonces... **(Vicent Alemany).**

Tot lo que tenim passat... Anar a tocar l'haca, anar a collir figues i menjar... [...] Tocar l'haca... no heu vist vosatros una sènia mai? Pues a eixa sènia nugaven un animal, una haca o lo que fora. I havies d'anar tu a pegar-li pa que rodara, pa que rodara la sènia, pa que ixquera aigua. Era xicoteta, 10 anys, 11... En conter d'anar a bordar i a cosir... i a escola, Maria anava a tocar l'haca. I a plegar olives, i a collir cacaues... **(Maria Morató).**

Ha sigut una infància molt desagradable, no et dic que als 14 anys ja estava treballant! Jo vec al meu net que té 16 anys: "Açò com té que treballar?! Si és un xiquet!" Pues entonces jo ja havia anat! [...] Jo desvanit de portar un duro a casa **(Salvador Gomar).**

L'abandó escolar era, en la majoria dels casos, l'altra cara de la moneda del treball infantil. Tot i que el pas per l'escola va ser breu, conserven en la memòria alguns episodis. Cal dir que l'escola va ser un dels instruments del règim per tal d'adoctrinar d'acord amb uns valors que representaven l'antònim dels que bevien a casa, del que ells i elles eren. Sovint, dintre de la seua innocència infantil, començaren a entendre que ells i elles eren d'un color, a comprendre la complexitat de l'absència del pare.

N'hi havia un mestre que es veu que va nàixer subnormal, perquè mos dia rojos en la classe... ell anava en la camisa de Falange, en l'escut ahí i mos deia: "Rojos, rojos" I això pues anaves tu marejant, marejant i quan comprens les coses dius: "Rojos? Pues jo sóc d'eixe color" **(Salvador Gomar).**

Mira, a vos ho conte i encà el riuràs! No és cosa de risa... Al col·lege, jo anava al

col·lege debaes, n'hi havia col·lege de paga... I van vindre a punxar-mos. [...] jo era xicoteta, bragues te les llavaves i si plovia ja no en tenies més, ma mare anava a totes les cases riques i portava coses. I jo, com em vaig vore sense bragues, dic: "Ai, jo ara al col·lege en què vaig?" Ara hui aniria moderna! Si jo tinguera lo que em vaig posar eixe dia... eh! Aniria ben moderna! Un floquet ací i un atre ací. I jo allí esperant, esperant... i quan ja havien passat totes, enseguida aplegue, jo alce pa que em punxen i enseguida el metge em diu: "Això què és?", volen dir... "Això què és?" I enseguida salta i diu Carmen: "Això és que no té pare"... a mi em va caure... pum... una llosa damunt... Això és que no té pare, no té ni bragues...
(Maria Morató).

A tots els xiquets de l'escola en pare, els donaven sempre caçaoretas, camisetes, pantalonets... a mi en la vida m'han donat res, només que estampetes. Estampetes d'eixes jo en tenia de la Virgen del Perpétuo Socorro, en tenia per a vendre'n! Totes les estampetes em tocaven a mi **(Salvador Gomar).**

Els testimonis mostren la primera vegada en que s'enfronten a l'estigma que arrossegaven sobre els seus muscles, una taca que formava part de la repressió social latent en els seus municipis i que arrossegarien durant molts anys de la seua vida. Leonor Coscollà, ens conta com de joveneta havia de suportar la impunitat amb la que els vencedors feien apologia de la mort i mostraven les seues ànsies d'acabar amb els rojos. A més, aquest testimoni reflecteix un fet comú que Cate-Arrie (2016) també analitza en la seua investigació sobre represaliats del franquisme a Cádiz i és "el lugar que se le asigna en el imaginario popular a la justicia divina, la idea de que mediante un poder sobrenatural se castigó a los agresores durante las décadas en que la esperanza de justicia para las víctimas era mera fantasía" (2016:147). D'alguna manera, els esdeveniments que de manera temerosa ens conta Leonor, responen a aquesta "justícia divina" supersticiosa.

No ho vull dir! No, perquè això es fa pecat dir-ho... Quan manaven els atres, pues l'alcalde era... el tio X... I un dia va dir que volia vore els rojos en el cervell apegat a la paret... [pausa llarga] Això em va passar a mi estaguent a l'almacén treballant. I la filla d'eixe home que ho va dir... L'home era el cap i ho va dir, que volien vore els rojos apegats el cervell en la paret. I va vindre un dia que la filla d'ell va travessar la carretera i la va matar... li va apegar el cervell en la paret... era molt guapeta. I un dia estaguent en l'almacén, no sé que va anomenar ell dels homes, de fascistes, de no sé què no sé quantos, i jo enseguida ho vaig dir, dic: "Mira, ton pare volia als rojos apegats a la paret i es va fer la mà que va apegar a la teua germana. No s'ho mereixia la teua germana, s'ho mereixia ton pare". Això li ho vaig dir jo dins l'almacén davant de totes i l'encarregà mirava que em tirava al carrer. Jo li vaig dir: "Tira'm! Jo tinc igual!" Ei! És de veres! **(Leonor Coscollà).**

Algunes mares, per tal d'evitar la repressió social i que els dits acusadors recaigueren sobre les seues filles, tractaven de "passar desapercebudes" de portes cap a fora. Recordem que les quotidianitats de les vídues passava per dos espais ben diferenciats, la casa i el carrer, i que en cadascun d'aquests espais es permetien determinades pràctiques. És el cas del que ens conta Conxa Ibáñez, on ens mostra com sa mare reacciona impulsada per l'instint de protegir-la, protecció que passava per transmetre-li els valors i temors que compartien les vídues i que hem tractat a l'epígraf anterior.

No ho he sabut mai, perquè ja te dic, jo ma mare pobreta, ma mare no volia... Mira si ma mare no volia que, quan jo tenia... que era menuda i ixia a casa de unes ties que una tenia una casa de menjars ací en el paseo, i feien el Cara al sol. I les meues ties, que eren cosines de ma mare li feien: "Mira la teua filla cantant el Cara al sol, si li han matat a son pare!" "Deixeu estar a la meua filla tranquil·la, la xiqueta que faça lo que vullga. A ella no li poseu ninguna mania, eh!" Això ho he sabut jo ja després de casà, que m'ho contava mon tio, no ma mare. Ma mare no ha volgut que tinguera jo rencor a ningú, no volia que tinguera rencor a ningú. Ella diu que ja no tenia que portar-lo a este món, que pa què tenia que tindre la seua filla un rencor i una cosa, i una malíssia? No. No ha volgut **(Conxa Ibáñez).**

Mentre que de portes cap a fora, arribaren a consentir certs comportaments com el que recull la cita anterior, en aquest joc d'espais entre dins i fora de la llar, hi havia coses intolerables dintre de les cases d'algunes vídues, com és el cas que s'il·lustra al següent testimoni:

Quan els amiguets i això ja eren fadrinets i això, vaig anar a una casa i em donen el equipo de... com es deia això? De la Falange! Camisa blava, la boina, tot enrollat. "Això a on t'ho han donat?" "Ahí en Falange" "Pues conforme t'ho han donat ves i torna-ho!" És lo únic que recorde del cas eixe de la Falange. I en l'escola, pues sempre m'han mirat més mal que bé, tota la vida... M'imagina que és per ser fill d'un afusilat **(Salvador Gomar)**.

Com apuntàvem anteriorment, tot i que algunes transmeteren verbalment la memòria, la gran majoria ho va fer mitjançant el silenci. Cal recordar, com venim apuntant, que la transmissió de la memòria és un procés en el qual és igual d'important el que es diu com el que es calla (Egiazabal, 2017) i que els records són constantment reelaborats i construïts pels "marcs socials" (Halbwasch, 1950) vigents en una societat determinada. L'oblit, o la "repressió del record" (Domingo, 2005) té a veure, d'una banda, amb la duresa, l'angoixa i el temor que provoca en qui recorda, rememorar la tragèdia dels esdeveniments. En aquest sentit, tal i com apunta aquest autor, l'oblit és un "paliativo importante para la propia biografía humana, para los procesos vitales que nos llenan de cicatrices el alma y, en muchos casos, para el dolor que han producido hechos históricos que marcaron el espíritu mismo de una nación" (citad en Egiazabal, 2017:106).

El testimoni clar i rotund de Salvador Gomar, evidència la necessitat de reprimir els records degut a la seua duresa, records que encara fan mal:

Es que n'hi han coses que, això, no vols ni recordar-les... **(Salvador Gomar)**.

D'altra banda, ja hem vist com el context dictatorial va invertir molta energia per imposar una memòria unificada i feixista que, mitjançant els agents de socialització tractaren de fer arribar, desplaçant cap als marges les altres memòries, la de les vençudes, convertint-les en el que Cuesta (2007), en referència als treballs de Marc Augé, denomina “los no-lugares del recuerdo”¹³. No obstant això, sempre hi ha esclatxes que trenquen aquesta versió imposada. En aquest context, on la majoria de les vídues visqueren entre el silenci i la repressió dels records de cara als seus fills i filles, moltes de les persones de la segona generació es toparien front un mur de desconeixements sobre el que anar picant per alliberar respostes, extretes en forma de descobriments. Com si d'un trenca-closques es tractés, aquesta informació seria la peça que connectaria amb aquells indicis i intuïcions que els acompanyaven a partir de les seues pròpies experiències infantils. En aquests casos, tal i com mostren els següents testimonis, aquests descobriments no foren narrats per boca de les seues mares:

Em vaig enterar pel carrer. Com? Pues ho senties dir que en guerra havien fusilat... **(Salvador Gomar)**.

Tot lo que sé és de mon tio, germà de ma mare, que era el meu padrí. Quan em vaig casar, de viatge de novios, en Barcelona va ser! Allí en la taula em diu: “Vine que vull dir-te una cosa”. I jo estava tota d'eixò: “A vore este home què vol”, perquè era molt serio mon tio. Diu: “Estigues tranquil·la carinyo, que ton

---

¹³ Com exposàvem en altre punt del capítol, la necessitat d'imposar una única memòria es relaciona en la negació de les identitats republicanes i de les vençudes. Respecte aquesta qüestió, Teresa del Valle pren les aportacions d'Augé per a establir el que ella anomena “cronotopos”: “En la consideración de los cronotopos pueden integrarse los conceptos de “lugar” y “no lugar” que propone Marc Augé para estudiar los procesos de cambio, ya que la identidad es lo que define a cada uno de ellos: presente e intensiva en el “lugar”, y por ausencia en el “no lugar”. Por ello, en la dinámica constitutiva del nexo que encierra la negociación de identidades puede darse la transformación (o el paso) de un “no lugar” a un lugar antropológico. El cronotopos incorpora la riqueza que tiene el “lugar” para generar identidad al definirse “ante todo, como el lugar de la ‘propia casa’, el lugar de la identidad compartida, el lugar común para aquellos que, habitándolo juntos, son identificados como tales por aquellos que no lo habitan” (Augé 1996a, p. 98). Pero también podemos encontrar en el cronotopos la expresión del “no lugar” en cuanto que exista una situación donde la identidad no sea posible” (Del Valle, 1999:18).

pare era la persona més bona...” I jo: “A què ve açò?” I diu: “Perquè t’ho tinc que dir, perquè a que ta mare no t’ha dit res mai?” “No, ma mare no”. “Pues fes-li cas al tio, que era la persona més bona i...” “Sí, ja ho sé ja, que era bo”. Pues mira... **(Conxa Ibáñez).**

Jo estava en estado de la meua filla i estem juant a les cartes en un veïnat i vam anomenar, no sé per què, el dir-li jo, a la persona eixa: “Tu també el vas quedar sense pare ben pronte”. I enseguida diu: “Pues més val que mon pare s’haja mort d’enfermetat que no de roig!” Però jo em vaig quedar que ni pio, perquè jo no sabia mon pare que era roig. Jo tinc un cartonet d’ell de que és socio del PSOE i ximpum, ma mare a mi no m’ha dit mai ni aixina ni allina. Pues al·la, el tinc allí per roig. I al cap d’un rato vé l’atra veïna i em diu: “Però tu no has sabut contestar-li?” I jo: “A què tinc que contestar jo?!” I es quan vaig anar a casa, a ma casa, casa ma mare i li dic: “Mare, mira què m’ha passat?” I enseguida diu: “Pa què es posava en política! No s’haguera posat en política no haguera passat res!” I ale, prou. Es que mai, mai, mai, mai el pare açò o el pare allò... **(Maria Morató).**

Com diu Moreno (2019), “no hay nada que llene más el espacio que la ausencia” (2019:13). L’absència d’informació sobre els fets que provocaren l’absència del pare, es convertiria en un gran buit que ocuparia molt d’espai en la majoria dels fills i filles del dol. Assenyala Alexander Etkin que “‘el querer saber’ es inherente a los procesos del duelo” (citad en Cate-Arrie, 2016:141). Aquest fet, compartit amb la tercera generació, té a veure amb el que Clara Valverde ha denominat “el gran duelo congelado” per referir-se a la impossibilitat de molts dels descendents a transitar aquest procés de dol en un context en el que la informació transmesa per la primera generació versa més sobre missatges no verbals que sobre fets (en Cate-Arrie, 2016:137). Per combatre aquesta absència, les filles i fills d’aquelles dones que no explicaren els fets ocorreguts, trobaren la manera de seguir colpejant contra el mur del silenci i el desconeixement:

Pureta era xarraora, Pureta m'ho contava tot, ella ja era majoreta. Entonces, jo tot lo que sé ho sé de Pura, tot lo que va passar... Ara la meua filla ho sap més que jo, perquè jo no... Ella sí que xarrava... **(Maria Morató).**

Ma tia, de fet, la seua germana, és la que va demanar tots els papers a l'arxiu de Salamanca, ahí tenim la sentència, que és tot una mentira, i realment és un poquet la que posa en marxa en el seu dia, pues bueno, una xicoteta ajuda per als dos, que no sé si arriba en l'últim moment crec que eren 100 euros. Sí, sí, no, ma tia açò, si estaguera ma tia viva ara estaria, vamos! Seria la seua alegria de la vida, perquè ella no va arribar a saber açò **(Salvador Pomares).**

El que més sap, que mira, li ho haguera pogut dir al meu germà que haguera vingut. Perquè ell, el meu germà és major i se'n recorda de més coses que li contaven. I hi havia una veïna de la sogra d'ell, que anava, quan ell festejava, que també li havien mort l'home. Sí, era qui més contava, li contava moltes coses al meu germà. I ell se'n recorda de moltes coses que jo no me'n recorde **(Josefa Coscollà).**

Ma mare a tot hora està en això. Ara, pues no se'n recordava, però quan comença a xarrar d'això, comença, comença, comença... I jo faig: "Mare, ja ho sé! Calle! No m'ho conte més voltes! Ja està bé!" I a voltes em conta coses i... tot. Ma mare sempre m'ho ha contat. I al meu cosí Jaime diu que son pare, diu: "A mosatros no mos ha contat mai res mon pare!" No, es veu que no voldria que... però ma mare sí que m'ho ha contat **(Rosa Ureña).**

El darrer testimoni de la filla de Rosa Coscollà -qui recordem que, tot i ser filla hem inclòs en la generació de les "portadores de la memòria"- és l'únic dels quatre exposats en el que és Rosa qui conta i repeteix discursivament com un mantra la injustícia que sepultà el seu pare. Com comentàvem a l'epígraf anterior, no és l'únic cas en el que són elles, les protagonistes de la primera generació, les que transmeten la memòria, de forma verbal i no verbal als

descendents. Front aquests casos, trobem els oposats en els que, com venim apuntant, les vídues emmudiren els seus testimonis. Però en aquest punt cal parar atenció a un fet que es repeteix en la majoria dels casos analitzats: el gènere de qui transmet la memòria.

Anteriorment ja hem reivindicat el paper tan important de les vídues en la conservació i transmissió de la memòria. En els casos que mostren els testimonis dels familiars que acabem de citar, cap transmissora és la mare, però totes són dones. En aquest punt podem incloure el fet d'informar i transmetre a la segona generació les memòries, com una tasca més duta a terme per eixa xarxa de solidaritat, suport i resistència que comparteixen les dones de la generació de "les portadores de la memòria".

En alguns casos, com el que ens aproparà a continuació el testimoni de Maria Morató, les vídues, transmeteren la memòria mitjançant el traspàs de la caixeta de records, del seu "altar profà". Amb aquesta acció, sa mare estava "parlant" tant com ho feia Pureta, qui realment li va verbalitzar els fets del que va passar. També és el cas de la mare de Jose Luis Pomares, qui convertiria la seua filla en "custòdia" dels objectes de la memòria.

Pues ma mare tenia una caixa antiga d'antes, en un caixó baix [...] Però bueno, com és això, que jo encara no m'ho explique, el que tinga jo tot lo de mon pare?! Quan ho vaig agarrar? Jo no ho sé, perquè jo ho tinc ahí, ho tinc tot, tot, tot, tot. Tinc les targetes, de quan estava en el presidari, en la presó, les últimes paraules d'ell en un paper d'estrassa... **(Maria Morató).**

Sí, cartes sí que havien, però no sé, les tenia la meua germana en casa, les tenia allí, no sé que s'hauran fet. Ell en la presó escrivia totes les setmanes cartes. I la última era, va ser, la última voluntat. Ja no ha aparegut, no sé que tindria... perquè tot això, al jo casar-me me'n vaig anar d'Alcoi, jo estava fora, era ferroviari, estava fora. I la casa ací vivia la meua germana que era fadrina, en ma mare i ho tenia tot ella **(Jose Luis Pomares).**

Mira veus, açò és lo que te deia antes, açò estava tal qual ho tenia ma tia guardat, esta era ma tia i este era ma uelo, ho tenia ella ahí guardat. Això ho tenia la tia guardat aixina, en eixa bolseta. Sempre. En son pare **(Salvador Pomares)**.

De la mateixa manera que, qui transmet sol ser una dona, qui rep la memòria també ho és. Per entendre la complexitat d'aquest eix de gènere en la transmissió de la memòria hem de parar atenció als models de socialització de gènere que imperaven en el context de l'època. Les pràctiques del record formaven part dels sabers que s'havien d'adquirir per a dur en davant una casa. Juntament amb les tasques domèstiques i el suport dels vincles afectius assignats a l'àmbit (re)productiu, la custòdia de la memòria formava part d'aquests coneixements que es pressuposaven femenins¹⁴. Així doncs, fer-se càrrec del dol era un element més que configurava el dot.

El cas de Maria Morató esdevé paradigmàtic del que venim apuntant. Ella, no sols va assumir el relleu de la memòria sinó que ha heretat també pràctiques rituals al voltant de la capseta dels records. El fet de que Maria declame de memòria l'última carta de comiat que el seu pare escrigué sobre un paper d'estrassa, ens permet imaginar-nos quantes hores haurà dedicat a esborrar l'absència del seu pare mitjançant els seus objectes. A més, la fotografia amb la que el pare de Maria presideix la saleta de sa casa, tot i que no pot substituir la seua presència, ajuda contínuament a evocar-lo i a fer-lo present. En el seu dia a dia, Maria s'encomana a aquest "altar profà" (Imatge 4) que per a ella és sagrat:

---

¹⁴ Aquest aspecte té una relació directa amb la figura femenina, dins de la llar, considerada la "guardiana" de la memòria familiar, incloent en aquesta no sols els records i les històries, sinó els objectes, les fotografies i, en general, tot allò que comporte una forta càrrega memorialista. Des de la tradició grega que considerava a Mnemosyne com la deessa encarregada de guardar i protegir les memòries del passat per a transmetre-les a les generacions futures, aquesta tasca ha sigut una labor tradicionalment femenina i les dones han sigut les encarregades de la reproducció, no sols biològica, sinó també cultural i simbòlica (Troncoso i Piper, 2015). Així, les dones recorden i transmeten més quantitat de records, per tant, produeixen més memòria.

Quan jo he estat molt, molt apurà li ho ha dit a mon pare: “Pare, ajuda’m”. Anit, no podia dormir de vore que havíeu de vindre vosatros. I enseguida dic: “Pare... -me’n vaig anar a la foto- pare, per l’amor de Déu! Va, dóna’m serenitat, a vore si tinc serenitat pa parlar en estes persones”. Sempre li ho he demanat a ell. Mentrestant viure, jo voldria viure pa vore-lo quan el duguen. Ja tinc 83 anys, ja fa 80 de lo de mon pare, 80 que el van matar... Jo este matí m’he alçat, cara a mon pare... “Pare, done’m serenitat pa que quan vinguen estes persones...” **(Maria Morató).**

Imatge 4: Fotografies i documents de Maria Morató, filla de José Morató Sendra. Fotografia MJ Garcia Hernandorena.

A banda dels objectes i els relats, els fills i les filles del dol han tingut altres elements compartits com a herència. Tot i que sempre hi ha excepcions -com els casos ja ressenyats de Rosa Coscollà i Maria Morató- la majoria dels fills i filles que hem entrevistat han heretat el silenci de les seues mares de cara a les següents generacions.

Jo crec que no. D'una manera o altra, els ho hem ocultat conforme nos ho han ocultat. No crear rencors, com es diu això? Perdonar pero no olvidar, no? Es diu aixina o es diu al revés? Perdona pero no olvides, o olvides pero no perdones **(Salvador Gomar)**.

Saps què passa? Ells també, jo pense igual... ells en el fondo han patit tot açò i per a ells també, jo què sé, jo per exemple, pose d'exemple a mon pare, si jo ara a mon pare, a lo millor, li diguera... A lo millor mon pare em diria: "Deixa-ho estar" [es refereix a l'exhumació]. Es que no sé explicar-te el sentiment... ell no volia... ell ho portava, pues com mon tio, ho porten dins, ells no expressaven. Ells han patit, pues això, una situació que s'han quedat sense pare molt joves, mon uelo en totes les cartes insistix molt en que no es claven en política els fills, que no... això li insistix molt a ma uela, que per favor, procure que els seus fills... I jo pense que això ells... és un tabú. I ells també... no sé com explicar-t'ho, és un altre sentiment **(Laura Alemany)**.

No... No ha contat res a ningú, i als meus xiquets tampoc... Sempre m'ho he aguardat ací dins [es posa la mà al cor] les meues paraules. I si m'han dit algo, els he contestat, però jo a la meua, no he volgut que agarraren algun mal per ningú... és lo únic que sent **(Vicent Alemany)**.

Les paraules que acabem de llegir de Vicent Alemany mereixen especial atenció. Quan anàrem a fer l'entrevista, ens trobàrem amb quatre dones de distintes generacions que vingueren expressament per a poder escoltar en primera persona el relat de la memòria del seu avi o besavi. Tal i com narra Vicent, durant els seus 92 anys de vida s'havia guardat en el cor les

paraules¹⁵ referides al seu pare. En el seu cas, és la nostra presència amb motiu d'aquesta investigació la que obri la porta a recordar el passat. Aquest, però, no és un fet aïllat, ja que eixe mecanisme d'ocultació als seus familiars i mostrar-ho en canvi, a persones que vénen de l'exterior, ens pot donar una idea de les dificultats i els horrors que degueren patir (Egizabal, 2017). L'horror al que fa menció aquesta antropòloga es mostra en l'expressió de distintes emocions que experimenten algunes persones d'aquesta generació quan s'enfronten al record o l'evidència del seu passat. En la primera cita, Laura i Tamara Alemany recorden com li afectava al seu pare i iaio visitar Paterna. En la segona, la filla de Rosa Coscollà ens conta com li havia afectat emocionalment la notícia de la nostra visita. Mentre l'entrevistàvem Rosa impregnava el relat amb les seues pròpies llàgrimes:

L: Mon pare no parlava.

T: Sabies que l'havien fusellat, però ja està.

L: Mon pare d'això no volia parlar. A part, mon pare, quan, inclús quan anàvem al cementeri... era molt sensible, es posava a plorar... **(Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany).**

L'atre dia mateixa va tocar [Jaime, el cosí] i em va dir, diu: "El divendres vindran unes xiques pa parlar en la mare" i jo dic: "Vale, jo li ho diré. Tu digues que sí i jo li ho diré a d'ella". I li ho vaig dir i ja va estar tota la setmana pensant i posant-se nerviosa. I jo dic: "No li ho tindria que haver dit, li ho tindria que haver dit eixe dia de matí i ja està, en un punt aclarit". I m'ha costat donar-li una pastilleta pa que estiguera tranquil·la. I quan comença a pensar en això, només fa que plorar. Es que ara pensa més en tot això que... [...] A ella el cap no li para, no li para, no li para... I sempre està nerviosa, tremolosa... **(Rosa Ureña).**

---

¹⁵ Les paraules de Vicent Alemany constituïrien un relat de "primera oleada", tal i com afirma Ferrándiz (2014), ja que encara no hauria circulat per l'espai públic, impregnant-se d'altres trames narratives, girs i metàfores interpretatives sobre la derrota i el franquisme.

Altre sentiment que expressa l'horror és la por hereva de les experiències familiars. Aquesta por sovint és l'origen del silenci i, al llarg de les seues trajectòries vitals, hi ha esdeveniments que l'aguditzen. Un d'ells és l'intent de cop d'estat del 23 de febrer de 1981 que va reactivar el temor tant en dones de la primera com de la segona generació. L'altre fa referència al propi procés d'exhumació i identificació de la Fossa 100.

Voleu que vos conte una cosa? Jo vivia en ma uela perquè jo em vaig casar jove i em vaig clavar a viure en ma uela 4 anys, per això sé moltes coses. Entonces, sabeu el colp d'estat que va voler fer Tejero? Se'n recordeu, veritat? Vale. No-més la vaig sentir eixa volta que ma uela em va dir: "Escolta, el teu home encà no ha vingut de treballar?" "No uela". "Agarra al teu home i al teu fill i vegueu on es claveu, que tenen que vindre a per mosatros, si açò tira avant, venen a per mosatros! Mos tenen que matar per rojos!" Imagina't tu! En quin any era? Perquè la ideologia del meu home, som aixina també, i ma uela estava acollonà, eixe dia no va dormir pensant si a l'endemà venien a traure-mos. Imagina't com estaven elles de traumatizaes estes persones! Què els hauria passat? Com s'haurien sentit? Que ma uela tenia una tristor, que no ria, no era feliç, pobreta, sempre de negre...**(Maria Morell)**.

No, no, no, no. Jo tenia un paper que em van donar en un llibre aixina de gran i gros, de tres dits, i ahí hi havien tots els morts que havien fet i qui havia denunciat a Fulano i qui havia denunciat a Sotano. Però quan va vindre el colp d'estat eixe de... com es diu això? De Tejero, entonces jo el tenia i em va agarrar por. "Mare, que vinguen pels meus fills i me se'ls emportem". I el vaig cremar. I li ho vaig dir al meu Jaime i el meu Jaime diu: "I vosté ha cremat al llibre eixe?!" I jo dic: "Jo sí! Jo ja n'ha tingut prou i ja no en vull més. Els meus fills en política no s'han d'ajuntar pa res!". No rei. Ells ho saben, jo no els he contat ni mon pare de què va morir ni res, res res... No vull que s'empleen en cap de cosa que... **(Leonor Coscollà)**.

Els han viscut molta por, entonces dir-los que estem movent algo, ells diuen: “Ja venen a buscar-mos atra volta” **(Tamara Alemany)**.

En l’anterior cita, Leonor Coscollà mostra fins a quin punt ha assumit eixe mandat transmès per les vídues d’allunyar-se de la política, de no significar-se per tal de que no es repetisca la història dels seus antecessors. Com ella, moltes altres veus assenyalen aquest fet comú entre les dues primeres generacions que, en definitiva, remetèn de nou a la por.

T: I sobretot el tema polític, s’ha respectat moltíssim per tots els costats...

L: No s’ha parlat mai. És més, mon pare, venien eleccions i...

T: Desapareixia en combat.

L: “Tira la papeleta on vulgues, no vull saber res”. Mai, no ha volgut saber mai. I sempre: “No vos claveu en res. No vos claveu en res”. Per això dic que, a lo millor... o a lo millor m’haguera sorprés i m’haguera dit: “Filla...” Però bueno, és una atra època i ara que podem i estan obrint-se, hi ha que aprofitar i hi ha que posar les coses al puesto. Trobe que s’ho mereixen... A vorem... esperem que sí **(Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany)**.

Aquesta aversió cap a la política ha derivat en un fet prou comú en la gran majoria de les entrevistes realitzades. Tot i que els iaïos de la fossa tenien una evident implicació política, reconeguda per tots els seus descendents, en la transmissió de la memòria s’han obviat les possibles accions bèl·liques que hagueren de dur a terme en una guerra en la que, inevitablement, hagueren de defensar-se. Açò constituiria un exemple del que Cuesta (20017) estableix sobre la substitució de la memòria republicana per la memòria antifranquista. Els familiars, més que reivindicar els actes que protagonitzaren en la guerra -que malgrat que era injusta i imposada pels rebels, era una guerra en la que ambdós bàndols cometeren atrocitats-, tracten de lluitar contra eixa imatge de “horda” deshumanitzada i criminal que difonia el franquisme dels seus iaïos (López i Villalta, 2015). Amb els testimonis busquen

accentuar la bondat i la innocència, blanquejant de la memòria els episodis que pogueren contradir aquests atributs. És el cas, per exemple, de les germanes Coscollà que obvien les repercussions de l'actuació del seu pare com a agutzil, acció emmarcada dintre dels mecanismes més silenciosos de la guerra.

Mon pare, per què el van detindre? Pues mon pare anava, que era aguatzil, era aguatzil i se n'anava a l'ajuntament. I quan plega als quatre campets que diem mosatros, pues agarra i una quadrilla de valleros¹⁶, perquè eren valleros, l'agarran i li diuen: "Vosté porta gorra, vosté és de l'ajuntament. Vitat que sí?", i en seguida diu: "Pues sí, sóc de l'ajuntament, sóc l'aguatzil del poble". Diu: "Pues acompañeme a ca Fulano". Mon pare pues els va acompanyar allí. I en pau...
(Rosa Coscollà)

Pues perquè mon pare era aguatzil i el van enviar a cridar, que moatros estàvem juant a la carretera, i vam vore vindre persones a casa d'uno, forasteres. I com mon pare era aguatzil, es van quedar les atres persones allí i se'n van anar a per mon pare. I van passar carrer avall i van preguntar per l'aguatzil i entonces una veïna diu: "Mire, es esta casa no, l'atra", que eren veïnat..., i mon pare es va alçar i diu: "Acompanye-mos" i els va acompanyar a ca eixa persona i se'l van emportar. Se'l van emportar i van anar a l'ajuntament i d'allí a l'ajuntament mon pare se'ls va deixar i se'n va vindre a casa i a aquell se'l van emportar i el van matar. I aixina està... Jo estava juant a la carretera, jo i tres amiguetes, i ho vam vore. Ma mare no estava en casa i d'això, jo no sé què va passar. Ni sabia jo mon pare de que estava empleat ni en lo que estava, però es veu que mon pare estava empleat segons va dir al meu nebot, que ho té tot escrit, Jaime, que mon pare era polític, també...
(Leonor Coscollà)

---

¹⁶ Es refereix a que eren originaris del poble veí, de Tavernes de la Valldigna.

En definitiva, en els testimonis de les filles del dol es constaten els mecanismes inherents al procés de la memòria mitjançant els quals es selecciona, es destria i es tracta de construir una imatge amable que contraresti l'amargor i la pena del passat.

Mon pare no ha fet res, era més bo que el pa. Portava menjar pa'ls pobres...
(Rosa Coscollà).

Lo únic que jo sé de mon pare és que si portava sabates, quan tornava de treballar: "Antonio, i les sabates?" "Ei, he vist a un pobre que anava descalç, pobret" "I tu què?!" Li donava les sabates... En l'esmorzar igual, en el dinar igual... seria roïn? **(Conxa Ibáñez).**

I a mon pare no hi havia ningú que no el vullguera. I a mosatros, de ningú de mosatros han pogut dir han fet això mal o han fet allò mal **(Leonor Coscollà).**

Pues mira, una enveja, no veus lo guapo que era? Pues li tenien enveja, fill meu. Era el més guapo de tota la família, pues mira, ell, la va pagar **(Conxa Ibáñez).**

Hem vist com, en la segona generació, l'oblit, el silenci i la desmemòria, així com una certa mistificació de les històries i els fets protagonitzats pels seus familiars, formen part dels relats de reconstruccions memorístiques, com instruments per a fer front al patiment passat. En les generacions posteriors, les de netes i nets, besnetes i besnets, que analitzarem a continuació, sorgeix en canvi un imperatiu de la rehabilitació d'eixes memòries i s'amplifiquen en molts casos alguns aspectes que, com hem vist, intervenen i mediatitzen els exercicis de reconstrucció d'aquestes memòries indirectes.

3.1.3 Tercera i quarta generació

La generació de la postmemòria

La generació dels nets i netes cresqueren en un context en el que l'amnèsia s'instaurava com a principi rector d'un sistema democràtic construït, en gran part, sobre les cendres de la dictadura. Oblidar, no mirar enrere, no qüestionar i tirar endavant es convertiren en valors lloables i "democràtics" on, en definitiva, es reflectia el triomf d'una memòria hegemònica, "una, grande y libre". Així, tal i com exposa Valls:

"En el contexto español muchas han sido las cosas que se han quemado intencionadamente y esto ha constituido una pieza clave para entender el marco que acompaña y condiciona las representaciones culturales que hacen referencia al pasado bélico y dictatorial (y también a la ausencia de éstas). [...] no podemos entender este marco caracterizado por la obliteración, por la amnesia intencionada e institucionalizada hacia nuestro pasado sin apelar a la clara política continuista que lo ha hecho posible. En este contexto, las prácticas reparativas que se enmarcan dentro del ámbito de la posmemoria hacen que los olvidos intencionados del pasado sean cada vez más recurrentes e ineludibles" (2018: 20).

Precisament, són els nets i netes, la tercera generació de la Fossa 100, els que permeten situar les memòries dels marges en el centre, engegant aquestes pràctiques reparatives a les que Valls fa menció. Com veurem en el següent capítol, en aquest desplaçament de les memòries de les perifèries al centre, floreixen moviments memorialistes arreu de l'estat espanyol que empenten cap a l'àmbit polític els fruits d'unes llavors cultivades en l'àmbit privat i familiar. Les netes dels iaies de la 100, que en molts casos convisqueren amb les iaies "portadores de la memòria", configuren una generació que reinicia el interès per la memòria propulsada per un doble vincle, tal i com assenyala Cuesta (2007): "Al vínculo social hori-

zontal de vivir juntos -la convivencia- une el vínculo vertical de la autoridad de los ancianos [...] Pues toda sociedad tiene el encargo de la transmisión generacional de lo que considera su patrimonio cultural” (2007:18).

Aquesta tercera generació, que sovint arrossega a familiars de la quarta, s’ha definit com la generació de la postmemòria (Hirsch, 2008). Aquesta autora va encunyar aquest concepte per definir l’estructura de transmissió d’informació i experiències traumàtiques -inter i transgeneracionalment- als descendents que sobrevisqueren a l’Holocaust. Donades les particularitats d’aquest tipus de memòria, es sol aplicar aquest concepte al parlar del context de la nostra anàlisi en particular i de la repressió franquista en general. Però ara bé, quines són les particularitats d’aquesta estructura de transmissió de la memòria? És, en primer lloc i com ja hem assenyalat, una memòria indirecta o vicària, que passa a algú que no ha viscut ni conegut els fets històrics per si mateix. En segon lloc, és una memòria mediada i afectiva, tal i com destaca Quilez (2014), ja que en la transmissió entren en joc aquells aspectes més íntims i personals, que intervenen de manera decisiva en el procés de rememoració.

La generació de les netes i els besnets de la Fossa 100, que no visqueren les experiències de les generacions anteriors però sí heretaren l’impacte d’aquestes en la memòria familiar, atresoren, efectivament, una (re)presentació de les històries dels seus iaïos mediatitzada per les veus, gestos i rituals de les seues iaïes, mares o pares. La magnitud i el contingut dels seus tresors dependrà, inevitablement, de la manifestació que les generacions precedents han fet al voltant de la memòria. Recordem que d’entre les filles i fills del dol, hi ha distintes posicions respecte a la transmissió: el silenci o la veu. El resultat d’aquestes opcions dibuixa un mapa multiforme en aquesta generació traçat al voltant de coneixements, desconeixements i punts d’inflexió que obrin la porta al descobriment:

Som una família que hem heretat molt eixe sentiment [...] nosaltres tenim el mateix sentiment, el tenim molt clar. [...] Els nets i els besnets. Tots continuem ahí en la mateixa línia, sí. **(Teresa Llopis).**

L: Jo li vaig tocar a la meua cosina i li vaig dir: “Maria Consuelo, per favor, deixamos anar a escoltar al tio”.

C: Jo volia tocar-te, volia demanar-li el teléfono a ta mare...

L: Sí, però també jo ho entenc... és aixina, hi ha que ser respectuós. Però es que a mi mai m’han contat res, no sé com explicar-ho, és una sensació de dir: “Ostras es que...”

T: De desinformació.

L: Que no mos diuen res i quan tens una informació, dius: “Ostras, què guai!” **(Conversa Laura Alemany, Consuelo Alemany i Tamara Alemany).**

Mira, jo de lo que me’n recorde és que en la còmoda de l’habitació dels meus pares, jo sóc molt escuadrinyaora, obrir un caixó quan jo era menuda i vaig vore la foto. I vaig eixir en la foto i dic: “Mamá, ¿quién es este señor?” I mos va dir: “És mon pare”. I mosatros: “El iaio?”, perquè pa mosatros el iaio era [el segon marit de la iaia]... I mos va dir: “No, no, el van matar en la guerra”. “Pues el van matar en la guerra”. Res més **(Inma Hermoso).**

Ja, al voltant de, jo diria que els 16, 15 anys, ma mare em va dir la veritat. Però abans ella ho ocultava. Deia que va morir d’una úlcera duodenal, perquè tenia por de dir-ho **(Charo Laporta).**

El vincle de gènere que hem analitzat en els epígrafs anteriors en referència a les “portadores de la memòria” de la primera generació i la transmissió del dol com a part del dot en la generació de les filles, també s’estén a la tercera generació. Aquesta línia de transmissió marcada pel gènere es recull com a eix d’anàlisi en altres investigacions teòriques i empíriques i des de diverses disciplines: des de la teoria literària, com la ja nomenada Marianne Hirsch (2012),

des de l'arqueologia i antropologia forense (Renshaw, 2011) o la història (Cate-Arries, 2016) només per citar algunes.

En el cas que ací ens ocupa, són algunes de les vídues que han viscut i conviscut amb les netes les que els han transmès directament la memòria dels iaïos, memòria que en molts casos havien silenciada a les pròpies filles.

Jo? De ben pronte! Es que ma uela en mi era diferent que en ma mare... Com em deixaven en ella i com jo també sóc un poquet aixina que li ha dit... sempre m'ho ha contat ma uela a mi això [...] Jo com a neta també, i que ho he viscut i ho ha mamat, parlant en serio, ma uela m'ha contat barbaritats, eh, barbaritats!
(Maria Morell)

Bueno, a última hora, com era més major, ja estava en els fills, una temporaeta en cada fill i això. Sí, sí, deixava als meus fills en l'escola i m'agradava vindre-me'n i estar en ma uela i li deia: "Uela, conta'm coses", m'agradava que em contara coses **(Consuelo Alemany)**.

En el cas d'aquestes netes, que van tindre l'oportunitat de retrobar-se cara a cara amb el dolor i el dol de les "portadores de la memòria", s'accentua la dimensió afectiva de la transmissió. D'alguna manera, les vídues -que tractaren de protegir les filles mitjançant el silenci amb la distància temporal de la dictadura, busquen les netes per fer-les còmplices i participants de la tasca de perpetuar la memòria familiar, seguint els desitjos que, com vam veure, expressaren els seus marits en les cartes de comiat. Amb aquesta complicitat, iaïes i netes compartiren i assumiren rituals que, des del passat, segueixen repetint-se fins a l'actualitat i que s'han estès a altres membres de la família, independentment del gènere i de la generació. Ens referim a les visites a Paterna per Tots Sants:

Sí, jo en ma uela vam anar un any, que entonces jo festejava, jo tenia 20 anys i al meu home li agradava molt parlar en ma uela, li agradava que li diguera coses de l'home i això... I ma uela diu: "Ai, no mos portaríeu allí a Paterna a mi i a la meua amiga?" I enseguida el meu home li diu: "Pues quan vullga". I eixe any, per Tots Sants, vam anar, va vindre Trinidad, ma uela, el meu home i jo, vam anar els quatre, vam anar allí a Paterna. Va ser la primera volta que jo vaig anar [...] Jo també he anat dos voltes en els meus fills perquè quan hem anat a València a voltes hem dit: "Al·la, pues nemo'n allí", i venia ma uela i pa que els meus fills també ho coneixeren **(Consuelo Alemany)**.

F: Tots, tots. Es que mosatros hem anat anys, anys!...

M: Es que des de ben menuts han vingut també...

F: ...mosatros sí que hem anat...

M: El meu fill, ha sigut el xofer, pobret, des de que es va traure el carnet, mos portava. El meu home invàlid, però és igual...[...]

F: Però moatros vam començar a anar a partir del 76, mare.

M: Bueno, sí, però quan vam poder anar. Ma mare va dir, ma mare va dir, estes paraules, escolteu-ho: "Això com és? Que ara vas a Paterna?" I dic: "Mare, ara tinc dos cotxes i gasolina, i el xofer..."

F: Es va morir Franco, dis-ho bé **(Conversa Maria Morató (M) i Maria Morell (F))**.

Mon pare va vindre després sempre i nosaltres ens vam fer adolescents i el vam acompanyar i, quan va morir mon pare, en 1998, pues, nosaltres hem continuat venint [...] Nosaltres en casa, com que sempre sabíem on estava el meu iaio i sempre veníem a visitar-lo en la família, no teníem la inquietud que jo entenc que tenen moltes famílies de no saber on estan o no saber què va passar [...] I sempre hem tingut la tranquil·litat de vindre a posar-li flors i... a pesar de tot el que va ocórrer. Teníem eixa sort de vindre a cuidar-lo cada any **(Teresa Llopis)**.

Com venim apuntant, aquesta generació és la responsable d'enlluernar els discursos i memòries ocultes dels seus familiars. Tot i que no totes les netes i nets s'involucren de la ma-

teixa manera, a cada casa sempre hi ha algun familiar que se sent apel·lat pels morts, que assumeix el repte de traure a la llum les injustícies sepultades en una fossa. Aquestes netes i nets són les que es veuen empentades per eixe imperatiu de la rehabilitació de les memòries dels seus majors, constituint-se en els portadors d'una mena de responsabilitats i deures adquirits (Egizabal, 2017). Els següents testimonis de netes i nets de la Fossa 100 mostren com aquesta responsabilitat que adquireixen en forma de reivindicació, passa per oferir coneixements de la seua història familiar per a exigir reconeixements dintre de la història social i col·lectiva. Reivindicacions que beuen del passat per a obrir la mirada, de bat a bat, cap al futur:

Jo ho valore molt, per lo que te deia antes, per reparar el mal que s'ha fet i no sé, i mostrar al món pues que sàpien lo que s'ha fet ací i concretament lo que mos esguita directament a nosaltres, però és que ha passat en tota Espanya. Però és que... que se sàpia, que no s'olvide, sobre tot és això, que quede ahí el llegat de lo mal que ha sigut esta gent i de lo roïn. Més en el temps que estem ara, que estem en període electoral i veus que encara n'hi ha gent per ahí que hui sense més, estan una atra vegà intentant privar de la llibertat als mitjans de comunicació, fent declaracions... és que tornem a viure una atra vegà lo que va passar en esta època. I estes coses no poden tornar a passar **(Salvador Pomares)**.

Sí, además el meu fill ho sap que és un tema que a mi em sensibiliza molt i li ho conte... lo que passa que ara el meu fill té ara 15 anys, comença un poc... però sí que sap el que pense, el que va passar... vull que ho sàpia pa que no passe, perquè esta joventut d'ara té que saber que açò no pot repetir-se. I bueno, a vorem que passa, però lo important és que tinguen la informació i que sàpien que eixos extrems, al final, no són bons **(Laura Alemany)**.

Jo pense que el que és molt important és que es conega la realitat. O siga, ha sigut una història totalment omitida, totalment... que no s'ha conegut, no s'ha conegut i hi ha molta ignorància al voltant d'això, d'eixe tema. [...] Al meu vol-

tant, estic referint-me sobre tot a l'educació, a la història, és una història que s'ha omittit, que no s'ha conegut, no interessava que la gent jove ho sapiguera i aixina és pues com es dilueix en el temps i no passa res, com que no ha passat. I hi ha encara molt desconeixement, molt desconeixement al voltant del que va passar després de la guerra **(Charo Laporta)**.

En alguns casos, aquesta responsabilitat adquirida ha anat configurant una cadena de transmissió on totes les anelles de la cadena, representades per cadascuna de les generacions, s'han vist implicats conformant una "saga"¹⁷. És el cas, per exemple, de Teresa Llopis. La seua iaia, com hem vist a l'epígraf corresponent, s'implicà de manera activa en la construcció del primer memorial dels homes de la Fossa 100 (Imatge 5). El seu pare, també es va involucrar en la tasca de dignificar la memòria del seu pare, fita que ara ha assumit Teresa Llopis, presidenta de l'associació de familiars de la Fossa 100 de Paterna. Així constata Maria Morató el treball i la constància del pare de Teresa:

Lo que té treballat son pare de Teresa! Perquè ell sí que estava dins del govern que es diu, perquè no és que fora alcalde ni res d'això, però tenia poderío i ja està! Es diu aixina, no? Però no va poder... "Ai Maria, ai Maria si els pugueren traure!" Dic: "Ai, ai!", jo sempre li deia això: "Ai! Ojalà! Però..." Ara ja han pogut, ara ja serà veritat, ara ja està la cosa, ara ja està clar. Ara ja ho tenim clar... **(Maria Morató)**

Tot plegat, aquesta generació ha sigut la que ha permès teixir una memòria col·lectiva comuna a partir dels retalls de cadascuna de les històries i memòries particulars, filades per un mateix patró que permet que totes elles esdevinguin un reflex de les altres. En este sentit, aquest fet recorda al clàssic lema feminista de que "allò personal és polític". Així doncs, tal i com analitza Valls (2018) a partir de les aportacions d'altres autores, la generació de la

---

¹⁷ Amb eixa denominació designa Egizabal (2017) a les persones d'una mateixa família que continuen amb la lluita contra la dictadura una vegada acabada la guerra.

postmemòria esdevé la portadora d'una contra-memòria crítica.

En el cas que analitzem, d'entre les pràctiques reparatives que la tercera i quarta generació de la Fossa 100 duen a terme i que respondrien a la creació d'eixa contra-memòria, exis-

teix una que n'és protagonista: el procés d'exhumació i identificació que és objecte d'estudi en aquesta investigació. Aquest procés inclou al mateix temps, distintes pràctiques de resistència que pugnen contra la memòria oficial i que configuren aquest gran ventall de contra-memòria crítica. El primer fet serà la constitució de l'Associació de familiars de víctimes del franquisme de la Fossa 100 de Paterna. Al capítol de la Vida associativa de la fossa ens endinsarem amb més detall en els aspectes relle-

Imatge 5: Fossa 100 abans de ser exhumada amb els noms gravats a la làpida pagada per algunes de les vídues. Fotografia MJ Garcia Hernandorena

vants d'aquesta, però en aquest punt considerem rellevant fer menció als mecanismes que s'activen en la memòria de la tercera i quarta generació arran d'aquesta pràctica reparativa.

En primer lloc, ja hem vist com el fet de constituir-se -la construcció d'un "nosaltres", d'eixa gran família formada pels familiars dels afusellats de la Fossa 100- serà la porta d'eixida de les memòries que, fins al moment, restaven endormiscades en l'àmbit familiar, per a situar-se damunt la taula, compartir-les i posar-les en comú entre els nous membres d'aquesta família que representa l'associació. L'exposició de relats es fa tant a partir dels testimonis, com dels objectes. Aquest fet connecta amb el que apunta l'antropòleg Julian López: "Estos objetos hasta ahora sólo habían tenido sentido para el círculo familiar pero desde el momento en el que son conocidos por otra persona, que siente la emoción que emana de ellos, este sentido se expande de la misma manera que la recuperación de una vida, hasta ahora sólo importante para su familia, pasa a ser un eslabón más en la recuperación de una memoria colectiva" (2014:172).

Així, tal i com recullen les paraules d'Irene Domènech, besneta d'un dels afusellats, és a partir de la constitució de l'associació quan sa mare considera que és l'hora de mostrar "l'amulet" de la iaia.

Pues quan va faltar sí que li va donar i li va dir: "Tin les cartes -perquè ja estava molt mal- guarda-te-les". I hasta que va eixir això que diu ma mare: "Pues mira, ara sí que tenim que traure-ho tot". I ho va traure tot pa que tot el món sapiera ja tot. Però jo ho sabia des de ben menuda, des de 6 o 7 anys que ma mare m'heu llegia i tot [...] Ma mare sempre ho ha tingut algo en plan pa ella un amuleto que li va donar sa uela i clar, quan va eixir, va dir: "Ara sí", és com en plan: "Ha servit pa algo". Clar, ara sí que és mà de traure-ho tot i que tot el món ho vega i que ixca tot. Però en la vida li ho ha ensenyat a ningú, ella no [...] tot això ha servit per algo, en el sentit de que ma uela si s'ho ha guardat, en veritat, és per algo.

Hui en dia, ma uela estaria contenta de vore per a què ha servit. I ha servit per a tot açò, per a destapar, per a saber tot lo que ha passat i per a que per fi l'home estiga al costat d'ella, perquè són unes proves ben valioses, que també està el trocet de roba, està tot... i són proves que, al final, gràcies a ella, en veritat, pues ha eixit a la llum, gràcies a la meua bisauela **(Irene Domènech)**.

Al llarg del capítol hem remarcat la importància dels objectes i altres materials en la conservació i transmissió de la memòria. Les fotografies, les cartes i els objectes que permeteren activar un dol subversiu en la generació de les iaies, adquireixen un component nou en la generació de les netes i nets, en tant que aquests estructuren la postmemòria. Els objectes, en mans d'aquesta generació, confereixen materialitat als records i ajuden a re-construir un passat no viscut directament i a integrar-lo en la pròpia memòria.

En el cas que ens ocupa, el propi procés de tramitació de la subvenció per a iniciar l'exhumació, els ha conduït a haver d'aportar "proves", indicis que constaten que, efectivament, els seus iaies van ser assassinats i posteriorment soterrats en la fossa comuna. En aquest punt, la informació requerida arriba, en la majoria dels casos, en forma d'objectes, cartes, carnets d'afiliació, fotografies que les famílies recopilen, posen en comú, escanegen i es multipliquen per a custodiar-se en diferents cases. És el cas de la família Alemany, tal i com ens mostren els testimonis:

T: Vam escanejar les cartes...

C: Sí les cartes sí

L: Tenim un llibre cadaú de la família.

I: Sí. Sí que ho vam fer pa que heu tinguérem tots, les cartes i tot, i les fotos també, tot ordenat i tot **(Conversa Tamara Alemany, Consuelo Alemany, Laura Alemany i Irene Domènech)**.

A més de la caixeta de la memòria que ix a la llum, en aquest procés també s'ha engegat un procés de recerca de documents que van engreixant el volum del material que atresoren i, a la vegada, confirmen el fet històric pel qual s'engega tot el procés de la memòria: els seus iaies són víctimes de la repressió franquista. En aquest viatge pels arxius, el suport mutu i el recolzament entre familiars esdevé una eina clau per fer front als obstacles burocràtics que sovint poden sorgir al reclamar els judicis sumaríssims o els expedients processals.

T: Partides de naixement, de defunció, el juí sumaríssim... proves que a partir d'ahí van eixint. Perquè quan mos van dir que necessitaven proves, mos vam quedar tots...

L: Perquè a mosatros mos diuen... jo vaig a una reunió i mos diuen: "El fan falta proves" I jo... La seua germana no havia pogut anar, ella tampoc, ella tampoc...

T: No sabíem ni l'existència...

L: Jo me'n vaig a casa i dic: "Quines proves tinc? Si jo no tinc res!"

T: Cartes...

L: Pues cartes... lo que tinguérem, pa demostrar que ell havia estat... I li toque a sa mare i sa mare em diu: "T'he de contar una cosa: tinc açò" I jo... volia plorar! Allò va ser... Quan me les va ensenyar, jo feia: "Açò..."

T: Anaven les llàgrimes, però vamos! **(Conversa Tamara Alemany i Laura Alemany).**

No, mira, jo te dic, lo únic que tenim és: el certificat de naixement, lo del matrimoni i la defunció. I després vam demanar a Madrid lo del juí, i mos van dir que estava en molt mal estat que no podien fer-mos fotocòpies ni enviar-mos-ho, que teníem que anar mosatros allí a poder-ho llegir. Ho vam demanar també a Salamanca i en Salamanca mos van dir que en 15 dies mos ho enviaven. Va passar tot l'estiu i encara no han enviat res i el meu germà esta setmana ha dit: "Voy a volver a pedir..." perquè no sabem res. Sabem el dia que va entrar en San Miguel de los Reyes i el dia que el van enterrar, que va ser el dia del fusilament, res més. Ja no tenim res més. Per això jo li vaig dir a Teresa: "Si mosatros no tenim

res”, que n’hi ha gent que sí, perquè com nos ham ajuntat, n’hi ha gent que té cartes i té de tot... **(Inma Hermoso)**.

Pues ha sigut tot una rebolica d’emocions, però... increïble. Perquè primer, per exemple, pues veies les declaracions i en les primeres declaracions, que ell deia que era innocent, la lletra era molt clara. Conforme anaves passant, la lletra ja no era tan clara, entones, era signe de que havia estat... [...] si a mi que sóc besneta, que no ho he conegut, cada volta que agarres un paper tremoles, perquè tremoles... I les ploreres són... vamos, increïbles! **(Tamara Alemany)**.

Obrir els calaixos i seguir estirant del fil per esbrinar més coses sobre el passat del que som fruit, ha dut a la generació de la postmemòria, constituïda en associació, a compondre el seu propi arxiu de la memòria a partir dels objectes i documents de cadascuna de les famílies.

El que es constata en la nostra investigació és que l’exhumació ha sigut el que ha fet unir les forces als membres d’aquesta generació. Com diu Ferrándiz: “las excavaciones arqueológicas se convierten en intensos procesos de activación de la memoria en los que se generan múltiples discursos del trauma de diferente naturaleza” (2014:68). No obstant, tot i que les persones entrevistades d’aquesta generació mostren una posició homogènia respecte al procés d’exhumació i identificació, els seus testimonis mostren l’heterogeneïtat de perspectives dintre de les pròpies famílies. Aquest fet mostra que, si bé a l’estudi de cas hi ha unanimitat respecte a aquesta qüestió, la realitat es nodreix d’altres posicions que preferirien altre tipus de pràctica reparativa. En aquest punt caldria reflexionar, des d’una perspectiva holística, si aquesta contra-memòria crítica està desviant als marges altres propostes que es queden fora del procés d’exhumació.

L: Sí, en la família no estem tots igual, n'hi ha molts en la família que no volen saber res. I s'ha de respectar...

T: No volen que es toque.

L: No volen que es toque... Que és remoure... que és remoure i ja està.

T: I mosatros pensem al contrari, que és tancar ferides...

L: Es que cadaú té... s'ha de respectar tot, perquè és aixina, cadaú té un sentiment i s'ha de respectar, lo únic que jo, pues sí que vull i si pot ser, i tenim la possibilitat, pues sí, igual que ella i que ells, pues estem junts en això. El que no vol, no passa res, és lliure, és que és lliure **(Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany)**.

Jo es que ho porte damunt, no, no, no... Jo sé que ma mare ho té, però jo? Més que ma mare! I espere que pugam portar-lo, a ell, a Llopis, a Llorens... a tots els que tenim ahí enterrats, vale? Esperem. Ma mare, el dia que porte a son pare, si podem, entonces morirà tranquil·la. Mare, a que sí? És aixina **(Maria Morell)**.

Perquè sempre he tingut eixe sentiment d'injustícia. Sempre ho he viscut com que era alguna cosa que estava per resoldre. Què no n'hi havia dret! No hi havia dret... que estigueren els cossos ahí ocults **(Charo Laporta)**.

Tot plegat, amb el seu empeny, la tercera i quarta generació de la Fossa 100, han aconseguit activar la memòria i fer-li escac i mat al silenci, l'oblit i la injustícia. Amb fermesa i tenacitat han fet públic el dol familiar secret i, al fer-ho han engegat una maquinària que va més enllà de l'àmbit familiar i associatiu. Des de l'àmbit polític, jurídic, mediàtic, cultural, artístic fins a l'opinió pública, els reclams d'aquestes persones han calat en totes aquestes esferes que, en definitiva, constitueixen la realitat social de la postmemòria.

Al llarg d'aquest capítol hem pogut realitzar un viatge circular al llarg de la vida familiar de la Fossa 100. El propòsit d'iniciar el procés d'exhumació i identificació, ha engegat unes di-

nàmiques i accions dintre de la vida familiar que han resituat i redimensionat les memòries familiars en un context públic i comú. En primer lloc, ha permès rastrejar les històries dels iaïos de la 100, trobant paral·lelismes i punts d'unió per a escriure una versió del passat que restava soterrada amb la memòria dels seues protagonistes. Alhora, ha comportat anomenar, reconèixer i reivindicar el paper i les vivències de les altres protagonistes que, històricament, han estat doblement silenciades. Amb aquest exercici hem pogut contar la història d'aquestes dones que han sostingut la vida de les generacions posteriors i han retornat a la vida, a partir de la memòria, a les generacions anteriors. També hem pogut dibuixar els elements comuns que configuraren les infanteses i joventuts de les filles i fills del dol, marcades per la repressió que, a partir de l'afusellament dels seus pares, s'estendria cap a tots els membres de la família. Tot plegat, ens hem pogut endinsar en el passat per a esbrinar les característiques i les relacions horitzontals al si de cadascuna de les generacions.

Però també ens ha permès situar-nos en el present, en la relació vertical i diacrònica entre elles que remet als eixos de la transmissió de la memòria. Des de la mirada antropològica, ens hem capbussat en les característiques que han autoritzat el viatge de la memòria al llarg de les tres generacions, tractant de comprendre cadascuna de les seues manifestacions, des del silenci fins a l'exposició pública. Amb aquest recorregut hem pogut localitzar els llocs de memòria que cada família ha conservat i atorgar-los la importància que tenen de manera analítica. Amb la suma de les cartes, fotografies, objectes i documents s'ha conformat un arxiu que hem inventariat amb l'objectiu de visibilitzar-lo i reconèixer-li el gran valor que té, doncs aquest arxiu atrapa i materialitza la memòria i les pràctiques que sorgeixen al voltant d'ella. L'herència de la memòria, inserida dintre de la lògica de les relacions del sistema sexe-gènere, ens ha donat la clau per a l'anàlisi des d'una perspectiva de gènere que, tot i que és molt evident a nivell empíric, poques vegades es posa en el centre de la investigació analítica i teòrica.

Per últim, respecte a la generació de la postmemòria, hem pogut contextualitzar les seues reivindicacions dintre d'un escenari més global i que té a veure amb les pràctiques de resistència de la contra-memòria hegemònica. Aquest context evidencia que, si bé en aquest cas concret el procés d'exhumació i identificació esdevé la principal pràctica reparativa a partir de la qual s'activa la memòria, existeixen altres opcions. A més, el propi viatge d'anada i tornada del present al passat, permet cartografiar distints eixos a partir dels quals poder configurar altres pràctiques de reparació més enllà del que ací es presenta com a hegemònic.

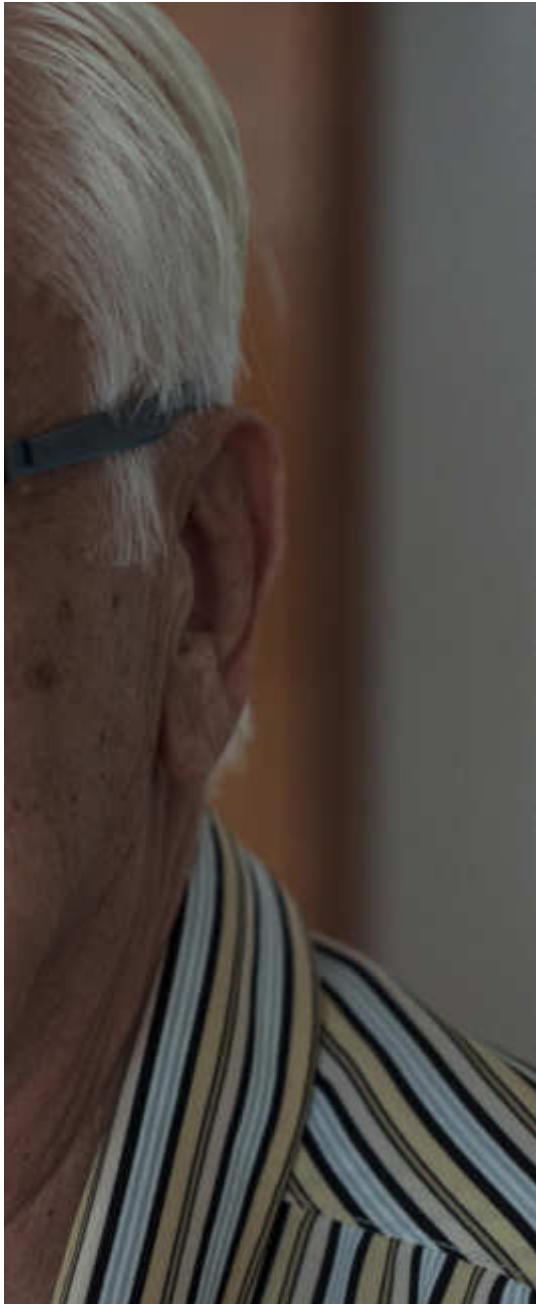
El protagonisme d'aquesta generació, tant a nivell familiar i associatiu com a nivell global, permet que puguem extrapolar la generació de la postmemòria a nivell social, més enllà del lligam familiar. És a dir, la generació de la postmemòria pot referir-se també a aquelles persones que, contemporànies de la tercera i la quarta generació, empatitzen amb les seues proclames, es senten apel·lades per la memòria malgrat no haver-la heretat per l'experiència familiar. En aquest punt, el moviment memorialista capitanejat pels nets i netes de represaliats del franquisme, marquen un full de ruta que impacta, inevitablement, en diferents aspectes de la societat. Així doncs, tal i com veurem en capítols posteriors, l'impacte del procés d'exhumació irromp en la realitat social amb tanta força que, sovint, es presenta com a sinònim de memòria històrica i no com una pràctica més per a la conservació i restauració d'aquesta.

3.2 La vida associativa

Pues es veu que esta xica d'Oliva que és presidenta o no sé que... Per internet buscant, buscant, buscant ha anat trobant-mos gràcies a Déu, que estic molt content de que mos hagen trobat! Perquè el meu fill: "Papá, ¿qué hacemos?" "¡Lo que haga falta!" "Papá, ¿qué hacemos con todo esto ya tan viejo?" "¡Lo que haga falta, Salva! Tu, si jo no estic, avant!" (Salvador Gomar).

Fotografia de Raul Pérez

La creació d'associacions de familiars de víctimes de la repressió franquista és un fenomen contemporani, que sorgeix de manera paral·lela a una sèrie de reclamacions de la societat actual.

Les associacions memorialistes de familiars de víctimes respondrien, en principi, al buit socio-polític al que s'enfronten les persones que busquen la manera de recuperar les restes d'algun avantpassat, estiga este localitzat (cas de les fosses comunes de Paterna) o no (com és es cas dels fronts de guerra, cunetes o altres llocs d'afusellaments incontrolats). Serien així representatives d'un model d'associació que, front a la deixadesa de les funcions corresponents a un Estat de dret, assumeixen les tasques i la gestió d'estes des de la societat civil (Ariño, 2004). El desplaçament de les obligacions de reparació de cara a les víctimes del franquisme passaria d'eixa manera des de les esquenes dels poders públics a les de les famílies o la iniciativa particular. Segons alguns autors, açò respondria a la manera en que es va produir en Espanya la coneguda Transició, "que habría marginado del espacio público tanto la herencia del antifascismo como el recuerdo de los sufrimientos vividos por los vencidos de la guerra civil" (Yusta, 2011). Com que des dels poders públics no s'hauria reconegut ni reivindicat mai ni la memòria republicana ni l'antifranquista, desapareixent aquestes de la memòria col·lectiva, el seu paper va ser assumit, doncs, des de les esferes privades familiars/ domèstiques i associatives.

I és des d'aquests cercles més privats d'on comencen a sorgir a la llum pública a finals dels anys noranta del segle passat, tal i com apunta Yusta (2011). Aquesta autora traça els antecedents del moviment associacionista per la recuperació de la memòria històrica a partir del primer homenatge, per part del Govern socialista de Felipe González, l'any 1995, als membres de les Brigades Internacionals que combateren en la Guerra Civil. Anomena també

entre aquests precedents de les actuals associacions memorialistes la creació de l'associació Amigos de los Caídos por la Libertad (1939-1945) en Múrcia així com la Asociación por un Archivo de la Guerra y el Exilio (AGE), en 1997. A més a més, Yusta també assenyala com aquesta associació seria la pionera en el tema de l'apertura de fosses comunes de represaliats del franquisme, sent els primers que procediren a una exhumació l'any 1998 com un acte carregat de simbolisme i ideologia política. Encara que històricament ja s'havien produït exhumacions, aquestes es realitzaven des d'un entorn familiar i quasi sempre de manera clandestina o sense cap regulació.

Un dels familiars participants en aquella primera associació, l'AGE, Santiago Macías, seria un dels responsables, dos anys més tard, de la creació de la Agrupación para la Recuperación de la Memoria Històrica (ARMH), sorgida arran de les exhumacions de Priaranza del Bierzo, en l'any 2000, juntament amb Emilio Silva. Encara que van haver altres iniciatives des d'altres associacions, reclamant un altre tipus de tractament de les exhumacions (la més important, les promogudes pels Foros por la Memoria) a dia de hui, la manera d'entendre, difondre i treballar amb les exhumacions de víctimes del franquisme que s'ha imposat ha sigut la de l'ARMH "que promueve la identificación de los restos encontrados, siguiendo un protocolo inspirado en la antropología forense, con el fin de entregárselos a sus familiares" (Yusta, 2011:20).

Al nostre territori, i seguint l'estela d'aquest moviment memorialista més global, l'any 2001 sorgeix el Grupo para la Recuperación de la Memoria Històrica de Valencia (GRMHV). Tal i com assenyala el seu coordinador, Matías Alonso, la col·laboració d'aquest grup amb altres projectes vinculats a la memòria, els va aproximar a la demanda d'algunes famílies que volien recuperar les despulles dels seus:

Surgió en 2001, dentro de una fundación que era la Fundació Societat i Progrés y nosotros, pues a mí me buscaron a ver si quería llevar un poco, en ese ámbito, el tema de la memoria. [...] nos dedicábamos fundamentalmente a la búsqueda de historias, de datos biográficos, de protagonistas, pues de eso, de la lucha social de todo tipo. Lo que pasa que un año, yendo a Santa Cruz de Moya me di de bruces con una realidad... Entonces ahí subían aún varias decenas de guerrilleros que aún vivían... Entonces me di cuenta de que allí, a parte de la personalidad de ellos mismos, pues había familias que buscaban a los que ya no estaban. En Santa Cruz de Moya, La Gavilla Verde organiza esos homenajes anuales, que aún se siguen haciendo, y ahí pues alguna gente pedía eso, buscar restos de personas que estaban desaparecidos por los montes. Entonces vi la angustia que tenían y me di cuenta de que esa asignatura la tenemos pendiente todos, la cuestión de la memoria, lo que es urgentísimo es cerrar las heridas, solucionar las búsquedas de esa gente ya muy, muy mayor que conoció vivos a los que hoy estamos sacando de Paterna o sacamos del campo, que jugó en sus rodillas incluso **(Matías Alonso)**.

Arran d'aquesta sinergia amb La Gavilla Verde¹⁸, es produeix la primera exhumació a Paterna que, donat el context en el que es duagué a terme al marge d'una inexistent legislació en matèria de memòria històrica, esdevingué una fita per als moviments memorialistes locals.

La primera exhumación realmente fue la del Manco de la Pesquera en diciembre de 2005. Nosotros colaboramos con La Gavilla Verde y el equipo ejecutor pues fue Paleolab, que ya había hecho varias exhumaciones en Teruel, en el ámbito de la actuación guerrillera en colaboración con La Gavilla. Entonces esa fue la primera, ya te digo, sin ley de memoria sin ningún respaldo como ha habido después, ¿vale? [...] O sea, que el Manco de la Pesquera hoy reposa en el cementerio de su pueblo, su familia pues, evidentemente, agradecidísima porque vieron

---

¹⁸ La Gavilla Verde és una associació sociocultural amb seu a Cuenca que ha promogut, entre les seues activitats, la recerca de les restes de guerrillers i maquis, així com homenatges anuals des de l'any 2000 a la localitat de Santa Cruz de Moya. Més informació a www.lagavillaverde.org

realmente lo que se puede hacer desde las instituciones democráticas cuando la rigen alcaldes, diputados o senadores demócratas... estamos hablando de 2005, eh, es decir, que en muchos pueblos quien estaba era el PP, la Comunidad Valenciana estaba gobernada por el PP, entonces aquello fue un hito **(Matías Alonso)**.

Altra gran fita va ser l'encapçalada per Pepica Celda entre l'any 2011 i 2012, la primera exhumació científica realitzada d'acord els protocols de la Llei de Memòria de 2007. En aquest cas, l'empremta de Leoncio Badia va ser clau per a poder dur a terme l'exhumació parcial dels cossos de la saca on es trobava José Celda, pare de Pepica, a l'interior de la fossa 126. Per al coordinador del GRMHV, aquesta experiència va impulsar l'inici de la resta de processos exhumatoris que vingueren després.

Luego avanzó el tiempo, ya se crea la Ley de la Memoria y realmente en Paterna la primera exhumación científica, ya de acuerdo con el protocolo y con los artículos del 11 al 14 de la Ley de la Memoria Histórica, pues es en 2011-2012, que es la fosa 126 que ahí estaba el padre de Pepica Celda. Pepica Celda fue una mujer, fue un episodio bastante mediático porque en aquella época estaba el PP en Paterna y costó mucho, mucho llegar a meter allí el pico y la pala, porque la política de la derecha en España entonces era no oponerse frontalmente, salvo algún caso como Rita Barberá que le daba igual y se oponía. Pero, por ejemplo, Agustí, Lorenzo Agustí, pues sí, era otro talante, teóricamente estaba por la labor pero en la práctica había un montón de tácticas, un montón de dudas y problemas que teníamos que resolver. [...] Entonces, en Paterna el tema de las botellitas que fue definitivo, es decir, hay derecho a exhumar, el caso de Pepita Celda fue importantísimo porque fue el primero abierto con la aplicación de la ley, y gracias a ese caso, se demostró que en Paterna se podía exhumar **(Matías Alonso)**.

Si bé les associacions memorialistes han tingut un paper fonamental per a detectar les demandes socials i col·laborar en els processos d'exhumació, l'experiència d'entitats com el

GRMHV, mostra com hagueren de situar-se en un segon pla per tal de trobar la fórmula adient per a dur a terme aquests processos:

Pues muchas veces las asociaciones de familiares surgen por indicación nuestra. Nosotros nos dimos cuenta de que las asociaciones memorialistas como el Grupo de la Memoria, y además, el sopapo se lo llevó el Foro por la Memoria... El sopapo judicial era que se acudió al juez, en el caso del cementerio de Valencia [...] y el juez dictaminó pues que una agrupación de gente con unas líneas ideológicas no es quién para decir que es la depositaria del, digamos, del honor o de la memoria de una persona concreta que además tiene familiares que además no te han dicho nada... Entonces claro, eso lo vimos... ¿Fórmula? Pues que se organicen los propios familiares. [...] Entonces era el trípode que te he dicho, es decir, el papel del memorialismo es ese, un poco los que empujan teniéndote que situar detrás, es decir... el papel de los familiares es detentar el derecho y ser los actores realmente, y el papel de los equipos técnicos, como Paleolab o ahora Arqueoantro, pues son los brazos ejecutores de la obra que es lo que determina la Ley de la Memoria, ¿sabes? Pero esa es la práctica que se lleva **(Matías Alonso)**.

Aquesta fórmula, amb la que es concedeix el protagonisme a les famílies, mostra, però, una gestió deficitària per part de l'Estat. És en aquest context, on el pes i la responsabilitat de promoure accions recau en els familiars o particulars amb l'objecte de la recuperació, identificació i el retorn a les famílies, en el que apareix l'Associació de Familiars de la Fossa 100 de Paterna. També en eixa línia trobem les declaracions d'alguns familiars, no sols de la Fossa 100:

Jo sí, el que sí que crec jo és que açò, com que és una qüestió de drets humans, ací va ocórrer un extermini fet per un dictador terrible i jo crec que açò en ningun país del món, d'Europa al menys, açò ocorreria. Jo no me puc explicar com l'Estat no se fa càrrec. O les administracions, com no se fa càrrec de tot això? I

les famílies no hauríem ni de menejar-nos a res. Pense que açò és una qüestió d'estat i l'Estat hauria d'exhumar i dignificar a totes les víctimes d'un genocidi com va ser aquest **(Teresa Llopis)**.

Ya que el Estado no se ha preocupado en su día de sacar esto a flote, que ha sido al revés, tratar de ocultarlo y de negarlo, tenemos que ser los familiares los que nos movilizemos para hacer todo esto, pues veo que hay mucho movimiento **(Daniel Galán)**.

Fins i tot, des de la pròpia administració es reconeixia la falta de mecanismes tècnics i legals per a atendre les demandes de les famílies, produint-se un desplaçament de responsabilitats cap estes últimes:

Que cuando pusimos en marcha la Delegación, lo que existía, lo que era preexistente eran los movimientos sociales, o sea, ya existían asociaciones, Grupo por la Recuperación de la Memoria Histórica, asociación de familiares de víctimas del franquismo, etcétera, etcétera. Es decir, ya existían asociaciones formadas y grupos que funcionaban y que tenían una trayectoria de muchos años y que, de hecho, son los que habían, un poco, cubierto la funcionalidad que correspondía a la administración, la habían cubierto ellos. Es decir, por ejemplo, el Grupo de la Recuperación de la Memoria Histórica hacía búsquedas de desaparecidos a petición de los familiares, etcétera. Pero esas labores en teoría las debería haber hecho la administración, pero como no existía esta competencia, ya existían estos grupos. Entonces, cuando nosotros nos formamos, ya vimos que uno de nuestros interlocutores iba a ser esas asociaciones y la propia ley exigía que se creara un registro de asociaciones de entidades memorialísticas¹⁹, con lo cual nosotros ya, desde el principio, nos planteamos que había dos tipos de interlocutores, ayuntamientos y asociaciones **(Francisco Sanchis)**.

---

¹⁹ Fa referència al *DECRET 178/2016, de 2 de desembre, del Consell, pel qual es crea el Registre d'Entitats Memorialistes de la Comunitat Valenciana*

El moviment associatiu en València creat expressament per a l'exhumació de familiars de les fosses de Paterna no comença a moure's d'una manera visible i significativa fins l'any 2015/2016, coincidint amb el canvi de Govern²⁰ i la creació dins de la Diputació de València, d'un àrea específica dedicada a la recuperació de la Memòria Històrica, com explicarem de manera més detallada al capítol dedicat a la Vida política-administrativa de la fossa. El testimoni d'un familiar mobilitzat per exhumar una fossa abans que la 100 així ho expressa:

Cuando yo empecé ya lo había ¿eh?, pero desde que yo empecé en 2015, en 2016 ya empecé a formar la agrupación y demás, de entonces aquí, en estos 3 años, ha habido un avance acojonante. Es decir, la gente se ha empezado a concienciar mucho, esta todo el mundo... Aún suelen venir gentes que no saben donde tienen a su familiar **(Daniel Galán)**.

En l'actualitat, a la província de València hi ha constituïdes una vintena d'associacions amb l'objectiu d'accedir a les subvencions que concedeix la Diputació expressament per a la realització d'exhumacions. La majoria d'elles van destinades a treballs en el cementeri de Paterna, encara que s'han realitzat recerques a altres localitats.

La creació de l'Associació de Familiars de la Fossa 100 l'any 2018 s'emmarca en este escenari i el seu objectiu és el mateix: aconseguir el finançament necessari per a exhumar la fossa on es troben soterrats 25 homes afusellats el dia 2 de novembre de 1939 i la seua posterior identificació mitjançant proves realitzades per comparació d'ADN, tal i com es veurem més endavant.

---

²⁰ Govern sorgit de les eleccions de 24 de maig de 2015, a través de l'anomenat Acord del Botànic, signat pel PSPV-PSOE, Compromís i Podem l'11 de juny de 2015, després que el Partit Popular de la Comunitat Valenciana perdera la majoria absoluta a les eleccions a les Corts Valencianes de 2015.

3.2.1 Origen i constitució de l'associació

L'origen de l'Associació de Familiars de la Fossa 100 del cementeri de Paterna es situa l'any 2018, quan la besneta de Vicente Blanquer Canet, Joana Grau, de Xeresa, de la comarca de la Safor, mamprèn la recerca dels familiars d'aquells homes que compartiren el mateix destí que el seu besavi: l'afusellament i un clot cobert de calç al cementeri de Paterna, el dia 2 de novembre de 1939. El motiu per aquesta cerca era obrir la fossa on el seu besavi va ser soterrat, identificar-lo i tornar-lo a la seua filla, Remedios Blanquer, àvia de Joana:

...estava molt interessada en retrobar al seu besavi, perquè encara vivia la seua iaia i era la seua il·lusió de la vida donar-li a la seua iaia la satisfacció, si n'hi haguera temps, de que poguera retrobar a son pare **(Teresa Llopis)**.

Les primeres indagacions la porten fins al poble d'Oliva, també a la Safor, ja que sobre la llosa de la fossa es trobaven gravats els noms i l'origen d'una cinquena d'homes que ahi jerien, i eixe era el primer fil del que estirar. En eixos primers passos és fonamental el paper de l'associació Arqueoantro, en este cas de l'arqueòleg Miguel Mezquida, qui és el que indica a la jove com i on començar a buscar. En paraules de la presidenta de la fossa:

Però un bon dia, me va trucar a mi un membre de la nostra associació. És la nostra, és la nostra tesorera. És diu Joana Frau, i ella no és que siga neta del seu avi, sino... és besneta. És una xica molt jove, de Xeresa, i ella me va cridar un dia per telèfon i me va dir que havia vingut a vore la fossa i que havia parlat en Miquel Mezquida **(Teresa Llopis)**.

No sols es tractava de localitzar familiars, sinó de que aquests també s'hagueren plantejat la possibilitat de traure i/o recuperar els cossos dels seus avantpassats. En el cas de la Fossa 100, la persona amb qui va contactar Joana, Teresa Llopis, no sols es va mostrar partidària

de l'exhumació, sinó que a més a més, va encapçalar les tasques per a que eixe projecte es convertira en una realitat.

La constitució de l'associació de la Fossa 100 partia de l'experiència prèvia d'altres associacions similars. A més a més, tingueren sempre el suport incondicional per part de l'ajuntament d'Oliva, representat per la regidoria de Cultura. L'ajuntament d'aquesta població ja portava un temps fent polítiques de recuperació de la memòria a escala local, com posa de manifest la creació del web municipal "Els camins de la memòria²¹". Este projecte, posat en marxa l'any 2017, té com objectiu "memorar a la ciutadania els fets locals més significatius del període comprés per la guerra civil i la immediata postguerra, tot enllaçant-los amb el context general de l'època." Així, han produït documentals i exposicions, han realitzat entrevistes, han fet visites guiades al cementeri de Paterna i han propiciat encontres entre familiars i equips d'exhumació. Tal i com es por llegir en l'esmentada pàgina web, el dia 1 de juliol de 2017 es va realitzar una:

"Visita d'un autobús d'olivers i oliveres a les fosses comunes del Cementeri de Paterna (on hi ha enterrades 47 persones d'Oliva, segons la relació d'afusellats publicada per l'historiador Vicent Gabarda). Entre els assistents a la visita: familiars dels represaliats, investigadors i persones interessades en la qüestió de les víctimes de la repressió franquista. Durant la visita fa de guia l'arqueòleg Miguel Mezquida, Director de l'Associació Científica ArqueoAntro, responsable de les excavacions que s'estan duent a terme en eixe moment". (Extret del web *www.elscaminsdelamemoria.com*, consultada el 28-04-2020)

És així com al primer lloc on es dirigeixen els familiars és a l'entitat local, la qual ja disposava d'un llistat de les persones represaliades pel franquisme, originàries del poble, i el lloc on podrien ser localitzades. De nou, la presidenta de la fossa ens parla d'este procés:

---

²¹ <http://www.elscaminsdelamemoria.com>

...el que vaig fer va ser en primer lloc, acudir a l'ajuntament d'Oliva [...] a través de l'ajuntament, ens van donar el telèfon d'altres membres de la fossa que estaven en altres pobles. Els vaig tocar per telèfon i tota la gent va començar a dir-me que sí, fins que vam decidir, fem l'associació de familiars de la Fossa 100 i comencem aquesta aventura que no sabem on ens durà, però anem a fer-ho **(Teresa Llopis)**.

D'aquesta primera recerca, eixiren les primeres famílies convençudes per a començar un procés, el de l'exhumació. Tal i com assenyala la presidenta en el fragment anterior, no li van caldre massa paraules per a convèncer a estes primeres famílies, ja que l'acollida va ser més que favorable des de l'inici.

El paper dels ajuntaments en la localització i orientació dels familiars a l'hora de trobar altres persones amb les mateixes inquietuds ha sigut imprescindible. La majoria de vegades amb el suport de la Diputació de València han organitzat actes com la presentació d'algun documental realitzat amb eixa finalitat o encontres on es feia un recull de mostres d'ADN dels familiars interessats en les exhumacions (presents o futures) per part de l'equip d'arqueòlegs que després assumiria les exhumacions.

Perquè en Ontinyent vaig començar a preguntar en l'ajuntament a gent que poguera donar-me una miqueta de llum i per, jo crec que, casualitats de la vida, vaig conèixer a Teresa. A Teresa, que estava molt involucrada. Va vindre una cosina meua pel tema del ADN, perquè jo, como sóc, ma mare era la filla, no podia ser **(Charo Laporta)**.

Sí clar, es que, on vas? Es que no sabíem tampoc... com també este xic jo sabia que estava sensibilitzat en això, pues a vore si... I ell va començar a avisar-mos,

perquè l'ajuntament d'Oliva va organitzar eixa eixida²². Entonces va ser quan van anar ells. Van anar ells i jo no podia, però van anar ells en mon tio i van fer una arplega d'ADN ja, perquè Miguel Mezquida mos va fer una reunió, que va ser quan mon tio va donar el ADN. Va passar el temps i después es posa en contacte en la germana d'ella. I al posar-se en contacte, es va posar en contacte en mi i entre tots. [...] I al Teresa dir: "Mira, anem a fer una reunió". I vam anar, vam crear l'associació i mos vam associar tots. A més, hi ha gent de Xeresa, n'hi ha gent de molts puestos i súper bé **(Laura Alemany)**.

Amb l'assessorament i el suport municipal i de l'equip d'arqueòlegs, així com amb l'experiència acumulada per altres associacions, eixe xicotet nucli de famílies inicia els tràmits legals i administratius per a la constitució. Es van elegir, entre aquelles persones més disposades, els càrrecs de presidència, tresoreria, secretaria i vocalies, tal i com ens conten les seues protagonistes, seguint i establint els estatuts que la regularien.

Jo estava treballant i de repent vam tindre una reunió uns quants membres i vam decidir fer l'associació. Aleshores em criden per telèfon per si vull, perquè teníem que fer, constituir l'associació ràpidament. I Teresa era presidenta, hi havia una tresorera, faltava una secretària. Em va cridar per telèfon, jo no vaig poder assistir perquè treballava eixe dia, i vaig dir que sí, que sí **(Charo Laporta)**.

Com que només necessitàvem que eixos tres càrrecs presidència, secretaria, tresoreria i teníem i teníem tres vocals, pues la vam constituir ajudats també per l'ajuntament **(Teresa Llopis)**.

El següent pas era oficialitzar la constitució de l'associació, començant pel seu registre com a tal en la Conselleria de Justícia, Administració Pública, Reformes Democràtiques i Llibertats Públiques. Les associacions han de fer un doble registre: el primer com a qualsevol altra

---

²² Fa referència a la visita al cementeri de Paterna del dia 1 de juliol de 2017, organitzada per l'ajuntament d'Oliva.

associació; el segon al registre específic d'Entitats Memorialistes, tal i com hem vist que regula el Decret 178/2016, de 2 de desembre, del Consell.

Nosaltres ens vam constituir en associació eixe 28 d'octubre de 2018 i ahi va començar un treball de papers, no?, de presentar els papers. Vam anar a Justícia, vam esperar un temps, ens vam constituir en associació, després eixa associació va tindre que passar un altre tràmit per a constituir-se en entitat memorialista, ho vam fer, després a Hisenda, traure certificats digitals... Clar, tot això ho hem de fer nosaltres **(Teresa Llopis)**.

Tal i com assenyala la presidenta, "tot això ho hem de fer nosaltres", és a dir, les famílies han d'assumir tot el pes de la tramitació i gestió administrativa, fent viatges a València, disposant de certificats digitals, etcètera. A més a més, hi ha una sèrie de feines i tasques que posen en marxa la maquinària de les exhumacions. Les tasques que deuen desenrotllar els membres directius poden variar d'una associació a altra, depenent del nombre de socis, dels coneixements, competències o capital social i/o cultural del que disposen, del grau de coneixement dels tràmits administratius, i fins i tot, de la facilitat i competència per a relacionar-se amb les tecnologies i amb el tràmits de l'administració electrònica.

Com a presidenta, la meua tasca inicial i més difícil, va ser localitzar a la gent de la fossa **(Teresa Llopis)**.

(tasques com a secretària de l'associació) Col·laborar en xicotetes coses. Ja t'he dit que tota la tasca és de Teresa, que ha sigut impressionant. L'únic que vam fer la tesorera, les tres en conjunt, és entrevistar-nos en Oliva en l'ajuntament, dos membres de la Memòria Històrica, vam obrir un compte per a quan vinga la subvenció, però bueno, ha sigut més que res coses de... administratives **(Charo Laporta)**.

...quan ja se'ns concedix des de Diputació la subvenció per a poder exhumar, comença una sèrie de tràmits que s'han de fer en l'ajuntament de Paterna com a propietari del cementeri municipal. Jo vaig establir la comunicació i l'intercanvi de documentació amb la funcionària que s'encarrega del cementeri [...] ha demanat moltíssima documentació, a la que jo m'he preocupat molt per presentar amb forma i temps que tocava i, fins que se van acabar estos tràmits i me va enviar el decret com a que podíem, el dia 2 fer l'acte simbòlic que vam fer, i el dia 4 iniciar l'exhumació com a tal **(Teresa Llopis)**.

Com assenyala més amunt la presidenta de la Fossa 100, una de les tasques en les que va posar més interès i que potser va implicar més dificultat va ser la localització de tots els familiars. Encara que a través de l'ajuntament d'Oliva ja s'havia creat eixe primer nucli de famílies per a començar amb la constitució de l'associació, comptant també amb les de Xeresa, gràcies a la tesorera, un dels objectius primordials de la presidenta de la fossa ha sigut que la informació sobre l'associació i sobre els seus objectius arribara a totes les famílies implicades i aconseguir el major grau de consens per a totes les actuacions.

Es va dirigir a una associació ja existent a escala comarcal, l'Associació Republicana de la Safor, amb implantació sobretot a Gandia. Una part dels homes de la Fossa 100 eren de Gandia (recordem que n'eren 12, del total de 28) i des d'aquesta associació va sorgir la idea de llançar una crida a través dels mitjans de comunicació locals i centralitzar la recepció de la informació en les dependències municipals.

I vaig tirar mà de l'Associació Republicana de La Safor. [...] Ell me va proposar comentar-ho en l'assemblea i traure una nota en la premsa. Ho vam fer així, ajudà per ell, i des d'eixa nota de premsa, van començar a arribar familiars, nets, de distintes famílies **(Teresa Llopis)**.

...mos diu Teresa: “Com podríem trobar a tots estos familiars?” I jo vaig dir: “Lo que me s’ocurrix, una entrevista en la ràdio”. Perquè mos coneixem en Gandia, la ràdio és potent i podria ser efectiva. Una entrevista en la ràdio. I després, mos coordinem en l’ajuntament o en alguna institució pública potent que mos brinde un centre de recollida d’informació, mosatros fem un document en el que explica que és lo que anem a fer i perquè ho fem, que és lo que mos mou a fer-ho, claro, [...] l’enviem a premsa, l’enviem a la ràdio i en correu electrònic, com funciona totes les llistes, tots els nostres socis, correu electrònic, i tots els nostres amics i simpatitzants, en whatsapp també, a fer-lo córrer, en whatsapp **(Salvador Sanchis).**

D’eixa manera, la crida va fer efecte. L’estratègia de publicar el nom dels homes de la fossa en un mitjà públic va tindre un efecte sorpresa en algunes famílies que mai s’havien plantejat la possibilitat de recuperar els cossos de pares, avis o besavis. En el cas de la família d’Antonio Ibáñez, els nets es pregunten com plantejar-li el tema a sa mare, filla d’este home:

I d’açò mos vam enterar, ja te dic, el meu fill va llegir el diari i va vore i diu: “Ei! Pues això és el nom... “Mamá...” “Ai pues sí”. I la meua filla va escomençar a vore... Una cosa és ignorar-ho i no saber res. Atra cosa és que estiguen remenejant, pues claro, claro que vull que estiga en el millor puesto que puga ser, i tanto, i tanto que sí **(Conxa Ibáñez).**

Pues resulta que en setembre va eixir una llista en un article en el Levante d’ací de la Safor, i venia la llista de les persones fusilades que buscaven familiars. Uns quants ja estaven ahí i els atres buscaven familiars. Entonces el meu germà va llegir el nom del nostre uelo [...] i enseguida em va cridar per teléfono: “Inma, ¿nuestro abuelo no era Antonio Ibáñez Gilabert?”, no, diu: “Antonio Ibáñez. ¿Y el segundo apellido?” i li dic: “Gilabert” y enseguida dice: “Es que está en el periódico” “¿Cómo que está en el periódico?” “Sí, sí, ha salido en el Levante”, me’n vaig corrents a comprar-lo. El vaig llegir i dic: “¡Ostras! ¿Qué hacemos? Están buscando familiares para exhumarlos”. “¿Se lo decimos a la mamá?” Clar, una

persona major, que no li han dit res i que... dic, a vore si... jo què sé... “Va, pues a vore, entonces què fem?” Ho parle en el meu germà major, ho parle en la meua germana, en l'atre germà... “Pues se lo tendremos que decir”. I al·la, ací està la senyora, me'n vinc en el diari un dia i dic: “Mamà, açò és lo que n'hi ha”. Escomença a plorar... “Què fem?” I diu: “Sí. Crida a vore què és lo que tenim que fer...” I diu: “Adelante con todo” **(Inma Hermoso)**.

Entre la generació dels fills, com el cas anterior i en el que es mostra a continuació, l'efecte va ser reactivar uns sentiments soterrats durant molts anys i acollir amb entusiasme la perspectiva de poder recuperar els cossos dels pares afusellats, fins i tot davant de la reticència dels fills que no trobaven trellat en remoure “todo esto ya tan viejo”.

Pues es veu que esta xica d'Oliva que és presidenta o no sé que... Per internet buscant, buscant, buscant ha anat trobant-mos gràcies a Déu, que estic molt content de que mos hagen trobat! Perquè el meu fill: “Papá, ¿qué hacemos?” “¡Lo que haga falta!” “Papá, ¿qué hacemos con todo esto ya tan viejo?” “¡Lo que haga falta, Salva! Tu, si jo no estic, avant!” **(Salvador Gomar)**.

Una vegada engegat tot el procediment, amb una gran part de famílies localitzades i posades d'acord, i amb la dotació econòmica necessària per mamprendre els treballs d'exhumació, la Fossa 100 celebrà el seu primer acte públic al cementeri. A més de ser el tret de partida d'aquests treballs, va ser un dels primers actes de reparació i celebració simbòlica, com es vorà a continuació.

3.2.2 Dos de novembre de 2019

Una fita importantíssima en la vida de l'associació de la Fossa 100 va ser l'acte celebrat al cementeri de Paterna el dia dos novembre de 2019, data carregada de significat i simbolisme, ja que es complien 80 anys de l'afusellament. Aquesta celebració curosament preparada pels membres de l'associació, va concentrar, a més de familiars de varies generacions (fills i filles, nets i netes, besnets i benetes), a polítics de varies administracions (local, autonòmica), membres d'altres associacions i mitjans de comunicació que es van fer ressò de la notícia. L'acte del 2 de novembre va ser una fita per a l'associació ja que va marcar un punt d'inflexió en la seua trajectòria i va passar a convertir-se en un punt de referència significativa de la vida de la fossa. La importància simbòlica de la celebració del 2 de novembre de 2019 venia donada per diversos factors.

Totes les societats necessiten o fan ús d'algun tipus de ritus que marca el pas de la vida a la mort, organitzen cerimònies per a acomiadar, commemorar, o celebrar persones i situacions. La funció social de les pràctiques mortuòries, funeràries i de dol és un fet en el qual coincideixen els estudiosos de la cultura. La vida i la mort així com tot el que concerneix al tractament del cos en estes situacions són, per tant, en la universalitat de les societats humanes, objectes de cerimònia (Allué, 1998). De manera general, els antropòlegs que s'han ocupat de l'estudi de la mort, dins del marc dels ritus de pas (Van Gennep, Turner) han assenyalat com aquesta comporta una sèrie de seqüències cerimonials que ajuden als vius a gestionar el dolor per la pèrdua i reorganitzar i continuar amb les seues vides. El procés comportaria varies etapes que expliquem de manera molt resumida. La primera seria la preparació per a la separació/defunció i les pràctiques associades a aquesta (els testaments, les disposicions i indicacions per al funeral i la inhumació, etcétera). La segona etapa situaria el cadàver en un

estat entremig o liminal²³, ja no estaria entre els vius però encara no se n'hauria anat del tot, es trobaria en el llindar. A aquesta fase correspondrien aquelles pràctiques relacionades amb la defunció en si mateixa, el velatori i l'enterrament. Per últim, la tercera etapa, d'incorporació o reagregació, donaria pas a que els morts s'integraren definitivament a un nou estat: són aquelles pràctiques relacionades amb el dol i el culte als morts.

En el cas dels afusellats i desapareguts de la guerra civil estos processos s'haurien vist alterats des del primer moment. Començant pel fet que la mort es va produir en un context traumàtic i violent i que les famílies no van tindre l'oportunitat de cap contacte amb el cos dels seus, els processos de dol es converteixen en més complexos i dolorosos si cal (Yoffe, 2016). Podríem dir que aquestes persones i les seues famílies no tingueren l'oportunitat per a preparar-se per a un "bon morir" ni per a ser "ben enterrats". En paraules de Ferrándiz:

“Desde el comienzo de las exhumaciones, una motivación fundamental ha sido la de proporcionar «digna sepultura» a los cuerpos que, de acuerdo con familiares y activistas, fueron «sepultados como perros» en las condiciones establecidas por sus asesinos. De acuerdo con esta lógica, no solo los mataron, sino que los excluyeron de su *comunidad de muerte* significativa (2019: 26).

Davant d'una mort que va ser un fet inesperat i disruptiu (són nombrosos els testimonis que afirmen la confiança en que no anava a passar-los res perquè ells no havien fet res per merèixer un càstig i molt menys la mort), per al qual cap d'ells ni les seues famílies estaven preparats, les famílies no van poder acomiadar-se adequadament, ni preparar al difunt ni seguir cap dels rituals que eren habituals en la societat de l'època: netejar el cadàver, amortallar-lo, vestir-lo amb la roba triada per a l'ocasió... (Ferrero i Colomina, 2016). Tampoc es va celebrar cap velatori ni acte públic que permetera un acomiadament col·lectiu i compartit dels morts.

---

²³ El concepte en els ritus de pas va ser definit per l'antropòleg Van Genepp en 1909.

Ni, per descomptat, es va permetre que tingueren un enterrament digne, en el lloc escollit pels familiars i amb les condicions que haurien sigut les habituals en una mort per causes naturals o en altres contextos. Per tant, serien éssers que encara estarien al marge social, perquè no han trobat el lloc definitiu on descansar.

No obstant això, tant les famílies i els homes que anaven a ser afusellats desenrotllaren i crearen noves pràctiques i rituals adaptades al context traumàtic²⁴ i la desaparició sobtada. Un exemple d'una d'eixes pràctiques, en la fase de preparar a les persones per a la mort, serien les cartes escrites “en capella”, és a dir, les cartes d'acomiadament escrites les hores o els dies immediatament abans de la mort per les persones que anaven a ser afusellades. Eren escrites generalment en la capella de les presons i davant d'un sacerdot (d'ací que moltes d'elles repetisquen fórmules i frases fetes en la seua escriptura). Com hem vist al capítol anterior, en moltes ocasions estes cartes contenien disposicions testamentaries i legals respecte als béns, així com indicacions respecte a les reparticions d'aquests entre fills i familiars (Sierra, 2016).

Un altre exemple d'aquestes pràctiques alternatives que ja hem analitzat són els anomenats “altars profans”, una manera d'elaborar els processos de dol i mantindre la memòria del difunt a l'espera de l'acomiadament/enterrament definitiu i de les quals hem parlat de manera més detinguda en el capítol que fa referència a la vida familiar, ja que han sigut rituals que s'han mantingut en l'esfera més íntima i privada.

---

²⁴ Si bé considerem que en este cas no és adequat parlar d'arrossegar un “trauma”, a nivell individual i particular, sí que som de l'opinió que per a donar per tancat el procés de dol i trauma col·lectiu són necessaris per a les famílies fer este tipus d'actuacions i traure-les a l'esfera pública.

Per contra, l'acte del dia 2 de novembre de 2019 va ser una d'eixes pràctiques que les famílies haurien d'haver efectuat en el seu moment de manera pública: el velatori. Tal i com descriuen Ferrero i Coromina (2016):

“l'acte del vetlatori és un dels moments fonamentals de la fase liminar del procés de mort i s'ha d'entendre com a un dels ritus funeraris imprescindibles per al control del dolor. [...] al voltant d'este tipus de ritu, considerem la vetla com a un espai privilegiat que brinda formes prefixades -ritualitzades- per a la canalització del sentir, que servix com a suport de la comunitat als parents supervivents en el moment de la crisi. Així, en la vetla, familiars i amics acompanyaven el finat (2016: 157).

L'acte del 2 de novembre de 2019 va ser disposat de manera molt curosa per les famílies de la Fossa 100 (Imatge 6). Igual que s'haguera disposat la casa del mort si el decés hagués succeït al domicili familiar i al seu poble, l'escenari on es va desenvolupar l'acte va ser elaborat per a l'ocasió. Estava presidit per un gran cartell on apareixia la relació de noms de tots els homes afusellats eixe dia, amb la localitat d'origen, i d'una bandera republicana, cedida per a l'ocasió per l'Associació Republicana de la Safor, tot aparellat per acollir no sols els familiars, sinó veïns, amics, etcétera. Van participar diversos familiars amb lectures de documents com una carta d'acomiadament des de la presó. S'interpretaren peces musicals (La Muixeranga, l'Himne de Riego i la Internacional) amb una gran càrrega política. L'acte va finalitzar amb la lectura d'un poema a càrrec de la presidenta de l' Associació de familiars de la Fossa 126. A diferència del velatori que hagueren pogut tindre en l'àmbit domèstic, este acte es va

produir en un escenari diferent, carregat de gestos simbòlics amb un gran bagatge polític²⁵ (Vore programa complet de l'acte Annex 2).

Va ser un acte on els familiars es van deixar portar pels sentiments. Les peces musicals, interpretades per un besnet de Blas Llopis, es van veure interrompudes per l'emoció de l'interpret que, en una ocasió no la va poder acabar. Es sentien els plors dels familiars i va ser un moment on començà a compartir-se, de manera pública, el dolor.

Pues vaig plorar... eixe dia vaig plorar **(Leonor Coscollà)**.

És un reconeixement, bueno, que siga el dia 2 ha sigut algo impensable, no? Vam anar primer al paredó, després vam estar ahi en la fossa, no sé, és que els sentiments són una miqueta complicats de traduir en paraules, és complicat [...] quan vam fer l'homenatge el dia 2, de fet va vindre també la meua filla i el meu germà, que no viu ací, viu a Madrid, també va vindre; la seua filla també **(Charo Laporta)**.

A banda d'estos gestos característics d'un velatori tradicional, ja que és el moment de recordar qui eren, què feren, d'on venien, de parlar d'ells en veu alta i pública (Imatge 7), poguérem observar altres, sobretot efectuats per les generacions de gent més major. Ens referim a que durant l'acte, mentre les dones (filles dels afusellats) estaven assegudes, els homes (fills dels afusellats) preferiren quedar-se drets, com un acte de respecte i com es sol fer encara en els funerals d'alguns pobles.

---

²⁵ Bagaatge i càrrega que, per altra part, contradiu les declaracions dels familiars quan, en ser entrevistats, destaquen de manera insistent el desig de mares i/o àvies, vídues d'estos homes, de que s'allunyaren de les significacions polítiques que, segons elles, portaren a que estos homes acabaren en una fossa comuna.

Amb tota aquesta càrrega simbòlica, este acte va marcar l'inici dels treballs d'exhumació, que començaren a fer-se efectius el dilluns 4 de novembre de 2019, quan l'equip d'arqueòlegs retirava la pesada llosa de marbre que cobria la fossa comuna.

Imatge 6: Invitació a l'acte del 2 de novembre de 2019. Cedida per Teresa Llopis

Imatge 7: Lectura de la presidenta de la Fossa 100, Teresa Llopis, del noms dels afusellats el 2 de novembre de 1939. Fotografia de MJ Garcia Hernandorena.

3.2.3 Exhumació, identificació i reinhumació

Dins del procés del dol que ha de viure la Fossa 100, els treballs d'exhumació també estan rodejats d'unes pràctiques i rituals dutes a terme per l'equip d'exhumació. Algunes d'elles formen part de la idiosincràsia del propi treball arqueològic; altres han anat desenvolupant-se al mateix temps que han anat descobrint-se fosses comunes: retirar la llosa/làpida i altres objectes que han marcat al llarg del temps el lloc de soterrament, delimitar l'espai on van a treballar els arqueòlegs amb una cinta, mesurar, calcular, fotografiar... un procés que en un principi sembla asèptic però que no ho és en absolut, tal i com vorem al capítol Vida científica-forense.

El dia 4 de novembre de 2019, a les 8 del matí, com hem dit més amunt, començaren els treballs d'exhumació de la Fossa 100 (Imatge 8), on l'equip d'arqueòlegs i arqueòlogues forenses esperaven trobar 25 cossos dels 28 homes afusellats el 2 de novembre de 1939 a les 17h.

Al voltant de la fossa i durant l'horari de treball de l'equip d'excavació, que finalitzà a les 16 hores, eixe primer dia d'excavacions es produí una desfilada de gent amb interessos molt variats (entre elles, nosaltres, les antropòlogues): familiars dels afusellats (de la Fossa 100 i d'altres), un professor jubilat al que li "agrada saber", mitjans de comunicació (un equip d'À Punt, un del canal Mediterráneo), un fotògraf independent buscant informació sobre l'enterador Leondio Badia per a la realització d'un reportatge documental-artístic...

Al llarg de les tres setmanes que duraren els treballs d'exhumació, i a través dels canals de comunicació que tenen establerts (l'aplicació Whatsapp) dels qual formen part no sols les famílies, sinó també els membres de l'equip d'excavació, aquelles es van mantindre puntualment informades de tot el que va anar ocorrent dia a dia.

Imatge 8: Inici dels treballs d'exhumació de la Fossa 100. Fotografia de Raul Pérez.

T: I en el grup de whatsapp també tenim a Miguel, tenim a Alejandro i cada dia ens informen de tot.

L: Tot, tot, tot, tot el que fan cada dia, són una maravilla, perquè es que tot! **(Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany)**

L'aplicació de telefonia fa un paper més enllà de servir com a canal de comunicació: és el lloc on compartir sentiments, emocions, conforme es va desenvolupant el treball dels arqueòlegs. Les famílies destaquen la importància de poder compartir-ho:

(Pel whatsapp) a banda de les coses importants que fan progressar l'exhumació, que de fet ja està, ja està aconseguida, són com, com comentaris personals de, com que tenim els mateixos sentiments **(Charo Laporta)**.

Per altra banda, la recepció d'estes informacions o fotografies i les expectatives que es tenen al respecte per part d'aquelles persones que no participen del whatsapp (generalment els més majors, fills i filles) són molt diverses.

Destaquem en el fragment següent la normalitat amb que es fa referència als cossos, esquelets, restes, per part d'una filla:

Pues a mi va vindre Jaime a mostrar-m'ho i es veu tot, tot, tots els ossets, el cap... sense ulls, però el cap, braços, cames... tot es veu allí dins la fossa, m'ho va mostrar el meu Jaime (**Leonor Coscollà**).

Per contra, altres familiars, fill també en este cas, li resultà una experiència desagradable la vista dels treballs de l'excavació i fa referència al mecanisme que es posa en marxa quan va vore les restes. Parla de que ell ja té prou records, entenem que desagradables, com per a emmagatzemar-ne més:

No ho sé quin dia era, el dia que van escomençar que ja es vea allí cossos d'eixes... que me'n vaig tindre que eixir perquè allò va ser fort... Jo li deia al meu fill, perquè el meu fill ha anat més vegades: "Tu ves quan faja falta, però jo no, no torne a vore-ho més". Ja tinc prou recuerdos, ja (**Salvador Gomar**).

A diferència d'altres processos d'exhumació al cementeri de Paterna, la de la Fossa 100 va ser relativament ràpida, donades les circumstàncies de constitució de la fossa i l'accés als fons de la subvenció de la Diputació de València. Els familiars destaquen la rapidesa, sobretot allò relacionat amb el procediment més arqueològic i el trasllat als laboratoris per a l'anàlisi forense. L'excavació va durar tres setmanes exactament.

L: En un any ja estan fora... [es refereix des de la constitució de l'associació]

T: Ja estan tots fora.

L: Estem súper contents, tota l'associació en general estem molt contents, perquè ha sigut... vamos! Un somni, perquè mosatros mos pensàvem que açò tardaria dos o tres anys... (**Conversa Laura Alemany i Tamara Alemany**).

L'altre dia estava contant-li-ho a Ramiro: “Saps que ja han tret a mon pare?” “Ho aconseguireu!” I dic: “Ja està aconseguit, ja, de moment està en Madrid” **(Salvador Gomar).**

Com indiquen les famílies, una vegada acabada l'exhumació, en la que aparegueren 21 cossos en compte dels 23 esperats, començà el procés d'identificació, amb el trasllat dels ossos a Madrid (recordem que els únics laboratoris que avui dia fan anàlisi d'identificació per ADN es troben a Madrid).

Un dels objectius que posen de manifest els familiars del afusellats de la Fosses 100 quan decideixen abordar el procés d'exhumació és poder tancar eixe cicle del qual parlàvem més amunt, eixa seqüència cerimonial entorn a la mort dels seus avantpassats i que per a molts d'ells no es tancarà fins que no els identifiquen. Identificar mitjançant la prova d'ADN significa individualització respecte als altres homes que compartien fossa, tornar-los d'alguna manera la seua personalitat, que els va ser arravatada fa 80 anys. Esperen tancar el cicle amb la inhumació o el “correcte” enterrament dels cossos.

Les postures respecte a la inhumació són molt diverses i depenen de varies circumstàncies. Si els cossos no aconseguixen ser identificats, aquests, per llei, han de tornar necessàriament al mateix cementeri d'on han sigut exhumats. Però açò no implica que haja de ser el mateix lloc d'on eixiren, d'ací les reclamacions per la construcció de mausoleus commemoratius. En el cas de ser identificats, fins ara s'han contemplat també una gran diversitat de solucions, que mostrem de manera esquemàtica:

- si els familiars es fan càrrec:
  - inhumació en el lloc elegit pels familiars al cementeri del poble d'origen.
  - quedar-se a Paterna:
    - a un mausoleu construït ex-professo per als membres de cada fossa particular, al mateix espai que ocupava aquesta (com ha fet la 113).
    - a un mausoleu comú en una espai diferent al de les fosses.
    - a la fossa original.
- si els familiars no es fan càrrec:
  - inhumació al cementeri del poble d'origen, fent-se càrrec l'ajuntament.
  - quedar-se a Paterna a un mausoleu comú.
  - quedar-se a Paterna a la fossa original.

La Fossa 100 es caracteritza perquè hi ha una postura majoritàriament compartida: una vegada identificats, que tornen a casa junt els seus:

Ei! Portar-lo a casa, ací! No has vist que jo ja tinc les fotos a punt! Enseguida, només mos van insinuar, enseguida me'n vaig anar a traure la foto del carnet de mon pare...Claro! [...] lo més important [...] en la meua vida, lo més important de la meua vida... Rese, no sóc beata, però rese, pa que em done força pa poder-ho vore, pa poder-lo portar ací... Ai senyor si fora veritat! Només vaig entrar a Paterna dic: "Ai senyor! Serà veritat?! Serà veritat?!" Pues sí **(Maria Morató)**.

Som mosatros, les tres germanes les que manem i volem que el traguen, portar-lo a casa, portar-lo en ma mare **(Leonor Coscollà)**.

C: Jo per la meua part sí. Jo per ma uela, perquè ma uela sí que haguera volgut tindre-lo ací.

T: La idea és que descansen junts...

L: En la seua dona, per supost. **(Conversa Laura Alemany, Consuelo Alemany i Tamara Alemany).**

No obstant, hi ha familiars que posen de manifest, encara que mai d'una manera decidida, el desacord amb les accions d'exhumació. Aquesta postura, quan apareix, sol ser per part de fills i filles dels afusellats, més que per les generacions més joves. Alguns fills i filles expressen, encara que de manera tímida, que no els semblaria malament que es quedaren on van trobar la mort, juntament amb els companys de lluita:

Jo? Què m'agradaria? Pues que estaguera... jo que sé... Si decidixen estar estats tots juntets, pues tots juntets, estaven allí... i la meua filla aniria al cementeri a portar-li flors i jo des d'ací sempre estic resant, aixina es que... Tots juntets, claro que sí. No han estat tots junts hasta ara... **(Conxa Ibáñez).**

Ella també tenia unes idees molt disciplinàries, no volia traure-lo. Diu: "Jo no votaré pa que no el traguen, però és on té que estar, en els seus companys, és on li toca estar. Si toca traure-lo, pues el traurem, mira..." Eixa era la idea de la filla, del tal Marcel·lí, que va ser alcalde en Gandia en la República, en l'any 36. Diu: "Tu lo que vullgues, eh! Que no te maregen!" Sí. Sí. Si allí estaven els seus companys de carcel i tot de la guerra i tota la cosa eixa... o tota la història... pues està en els seus companyers **(Salvador Gomar).**

Altres no mostren una postura clara. Davant el temps transcorregut no veuen diferència entre estar en un lloc o en un altre:

No sé res, això no. Van dir de passar-los ací, al poble. És lo mateix pa mi. Pa mi és lo mateix. Si fan lo que van dir que els volen portar ací, per mi és lo mateix. Comprens? I aixina es que no sé què dir-li més **(Vicent Alemany).**

En el cas del següent fill d'afusellat, ens contà com en una de les visites a Paterna, va arrebregar terra del lloc on pensava que podia estar soterrat son pare. Eixa terra, dins d'un potet d'aspirines, va ser soterrada al cementeri de Gandia, juntament amb les restes de la seua mare. El fill va col·locar una làpida amb les dades de son pare juntament amb les de sa mare. Amb este soterrament simbòlic, el fill considera que ha tancat el cicle funerari, la qual cosa li ha permès estar tranquil tots estos anys, fins que ha albirat la possibilitat de realitzar l'exhumació:

Quan ma mare va faltar vaig demanar els permisos i em van dir que no n'hi havia ningun problema. Vaig anar i vaig agarrar, en un tubo d'aspirines, terra d'on ell estava. I en el cementeri d'ací Gandia està en la làpida ma mare i mon pare i les fotografies i les feches i tot, tot, tot, com si estaguera allí dins, però no és oficial perquè no està registrat ni consta en ningun puesto, si el busques no el trobes. I la làpida eixa jo ni la modificaré, serà llevar-la i tornar-la a posar, ja està tot. La foto d'ell, l'edat que va morir, va nàixer... tot, tot [...] Per això ma mare a mi em portava ahí, ahí, ahí. I d'ahí vaig agarrar jo la terra, que pal cas és lo mateix, tot és terra. Que en lo anterior que vaig fer, pa mi, ja està. Que si no l'haguérem trobat ara, pues mira, mala sort, però jo ja tinc en el de Gandia. Que si vinguera un terremoto i ho tombara tot, ell no ixiria, perquè no està enterrat **(Salvador Gomar)**.

Com en el cas d'aquest informant, Salvador Gomar, que va celebrar eixe enterrament de terra en lloc del cos del seu pare, les famílies que no van poder en el seu moment dur a terme eixos processos lligats a la mort, buscaren unes altres alternatives per a superar, expressar o canalitzar el dolor, així com el de guardar la memòria dels seus difunts.

Les vídues, només pogueren, s'organitzaren per visitar les fosses i al llarg dels anys anaren marcant amb lloses, làpides o els coneguts taulellets, els llocs on pensaven o on els havien indicat que es trobaven els seus finats. La presència de vídues a Paterna ha sigut una cons-

tant al llarg del temps i elles han sigut la corretja de transmissió fonamental en el manteniment sostingut del dol a través de diverses generacions.

Els familiars dels afusellats no van poder enterrar els seus estimats, organitzar funerals, parlar en públic d'aquells que faltaven a les seues cases. Així que durant anys, sense cos, ni una làpida al cementeri del poble, ni dret a recordar en veu alta, van buscar maneres alternatives. Com assenyala Moreno (2018), en ocasions l'única forma de dol per a milers de vídues, fills, pares o germans, va ser contemplar, besar i parlar a les seues fotografies i altres objectes relacionats amb el difunt, com hem vist al capítol de la vida familiar.

3.2.4 Altres associacions, altres estratègies, mateix objectiu

La creació i les trajectòries de les associacions de familiars de desapareguts, víctimes i represaliats de la guerra i el franquisme és un camí que no es recorre en solitari; al llarg del procés s'interrelacionen i creuen experiències i recorreguts paral·lels. Els diversos agents apareixen i desapareixen en moltes ocasions depenent del moment en que es trobe el trajecte de l'associació o, millor dit, el de l'exhumació. És per eixe motiu que hem considerat oportú incloure els testimonis de representants i/o familiars d'altres associacions que es troben en moments diferents d'eixe procés, per tal de conèixer quins són els punts de connexió o de divergència.

Així mateix, també s'ha anat prenent consciència de la importància d'agrupaments que, a una escala més gran i amb una estructura més consolidada, doten a aquest moviment de força i alè per continuar endavant amb les seues reivindicacions.

Volem començar fent una ullada a com han abordat altres associacions el procés de constitució, recerca i exhumació des d'altres experiències. Posem com a exemple comparatiu dels

diferents processos de constitució i evolució d'altres associacions el cas de la Fossa 128, una fossa de grans dimensions de la qual es van recuperar 107 cossos en 2018 (i fins ara se n'han identificat 12). L'associació està formada en l'actualitat per 36 famílies.

La creació de l'associació de la Fosa 128 té un origen molt similar a la 100, quan el net d'un afusellat es plantejà localitzar i tornar el seu avi al poble d'origen. És així que començà a explorar a través de xarxes socials i trobar i contactar amb persones que estaven immerses en recerques semblants. Al igual que a la Fossa 100, torna a aparèixer la importància de les reunions organitzades per ajuntaments, en les quals es trobaven presents membres dels equips d'arqueòlegs i forenses responsables de les primeres exhumacions i peces fonamentals per a orientar a les famílies en les seues recerques:

Eso fue en 2015. En 2015 yo empecé a... Porqué no tenía redes sociales ni... y un día me cambié de teléfono y, “Te voy a poner Facebook y no sé cuántos y no sé más”, y bueno, pues, me metí un poquito en el carro y empecé ahí, a raíz de ahí, empecé a ver noticias y a ver cosas, claro. Y nada, hubo un evento en Benifaió, que lo hacía Edu Ortuño, el presidente de la fosa 82, que no tenía subvención y tenía que estar haciendo crowdfunding para sacar fondos para la exhumación de la fosa y tal, y colaboraba Arquoantro con él y, en fin, ahí los conocí. Un evento en Benifaió, yo acudí y ahí contacté con Miguel Mezquida y con Matías Alonso. Y a partir de ahí pues hablé con ellos y: “Yo tengo esto y tal y cual”, y empecé ya con ellos **(Daniel Galán)**.

A l'igual que en la Fossa 100, l'impuls, l'assessorament de l'equip d'arqueòlegs és fonamental per a la creació i constitució de l'associació. No obstant, en este cas, a diferència de la Fossa 100 i donada la falta de famílies localitzades, la junta directiva de l'associació es constitueix amb diferents membres de la mateixa família.

Entonces yo sí, gracias a Miguel pues empecé creando la agrupación. Y la creé yo solo. ¡Cómo no había nadie más! Estaba yo. También es conveniente que por lo menos, la junta directiva de la agrupación sea gente si no muy allegada a ti, sí muy accesible, para, no sé, hay que ir a algún evento, alguna historia, algún papel, algún tema burocrático, el presidente o secretario y tal, pero que estén cercanos. Entonces, imás cercano que la familia!, indudablemente, ninguno. Aparte de que estaba yo solo, claro. [...] De hecho, la agrupación de familiares la tengo constituida con dos primos hermanos, con un resobrino, un hijo de un primo hermano, y con una hermana mía **(Daniel Galán)**.

Les estratègies de les associacions per a la localització de familiars, una vegada decidida l'exhumació i amb un llistat de noms en la mà, són diverses i depenen dels recursos (xarxes, contactes, suports institucionals, etc.) de cada associació. En el cas de la Fossa 128, la falta de famílies per a engrossar l'associació i donar-li una mínima legitimitat per poder dur a terme l'exhumació de la fossa, fa que el seu president desplegue una estratègia particular: fer ús de la xarxa social Facebook per a donar a conèixer i fer públic el seu missatge:

...a partir de esa información yo me creo una página en Facebook para dar publicidad al tema, de la fosa 128 de Paterna, que se va a exhumar, que hay tantos fusilados, de tantos sitios [...] pues por el mismo motivo que me empecé yo a enterar, a través de las redes sociales yo, pues creé una página, y comencé a buscar familiares. En Facebook una página, enseguida la gente se divulgan las noticias, se va corriendo la voz: "Ay pues mi abuelo podría estar ahí", otros me escribían: "Yo no sé dónde está", en fin... **(Daniel Galán)**

A banda, el president es va dirigir per escrit als ajuntaments d'on eren originaris els homes soterrats a la 128, demanant informació i col·laboració per a localitzar i identificar les famílies.

...porque recopilé las poblaciones y tal, 65 ayuntamientos tengo en total, 65 o 67 sí. [...] De los 65 ayuntamientos solamente me contestaron 7, para mí fue un

triunfo, pero claro, los otros 57 o 58 ayuntamientos... no entiendo el silencio **(Daniel Galán)**.

Si hem inclòs ací l'exemple d'una altra fossa del cementeri de Paterna ha sigut amb eixe objectiu de remarcar que el camí recorregut per les associacions no és un camí en solitari, sinó que van entrecreuant-se informacions i suports unes amb altres. I açò, en el cas d'estes associacions, ha cristal·litzat amb la creació, en març de 2019, d'una Plataforma d'Agrupacions de Familiars de Víctimes del Franquisme del Cementeri de Paterna, que aglutina la major part d'associacions constituïdes a dia de hui.

A mi me van ajudar molt les altres associacions. I és que se va constituir una plataforma que es diu Plataforma d'associacions de familiars del cementeri de Paterna. [...] Esta plataforma recull a la majoria d'associacions de les fosses. [...] Tenim una relació molt estreta, al menys tots els presidents de totes les fosses, i presidentes, i també secretaris. [...] Ell (Matías Alonso) ens va convidar a anar a Governació Civil, i és allà on els presidents de totes les fosses, junt amb ell -i també va acudir Miquel Mezquida com a representant d'ArqueoAntro- vam un poc sentar les bases dels estatuts d'eixa plataforma, que per a nosaltres és molt important perquè estem tots junts i això ens dona, pues, més força i compartim inquietuds i interessos i intentem lluitar tots alhora. I això volia remarcar que sí ,que va ser ell el que va estar present ahí **(Teresa Llopis)**.

Pues todas estas fosas, 23-24 creo que somos ahora, actualmente, nos constituimos una federación de asociaciones, la denominamos plataforma como podíamos haberla llamado, yo que sé, pero bueno, la plataforma de fosas de Paterna, cara a pues eso, a instituciones, y a opinión pública y demás, poder hacer un poco más de fuerza y, en fin, un frente común, no cada fosa por su lado, que también emprendemos acciones individuales, pero, sino ir todos en bloque **(Daniel Galán)**.

A banda de donar més força i visibilitat a les reivindicacions de les famílies agrupades en associacions, la proposta més destacada de la Plataforma avui en dia és la reivindicació de la construcció d'un mausoleu comú per a totes les fosses que aculla les restes no identificades, no reclamades o que voluntàriament les famílies vulguen deixar allí. Aquesta reclamació va en la línia d'impedir que els cossos exhumats retornen als clots on van ser llançats en ser afusellats, en considerar que són representatius de la barbàrie franquista.

Estem des de la Plataforma d'associacions, molt, molt interessats en que se faça. [...] Des de luego en la Fossa 100, el 100% del sentir dels familiars és que els cossos no tornen als clots. No pot ser un clot baix terra. [...] No a una fossa on van ser assassinats d'esta manera i on no mai han volgut estar. Aleshores, com els familiars, per sentiments, no volem que tornen al clot, havíem proposat fer un mausoleu on s'arreglaven totes les restes identificades o no, però que estiguen soterrades dignament en un mausoleu que siga senzill. No volem res aparatós ni car, però que siga a l'aire **(Teresa Llopis)**.

No obstant, també hi ha associacions que tenen postures radicalment oposades. Per exemple aquella que aposta per retornar els cossos al mateix lloc original on es trobava la fossa, però re-significant i re-construint l'espai (cas de la Fosa 113 (Imatge 9) o aquella que s'oposa fins i tot a l'exhumació, ja que considera que les fosses i les làpides o memorials alçats amb l'esforç de les vídues ja són en sí mateix llocs de memòria plens de dignitat i que buidar-les de cossos equival a buidar-les de sentit (cas de la Fosa 135). Cal dir que cap d'aquestes dos associacions formen part de la Plataforma i per tant les seues veus i els seus discursos van quedant al marge dels focus públics.

Imatge 9: Columbari de reinhumació de les víctimes no identificades o reclamades de la Fossa 113. Fotografia MJ Garcia Hernandorena.

La proposta de la Plataforma de la construcció d'un mausoleu-columbari comú encara no ha estat concretada, ja que pareix ser que aquesta opció presenta algunes dificultats legals i no compta amb el suport de les administracions públiques, com es comprovarà amb detall més endavant.

Altres accions mampreses per la Plataforma d'associacions van destinades a donar a conèixer i a reivindicar públicament els fets que succeïren a Paterna fa 80 anys, com és el cas de les concentracions de familiars que cada últim divendres de mes a la plaça de Mare de Déu de València es reuneixen a les 19:00h (Imatge 10).

La Fossa 100 pertany, com ja hem assenyalat a aquesta Plataforma, però també forma part d'altres projectes associatius que tenen entre els seus objectius la divulgació i la difusió entre la gent més jove, d'una part de la nostra història pràcticament desconeguda. Així, representada per la seua presidenta, col·labora de manera habitual amb la Coordinadora

d'Associacions per la Memòria Democràtica del País Valencià, una entitat que representa associacions memorialistes però també altre tipus d'iniciatives (xiquets furtats, ateneus republicans, etcètera). També i de manera recent, la presidenta de la Fossa 100, Teresa Llopis, ha sigut designada presidenta de l'Associació de Familiars de Represaliats i Represaliades pel Franquisme d'Oliva (ARFO).

Imatge 10: Manifestació familiars fosses cementeri de Paterna, plaça de la Verge, València, 31-01-2020.

Fotografia de Raul Pérez.

Tot i que en aquest apartat hem fet esment a les famílies associades, el nostre treball etnogràfic ens ha permès conèixer i apropar-nos a una realitat molt més complexa que inclou familiars que no pertanyen a cap associació i que mantenen posicions oposades als treballs d'exhumació. Tot i que les famílies associades són les més escoltades a escala pública, no hem de perdre de vista que potser no representen la totalitat de postures i visions que existeixen al voltant de les fosses de Paterna. Tal i com assenyala Matías Alonso, ni tan sols representarien a la major part de les famílies amb parents a Paterna:

...entiendo que tan fusilado es uno como otro, tan familiar es uno como otro y que tan legítimo es el pensamiento de unos como de los otros. Problema que hay es quién puede decidir sobre unos restos que no son suyos. Es decir, tú te quieres llevar, lo que hemos dicho antes, a tu abuelo. Identificas y te lo llevas. Pero yo quiero que mi abuelo permanezca donde está [...] Entonces, pienso que los que quieren que se quede ahí tienen también todo el derecho del mundo. Claro, ¡es que el problema es ese! A los que se pueda llegar, pues el esfuerzo está en llegar e informarles para que puedan informarse, pero aún así, la gran mayoría es que no tienen ni idea de la polémica, ¿sabes? Ahora mismo organizadas en Paterna hay doscientas y pico familias, entre todas las asociaciones. ¡Si hay dos mil y pico víctimas! No es representativo **(Matías Alonso)**.

Ara bé, donada la situació de l'actual debat sobre la reinhumació, deurien incloure's aquestes veus en la negociació col·lectiva, ja que, aquestes famílies no associades, d'acord a la llei, no poden oposar-se a la voluntat de recuperar els cossos d'altres familiars, però sí que deurien tindre veu en la manera de tornar a inhumar i rendir honor als seus.

Les diferents posicions entre familiars mostren les distintes perspectives sobre les polítiques de patrimonialització de les fosses comunes del cementeri de Paterna com a part d'una herència. Aquesta herència també és, òbviament, polifònica i genera diferents visions i reivindicacions entre la generació de la postmemòria. És a dir, mentre que algunes vídues s'encarregaren de garantir la possibilitat d'identificar els seus marits col·locant davall la nuca una botella amb el seu nom, altres lluitaren per a dignificar les fosses amb els seus esforços i pràctiques de resistència silenciosa, reivindicant aquest espai de memòria com a llegat de la seua lluita. Cal atendre a aquest fet necessàriament a l'hora de pensar en els processos de reinhumació, processos que deurien d'haver-se previst abans d'haver iniciat les exhumacions.

No, yo he advertido esto hace ya por lo menos hace 5 años. Lo he advertido y he puesto siempre como ejemplo nuestra actuación (en la 126) [...] nadie sabe, nadie que no haya estado, cuando va a ver el monolito de la 126, el de los ladrillitos, que ahí ha habido una exhumación, lo dejamos todo exactamente igual que estaba. Primero, porque ya entonces pensábamos que esto acabaría y acabará siendo un lugar de la memoria. Y segundo porque es el derecho de las familias, porque eso también es una herencia. Si tu has estado viendo toda tu vida una lápida con un tipo de azulejos, una volumetría, etcétera, eso también es un recuerdo tuyo. A mi ha habido familiares que me han dicho: “Transijo en que lo saques, vale. Pero quiero que vuelvas ahí, pero, además, quiero que la lápida, que los azulejos queden como estaban porque eso lo he heredado yo de mi madre, lo pagó mi madre y lo quiero ver como estaba”. Luego hay ahí muchas asignaturas pendientes y pongo como ejemplo, si vais a verlo, la 126, la dejamos exactamente igual que estaba. Entonces todo esto ya se advertía, que en Paterna puede haber problemas **(Matías Alonso)**.

El moviment associatiu d e les fosses de Paterna, encara que relativament recent, ha anat agafant força els últims 4-5 anys, amb el suport d'institucions públiques que han recollit les seues demandes i, el més important, han començat a finançar de manera ordenada i sistemàtica els treballs d'exhumació i, en algunes ocasions, de reinhumació de les restes de represaliats de Paterna, tal i com es vorà al capítol següent. Encara que sembla un moviment homogeni, com veiem, no està exempt de polèmiques i dins d'ell apareixen una pluralitat de discursos; alguns d'ells corren el perill de quedar soterrats davall aquells que fan més soroll o són mereixedors de més atenció política o mediàtica. En definitiva, cal parar atenció a aquesta pluralitat i diversitat si no es vol caure en convertir de nou una sola pràctica i un sol discurs de la memòria en hegemònic, deixant en les voreres altres pràctiques i discursos reparatius igual de legítims.

3.3 La vida política-administrativa

No sé si era del partit comunista o el... eren casi tot sindicats lo que n'hi hava entonces: UGT, CNT, FAI, UHP... Uno de tots, no me'n recorde... en 9 anys que tenia jo, això ja te s'olvida (Juan Luis Pomares).

Fotografía de Raul Pérez

Les polítiques desplegades per les diferents institucions al voltant del passat traumàtic i de repressió del cementeri de Paterna i el seu entorn, juntament amb els mitjans de comunicació, són les que ofereixen major capacitat d'establir els marcs col·lectius de la memòria per a la societat en el seu conjunt, a través de diverses mesures de justícia retroactiva, judicis històric-polítics, instauració de commemoracions, dates i llocs o apropiacions simbòliques de diferent tipus. Aquestes s'estenen en l'espai públic a través de diferents actors que, des d'uns marcs institucionals construeixen temporalitats diferents i contribueixen a marcar continuïtats i ruptures.

En este capítol ens detindrem de manera detallada, amb les aportacions d'aquests actors, gestors de les polítiques públiques de memòria, per a conèixer com es produeix la implicació de les distintes administracions valencianes en les exhumacions contemporànies.

Examinarem, en primer lloc, el paper de la Diputació de València. Aquesta va ser la primera de les administracions públiques valencianes que s'implicà en les tasques d'exhumació de fosses. També assenyalarem el paper de l'administració local, fonamental en el cas de les exhumacions de fosses en el cementeri de Paterna. La competència sobre aquest espai és municipal i, per tant, correspon a l'ajuntament paterner la regulació sobre les instal·lacions del cementeri i sobre totes les actuacions que allí dins tenen lloc.

Ens detindrem també encara que més breument en el paper de la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica, les competències de la qual s'estenen a tot el territori valencià, per conèixer els seus projectes de futur sobre el tema de les exhumacions.

Així, des d'este abordatge pretenem respondre a qüestions com: quins procediments administratius i jurídics existeixen al voltant de les exhumacions de les fosses comunes? Quines dificultats es troba l'administració per a dur a terme esta tasca? Com gestionen l'existència d'este "patrimoni incòmode" les diferents administracions? Quines són les seues repercussions en la societat civil i en la memòria col·lectiva?

3.3.1 La Diputació de València

La implicació de la Diputació de València en les actuals exhumacions de fosses de Paterna és fruit d'un procés de presa de consciència i de mobilització per una part de la societat civil, familiars de represaliats, com ja hem vist, però també reclamacions d'altres grups d'activistes involucrats de vegades en partits polítics i en accions de recuperació de la memòria dels perdedors de la Guerra Civil.

Els familiars que de tant en tant es trobaven al cementeri amb motiu de la celebració de Tots Sants, els actes organitzats, ja en època recent, al voltant de la celebració del 14 d'abril per entitats memorialistes, com ara el Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica o el Fòrum per la Memòria o diferents partits polítics, va propiciar el contacte entre aquelles famílies que en algun moment, els havia passat pel cap poder recuperar el cos del seu pare, germà o avi.

Tímidament, apareixen a l'escena pública les primeres agrupacions de familiars que reclamen a les administracions que assumisquen la responsabilitat front al que consideren un deure pendent amb les víctimes. Coincidint amb el canvi de govern autonòmic que es produí en 2015, la Diputació de València, presidida per Jorge Rodríguez, escomet la creació de l'àrea que serà definitiva per a canalitzar estes demandes. Al seu front es situa Rosa Pérez

Garijo, coneguda per la defensa i mobilització per la recuperació de la memòria històrica. Tal i com ella mateix ens relata:

Encara que això va eixir des de que, bueno, n'hi hagué un canvi de govern en la Diputació de València en el 2015, jo havia format part en la legislatura anterior de l'oposició, quan governava el Partit Popular i, quan se va constituir el nou govern, en el que jo entrí a formar part del govern, jo vaig ser la que va proposar que deuria d'existir la responsabilitat de memòria històrica, que jo pensava que n'hi havia un deute històric en eixe aspecte, que no s'havia treballat, que dúiem molts anys de desmemòria, de polítiques de desmemòria i per tant jo vaig proposar que existira eixa responsabilitat i volia dur-la jo, no? Pues bueno, tot l'equip de govern estava d'acord i va ser la primera vegada que hi hagué en una admini-, bueno, en la Diputació, , jo crec que de totes les diputacions, una responsabilitat de memòria històrica. I, evidentment, jo l'havia proposat, jo formava part del govern i vaig ser la responsable d'eixa responsabilitat **(Rosa Pérez)**.

És significatiu com la referència a l'oblit es repeteix en diverses ocasions. L'ex-diputada es posiciona front a eixa des-memòria i ho fa com un deute de reparació cap a les víctimes i les seues famílies i per a superar eixa etapa de negligència institucional. En aquesta etapa, l'exhumació de les fosses de Paterna des de la Diputació de València es considera un deure pendent cap a la societat. Les paraules de la diputada fan referència al "pacte de silenci" i a l'oblit que alguns autors assenyalen que fou característic durant l'època de la Transició i que va donar pas a la democràcia actual (Aguilar, 1996). L'ocultació durant anys d'eixos espais de la repressió franquista, la falta de reconeixement i de patrimonialització apuntarien a eixa falta de voluntat per part de la nostra democràcia per reconèixer eixe passat incòmode (Fernández Prieto, 2011) i explicarien "los sucesivos regímenes de silencio, indiferencia y olvido" (Ferrándiz, 2014).

Les fosses! Tu no pots construir una democràcia damunt de les fosses comuns! D'una manera literal i d'una manera metafòrica. I, a vore, i això era qüestió que jo pense que estava pendent en este país des de fa moltíssims anys, que això és algo que se tindria que haver fet fa moltíssims anys, i que per tant, pues ara quan jo vaig vore, al tindre eixa responsabilitat pues vaig vore,... si t'has passat tota la vida demanant que s'obriguen les fosses! **(Rosa Pérez).**

Des de la mateixa àrea de la Diputació, els tècnics remarquen i justifiquen la necessitat de reparació degut a la demanda que existia per part de la societat civil. Així, és a través de les associacions de familiars i altres grups d'activistes per la memòria que:

...surge la necesidad de atender la demanda social que venía reivindicada por la izquierda de crear un área específica de trabajo que fuera la memoria histórica, junto con otros temas que se podían calificar de la agenda progresista, como mayor incidencia de temas de inclusión social, etcétera, etcétera [...] Lo que era preexistente eran los movimientos sociales, o sea, ya existían asociaciones, grupo por la recuperación de la memoria histórica, asociación de familiares de víctimas del franquismo... Es decir, ya existían asociaciones formadas y grupos que funcionaban y que tenían una trayectoria de muchos años y que, de hecho, son los que habían, un poco, cubierto la funcionalidad que correspondía a la administración, la habían cubierto ellos **(Francisco Sanchis).**

El inicis estigueren molt marcats per l'etapa política anterior, la qual s'havia desentès completament de l'aplicació de la llei de Memòria Històrica. L'àrea comença amb uns pressupostos modestos, encara que des de la seua creació, any rere any aquests han anat augmentant, tal i com es pot vore al web de la Diputació de València²⁶: la dotació ha passat d'uns inicials 356.000 euros l'any 2016 fins a 1.000.000 d'euros de pressupost l'any 2020.

---

²⁶ <https://www.dival.es/es/memoria-historica> (consulta el 20 d'abril de 2020)

...jo no tinguí pressupost, jo quan entrí en 2015 jo no tenia pressupost, ja! Perquè clar, mosatros heretàrem el pressupost del Partit Popular, i per tant no teníem pressupost. Començàrem a tindre pressupost en el 2016 **(Rosa Pérez)**.

Les activitats de l'àrea començaren, aleshores, elaborant materials de difusió per a donar a conèixer-se entre el sector educatiu, sobre tot, entre els i les estudiants d'educació secundària:

...jo vaig centrar sobre tot el tema de la meua tasca de memòria, que al principi no tenia un gran pressupost, i després vam anar augmentant, era, primera, en totes les tasques de memòria com a tal, vam fer el documental de "La memòria a l'escola", que el vam encarregar, val? Que això era un projecte que anava destinat precisament a l'educació secundària, perquè pense que ahí és on està l'esclètxa. [...] Perquè nosaltres per exemple també, "Fills del silenci", que ademés nosaltres quan apostem per fer "Fills del silenci" anem a la Conselleria d'Educació, i diguem que nosaltres estem disposats a fer un documental si ells fan una difusió pels instituts. Però clar, l'objectiu final era, pues la gent d'edat, pues d'educació secundària. Però nosaltres això ho anàrem presentant poble per poble **(Rosa Pérez)**.

Així mateix, les bases i els mecanismes amb les quals funciona actualment l'àrea de Memòria quedaren establertes en aquesta etapa

...nosotros trabajamos en dos grandes bloques. Uno lo que hacemos de *motu proprio* como Delegación y, otro, lo que hacemos subvencionando actividades de terceros **(Francisco Sanchis)**.

Conforme l'àrea va anar disposant de més mitjans econòmics es va decidir abordar, entre altres, el tema de les exhumacions de Paterna. Donat que la Diputació no podia actuar d'ofici ni tenia competències sobre les exhumacions, es va buscar una fórmula per dur-les a terme

i dotar econòmicament els treballs necessaris. Tal i com assenyalen els responsables, eixa fórmula va ser mitjançant les subvencions públiques atorgades a associacions constituïdes legalment i que tingueren com objectiu la recuperació i dignificació de la memòria de la Guerra Civil:

I de moment et veus en una responsabilitat, que encara que no era l'administració que segurament hauria tingut que tindre la competència, perquè evidentment, qui és competent és la Conselleria, val? Però bueno, pues, nosaltres, volíem fer-ho, i entonces jo ho vaig ficar en marxa. La manera de fer-ho tampoc era exhumar directament, perquè la Diputació no tenia competències per a fer una exhumació directament, però aleshores vam fer el tema de les subvencions. [...] A vore, però és que nosaltres quan jo arribe a la Diputació i vull exhumar, l'única manera que tinc de fer-ho legalment és ixa **(Rosa Pérez)**.

Eixe seria l'afany que mou la Diputació i així es convocaren les primeres subvencions que, davall la modalitat d'associacions de familiars i destinades a este fi, s'inicien el 2016 amb els treballs de les fosses 113 i 82.

En aquell moment, a mi, per exemple, una de les coses que me preocupava era que, sí que n'hi havia en aquell moment, crec que era, bueno, la 113, sense dubtes, i l'altra no me'n recorde si era la 84, 92, 93. I sí, que els familiars s'havien agrupat, duien ahí... saps?, com molt de temps volent exhumar i havien fet una tasca, i per tant, o siga, estava molt bé perquè mosatros traguérem les subvencions i evidentment se presentaren **(Rosa Pérez)**.

Estes primeres exhumacions tenen una enorme repercussió mediàtica. Açò, unit al treball de difusió que també fa la Diputació, té com a resultat que en uns pocs anys, el nombre de les associacions per a exhumar es multiplique.

Però que era un moviment no com el que va sorgir després, que ha sigut increïble i evidentment ha sigut motivat pel moviment que hi hagué inicial. Però a mi, per exemple, una cosa que me preocupava era, perquè clar, exhumar una fossa sense els familiars, pos la veritat és que, o siga, no te permetix fer-ho. Perquè a vore, tu exhumes en un objectiu que és identificar i reparar i donar a les famílies. Si tu no tens un moviment de les famílies ahí quan més [inint-] té una fossa, pues clar, veritablement l'objectiu de l'exhumació se queda molt curt. Perquè bueno, pots exhumar per a què? Per a ficar-ho en una altre lloc del cementeri? Perquè además, o sea, no, no pots fer-ho d'un altra manera. Però bueno, estigué molt bé perquè nosaltres férem molta difusió d'eixes primeres exhumacions, i aleshores ahí començà a haver un moviment de familiars, però un moviment de familiars hasta inclús de famílies o siga, que no sabien que tenien família ahí. I que arran de manejar-se això, en les famílies molts començaren a parlar. Jo he conegut a molta gent que després ha estat molt implicada, que deien: "No, es que yo durante años esto lo sabía pero he pasado, me ha dado igual", o inclús d'un net i un besnet, que tota la vida li havien dit que el seu besavi o avi, és que no recorde si era net o besnet, havia mort en la guerra lluitant en el bando nacional. O siga, perquè? **(Rosa Pérez)**.

Pues que yo tenga constancia, así a *grosso modo*, habrá unas 20 asociaciones **(Francisco Sanchis)**.

De fet, aquestes activitats han passat a ser una de les preferents de l'àrea, convertint-se, com bé assenyala el tècnic responsable, en el "buque insignia" de la institució i a elles han anat destinats un 60 % del pressupostos totals:

Y nosotros entramos, dado que teníamos una capacidad presupuestaria importante, entramos en cuestiones que requerían mucha inversión, como era la exhumación y la identificación, y esto lo consideramos como el buque insignia de la Delegación **(Francisco Sanchis)**.

I encara que aquest sistema de finançament no és l'ideal, ja que obliga a les famílies a organitzar-se com ja hem vist, en associacions que són les que opten a les subvencions i les encarregades de realitzar les gestions administratives, ha anat corregint-se i perfeccionant-se, de manera que, donat el seu èxit, continua amb l'etapa que encetà en 2019 el nou diputat:

Y cuando entro yo aquí pues bueno, la verdad es que me encuentro un servicio funcionando, comprometido, unas líneas de trabajo que a mi en principio me parecen interesantes porque, ciertamente, la gran suma, la gran actividad del trabajo o la gran repercusión que está teniendo el servicio son las exhumaciones [...] las exhumaciones pues la verdad, es que es más cercano, más apasionante y es lo más humano de todo el servicio, porque tratas directamente con todas las familias, pues te cuentan sus cosas, y también es verdad que desde el servicio tenemos la facilidad de actuar directamente tanto con las asociaciones como con los ayuntamientos cuando quieren exhumar. Por eso yo sí que me pareció correcto como estaba planteado y, de las cosas que cambiamos, que hemos cambiado muy pocas, pero una sí, yo me empeñé, porque una cosa muy demandada es que se adelantaran los fondos cuando se concede una ayuda porque ya, vamos, el drama, después de todo el drama psicológico e histórico es que, encima las familias tenían que hacer frente a los pagos, incluso personalmente **(Ramiro Rivera)**.

I no sols és un model que s'aplica a les fosses de Paterna, sinó que també en llocs com les futures exhumacions al cementeri de Gandia s'ha replicat eixa manera de gestionar. En paraules del diputat, s'ha vist que funciona i que no planteja problemes jurídics.

Un convenio y un acuerdo entre las dos partes y ya está. Porque a ver, al final esto funciona con un convenio porque es la manera fácil, es la manera correcta, legal, jurídica por intervención y todo, la convocatoria que se saca y los convenios, es totalmente legal con arreglo a la ley general de subvenciones, con el reglamento de la Diputación y todo, no es que seamos nada ilegal, pero pensamos

que es más justo que si lo sacáramos a concurrencia competitiva, que las fosas compitan por hacer la exhumación. Es que ¿cómo compiten? ¿Qué criterios tienes de que antes una que otra? Es que no, no hay. Y es una manera también de trabajar poco a poco y hacerlo bien. Una familia ¿cómo va en un año natural de un ejercicio a hacer las cosas deprisa y corriendo? Porque claro, luego depende de la analítica del ADN, de los laboratorios. Es que no es tan fácil **(Ramiro Rivera)**.

A més a més, donades les característiques del procés, que no només suposa el treball d'exhumació, sinó aquell més complex de les anàlisis d'ADN i la identificació dels ossos, que es poden allargar mesos, els canvis en la gestió de les subvencions es justifica per tal de facilitar les tasques a les associacions de familiars i estalviar-los tràmits.

Imatge 11: Laboratori antropologia forense cementeri de Paterna. Fotografia de Raul Pérez.

En aquest punt cal assenyalar que l'exhumació no és un fi en si mateix, sinó que l'objectiu final hauria de ser la identificació dels cossos i el retorn a les famílies en la manera en que estes ho decidiren. I ací és on trobem un punt espinós i conflictiu que ha generat una certa decepció en algunes famílies: el de la identificació. El nombre de cossos recuperats és elevat, no així les identificacions posteriors.

Pues yo no sé si arribaren a ser 10 (fosses), però jo sé que els cossos recuperats eren 850 o una cosa aixina. [...] En Paterna lo que n'hi ha que fer és anar exhumant i complir en els desitjos dels familiars, i queda molt per exhumar, malauradament **(Rosa Pérez)**.

Hasta el 2019 recuperados o en proceso de recuperación, teníamos 750. Y ahora tendremos unos 75-100 en los convenios que estamos realizando para las exhumaciones que se van a hacer en el 2020. Si tenemos en cuenta que en Paterna tenemos dos mil doscientos... creo que dos mil doscientos enterrados, aún queda un gran camino que recorrer **(Francisco Sanchis)**.

De les fosses de les quals disposem d'informació més directa, com ara la fossa 22, de 30 cossos exhumats se n'han identificat a hores d'ara 7; de la 128, de 107 cossos exhumats, hi ha 12 identificats. De la fossa 113 només s'hauria identificat a hores d'ara un cos, de 49 exhumats²⁷.

Identificados muy pocos. Nosotros cuando empezamos, todos empezamos con el espíritu de que prácticamente todos aquellos restos que tuvieran familiares que los reclamaran, iban a poderse cotejar, iban a poderse identificar. Luego la realidad ha distado mucho de la esperanza inicial. [...] Estamos hablando científicamente pues, de un 8 por cien, o una cosa así, de identificaciones **(Francisco Sanchis)**.

---

²⁷ Aquesta informació contrasta amb l'apareguda als mitjans de comunicació. Vore, per exemple, El Periódico, 13-04-2019. <https://www.elperiodico.com/es/cuaderno/20190413/el-paredon-de-los-2238-fusilados-7402763>.

Este percentatge d'identificacions no difereix molt del que ja s'assenyalava en 2008 per a les 3.000 restes exhumades des de l'any 2000 a tot l'estat espanyol (Congram i Wolfe, 2008). En el cas concret de Paterna les dificultats amb les identificacions són degudes a una multiplicitat de factors. D'una banda, el problema del temps transcorregut en unes condicions físiques i geològiques complicades, derivades de la composició del sòl del terreny on està situat el cementeri, de roca calcària argilosa, amb abundant humitat que afavoreixen la descomposició dels cossos i ossos i la dificultat de recuperar mostres d'ADN vàlides.

Aparte de que el terreno de Paterna, por la cantidad de agua que corre por debajo y demás, iba a destruir los restos en cuestión de un par de años o tres más, y no iba a quedar nada en absoluto **(Alejandro Vila)**.

Els temps també ha jugat en contra de les identificacions, ja que en nombroses ocasions, l'ADN recollit dels familiars que sobreviuen no és vàlid per a la identificació, davall els paràmetres científics actuals, com es vorà amb més detall en la vida científica de la fossa.

D'altra banda, el tractament de les mostres i les anàlisis són processos complexos i cars, difícils de gestionar, més quan s'han de realitzar fora de València ja que ací no es compta amb els laboratoris preparats per a eixes tasques. Tal i com ens indica el tècnic, el procediment administratiu ha hagut d'anar adaptant-se sobre la marxa a les necessitats i obligacions dels laboratoris que realitzen les anàlisis.

...Hemos descubierto el problema del ADN, porque inicialmente los equipos de excavación, los laboratorios... todos nos lo pintaban muy bonito, ¿vale? Luego la realidad nos ha mostrado que la realidad no ha sido tan fácil y que los procesos son muy largos, porque, por ejemplo, nosotros inicialmente dábamos la subvención como si fuera anual, que el proceso iba a durar un año. Luego, se demostró

enseguida que la analítica de ADN se eternizaba, especialmente si la fosa era grande, se eternizaba. Entonces eso obligó a hacer cambios administrativos, a cambiar la estructura de la subvención... Y ahora, claro, eso es lo primero que les digo a las personas: primera, que el hecho de que se haga el análisis genético no implica la identificación de los restos y, segundo, que es un proceso que tiene hasta sus partes feas, porque para los familiares, por ejemplo, es muy difícil de entender que se exhumen los cadáveres y que estén almacenados durante meses a la espera de los resultados de la analítica, a la espera de las identificaciones... **(Francisco Sanchis).**

Un altre aspecte gens desdenyable és el cost econòmic que comporta aquest tipus d'anàlisi. La necessitat de la participació de l'administració en esta fase és fonamental, donada l'elevada despesa econòmica d'aquests treballs d'exhumació i d'identificació, al qual les associacions de famílies no poden fer front. D'açò es deriven els canvis que s'han anat produint en el procediment de concessió de subvencions, per adaptar-se als temps de les anàlisis científiques i forenses.

Las fosas grandes valen entorno, entre 150.000 y 200.000 euros, una fosa grande con ciento y pico víctimas. Y las fosas pequeñas pues valen 20.000 euros la exhumación y luego pues 40.000 euros la identificación. Ahí el rango está... el análisis genético está entre los 450 y los 500 euros por persona. Y luego, claro, el gasto de excavación, pues depende del número de cadáveres, lo que implica semanas de trabajo del equipo **(Francisco Sanchis).**

No obstant totes aquestes dificultats, la valoració general que es fa des de la Diputació dels treballs d'exhumació és positiva, encara que s'apunta, d'altra banda, a una falta de responsabilitat política més elevada que, a una escala estatal, pogués en un futur assumir certes responsabilitats hui en mà d'aquesta administració.

Y sí que se ha planteado, yo cuando entré también planteaba muchas cosas, pero es que yo creo que sí, todo el esfuerzo que hagamos en esa línea, y que la gente tenga esa oportunidad de saber, si están o no están, de identificarlos o no. Claro, es que con que se identifique una persona, yo creo que vale la pena. Otra cosa es que esto funcione y de aquí unos años pues la genética haya cambiado mucho y que todo lleva... Por eso te digo que el Estado luego ciertas cosas podía asumir que a lo mejor sería más fácil, estar más preparados muchos servicios del Estado para todas estas cosas **(Ramiro Rivera)**.

Tot este complex procés i la forta implicació per part de les administracions, la difusió dels treballs, la seua enorme repercussió mediàtica en alguns moments ens porta al perill o risc que es produisca una identificació entre recuperació de la memòria i exhumació de cossos, tal i com hem detectat que està produint-se i que dóna protagonisme absolut al procés d'excavació com a pràctica hegemònica de recuperació de memòria.

No cal perdre de vista l'enorme importància que té la difusió d'altre tipus d'activitats relacionades amb la recuperació d'eixa part de la nostra història, deixant clar que no es fa perquè sí, sinó que és un deure que té la societat actual amb les generacions anteriors i que té a veure amb els drets humans. Des de la Diputació de València, i sota la nova direcció del diputat Ramiro Rivera, es continuen les línies ja esbossades en l'etapa de anterior. I se n'afegeixen de noves: una nova línia de recuperació patrimonial d'escenaris i llocs relacionats amb la Guerra Civil o augmentar la difusió entre les generacions més joves.

En el 2019 iniciamos la línea de actuación que era, un poco, la recuperación de la arquitectura de la Guerra Civil que era hacer referencia a todas las líneas del frente, trincheras, refugios, etcétera, lo pusimos el año pasado en funcionamiento y este año va a volver a salir también en la próxima convocatoria de subvenciones **(Francisco Sanchis)**.

Pero también se están haciendo otras cosas: publicaciones, estamos con premios ahora para institutos que hagan trabajos de memoria histórica y también pues ahí vamos con publicaciones y también va a salir pronto la convocatoria de unas ayudas de arquitectura de puesta en valor, de arquitectura de la Guerra civil **(Ramiro Rivera)**.

Si bé la patrimonialització d'aquests espais no deixa de ser problemàtica, cap d'ells resulta ser un patrimoni tan incòmode i tan difícil de gestionar, a nivell local, com el cementeri de Paterna.

3.3.2 L'ajuntament de Paterna

Entre els diferents agents polítics que d'alguna manera juguen un paper determinant en les actuals exhumacions de Paterna, l'ajuntament és possiblement aquell que té el més difícil. D'una banda, es deu a una ciutadania que, no en poques ocasions, desconeixen o no comprenen el que ha representat aquest espai en el passat ni les tasques que al seu voltant s'estan produint actualment.

Y entonces yo he visto muchos cambios, ha venido mucha población de fuera, claro, toda esa gente... Y hoy en día, hay mucha gente que a pesar de eso ni lo sabe, hay gente que todavía te sorprende de que no lo sabe, lo que hay aquí **(Julio Fernández)**.

D'altra banda, és plenament conscient de que el seu paper ha d'estar de part d'aquells que busquen justícia i reparació. El cementeri ha sigut al llarg dels anys objecte de pràctiques de memòria les quals, més o menys institucionalitzades, han procurat mantindre viu el record dels que allí foren enterrats. La reivindicació d'aquestes pràctiques, sorgides, per exemple, ja en la Transició, és la que no es pot oblidar per a parlar i dissenyar actuacions al voltant del cementeri hui en dia. Segons el regidor de Paterna:

Aquí, el 1 de noviembre, el día de Todos los Santos, aquí salía [...] Aquí, por desconocimiento, Izquierda Unida sacaba notas: “Mira los beatos del PSOE no sé qué...”. Los beatos del PSOE han estado siempre ahí, porque aquí, desde Bernardino Giménez, que fue el primer alcalde en la transición, que no sé si habéis oído hablar de él, que ahí hay mucha historia y mucho donde tirar de ahí, que no se nombra... Es que hay una memoria que es anterior a todo esto, muy anterior, no de llegar y decir: “Vamos a abrir fosas”, es lo bonito, pero no es eso... Nosotros eso lo hemos cuidado siempre, el apoyo a las familias, a pesar de todas las críticas y todo lo que me estoy llevando. [...]Entonces esto viene de muchos años, de Bernardino Giménez en el año ochenta y poquito, cuando él se hizo cargo, lo primero que hizo fue hacer un memorial que lo ametrallaron, y toda esa historia no se conoce. El paredón, nosotros hacíamos actuaciones de ir y limpiarlo, eso lo hemos limpiado nosotros con gente de nuestro, con militantes nuestros, [...] Las familias venían, porque era la única forma que podían rendirle y estar con sus familiares, porque había un control de la Guardia Civil **(Julio Fernández)**.

En la mateixa línia del que apunta el regidor, Matías Alonso estableix una genealogia de les pràctiques que, al voltant de la memòria, han anat succeint-se al cementeri de Paterna. És molt important recuperar aquests esdeveniments per a entendre la complexitat i particularitat d'aquest patrimoni i per poder traçar la biografia d'aquest lloc, atenent al context sociohistòric de cada succés.

Paterna es uno de los ejemplos de lucha silenciosa contra el régimen dominante porque los familiares se dieron cuenta que el 1 de noviembre venía una procesión, porque abajo hay gente del otro signo que mataron en el 36, entonces la Iglesia, las autoridades de Paterna, el 1 de noviembre iban abajo, donde está... A la explanada, a la derecha, a decirles misa a sus difuntos. Entonces, para llegar allí tenían que pasar por lo que se conoce como las fosas de Paterna. Tú imagínate la imagen: las familias el 1 de noviembre, el cortejo religioso que entonces cesaban los cánticos, al pasar por allí, no había honores... el ambiente se cortaba

con un cuchillo, pero no los disolvían. Entonces poco a poco, los 1 de noviembre los familiares se reunían, sabían que no podían pasarse, pero los 1 de noviembre era una especie de resistencia pasiva contra el franquismo. Entonces, iese también es historia!, no solo de Paterna, sino de España, ¿sabes? Entonces nosotros eso lo sabíamos y hemos ido desde siempre entre incomprendiones, porque los que hoy parecen que tal, entonces nos decían beatos, que qué hacíamos allí el 1 de noviembre... pues hombre, el 1 de noviembre en Paterna ino es Halloween! Eso es fundamental para entender Paterna, es fundamental **(Matías Alonso)**.

Al llarg del temps, aquestes diferents pràctiques memorialistes ens han deixat com a mostra diversos monuments que, cadascun des d'un moment i un context històric, han reclamant i reivindicat la presència dels represaliats en eixe lloc de la memòria. A més a més, també són recordatoris de les lluites del passat per la memòria i de les persones que s'involucraren en elles, de vegades a costa de patir atemptats i atacs personals, com va ser el cas del primer alcalde democràtic de Paterna. Seguint amb les declaracions de Matías Alonso:

¡En Paterna tienes tres memoriales juntos! Tienes el primero, que hubo una trifulca, porque los primeros que propusieron un memorial fueron una comisión de familiares que fueron a hablar con el ayuntamiento, en los primeros años de la democracia, fueron a hablar con Bernardino Giménez, que fue el primer alcalde que empezó a dignificar todo eso... Que nos hemos olvidado de toda aquella generación de alcaldes, porque es que parece que todo haya empezado ahora en 2017 [...] ¿Qué le pasó a Bernardino? ¡Que le quemaron el coche! ¿Qué pasó con aquel monumento blanco que no dice nada ahora? Que fíjate tú, sin decir nada, lo ametralló la ultraderecha, llegaron un día y aún se pueden ver los agujeros de las balas, ese monumento que a penas dice nada. Y que, además, estuvo a punto de costarle al ayuntamiento de Paterna porque los familiares no eran ese el diseño, los familiares querían poner una columna romana o griega, y que bajara alrededor de la columna la bandera republicana, dedicado a los republicanos fusilados por la libertad. Pero como en aquella época estaba recién

legalizado el Partido Comunista, nada, la bandera republicana no podía figurar, entonces hubo una crisis y al final la solución fue ese monumento blanco. Después se inaugura el que hay en el 126, el de los ladrillitos. Sí, la columna esa. Y luego, el último que se hizo fue el de hierro ahí **(Matías Alonso)**.

En l'actualitat, la presència de les fosses del cementeri de Paterna col·loca l'ajuntament front a la gestió del que s'anomena un "patrimoni incòmode" (Prats, 2005; Sánchez-Carretero, 2013), com a lloc que representa la repressió d'una dictadura i el patiment lligat a una guerra²⁸. En paraules de Prats (2005) els patrimonis incòmodes o indesitjables serien aquells "repertorios patrimoniales políticamente incorrectos o actualmente indeseables, a pesar de que cumplen todos los requisitos de legitimación para su puesta en valor y activación" (2005:26). Les posicions front a este tipus de llocs són variades: des de les que postulen la seua conservació i posada en valor, fins a aquelles que pensen que el millor és que desapareguen. Açò explica la situació a la que fa front l'ajuntament:

...Me parece entender que el ayuntamiento no quiere que se identifique Paterna con fosas, porque esto no es bueno para otras cosas. Entonces, el ayuntamiento está, lo veo yo, que intenta tratar de hacer las cosas, pero tampoco que se identifique el nombre de Paterna con eso **(Francisco Sanchis)**.

A aquest punt de tensió s'afegeix la intervenció d'altres agents que, en ocasions obvien la veu de l'ajuntament, tot i apropiant-se d'aquelles polítiques de memòria que resulten més vistoses públicament. Respecte a les actuacions que allí estan duent-se a terme els últims anys, si tenen alguna repercussió pública o algun rèdit polític aquest no sol recaure en el mateix ajuntament, sinó que el reconeixement de les accions de recuperació repercuteixen en altres administracions:

---

²⁸ Les denominacions a este tipus de patrimoni són molt variades: se l'ha qualificat com a "dissonant", "difícil", "patrimonis que dolent", "negatiu". Per a una visió més desenvolupada d'estos conceptes veure Sánchez -Carretero (2013, 2019).

Por eso yo digo, que para el ayuntamiento son todos los problemas y algo así como poca visibilidad, luego en el proceso. [...] Que la asociación del nombre de Paterna con... pero luego, a la hora de la verdad, los familiares a quien agradecen es a la Diputación y a la Conselleria, un poco así... (**Francisco Sanchis**).

Açò té molt a vore amb la naturalesa de les relacions que les associacions de familiars han establert amb l'ajuntament, responsable últim de tots els treballs que allí es duen a terme. L'ajuntament està obligat a fer complir la normativa municipal mitjançant una sèrie de tràmits que recauen precisament sobre les esquenes de les famílies:

El ayuntamiento aquí lo que hacemos es para agilizar, o sea, los técnicos... porque primero, claro, las autorizaciones todas parten de aquí, igual que la infraestructura (**Julio Fernández**).

La percepció per part de les associacions de familiars és el d'un procediment ple de dificultats i entrebancs que, tal i com reflecteix les paraules de la presidenta de la Fossa 100, els fa emportar-se més d'un "susto":

Quan ja se'ns concedix des de Diputació la subvenció per a poder exhumar, comença una sèrie de tràmits que s'han de fer en l'ajuntament de Paterna com a propietari del cementeri municipal. Jo vaig establir la comunicació i l'intercanvi de documentació amb la funcionària que s'encarrega del cementeri, [...] vaig estar entregant-li tot tipus de documents, en data correcta. És una treballadora, ha demanat moltíssima documentació, a la que jo m'he preocupat molt per presentar amb forma i temps que tocava i, fins que se van acabar estos tràmits i me va enviar el decret com a que podíem, el dia 2 fer l'acte simbòlic que vam fer, i el dia 4 iniciar l'exhumació com a tal. Per a mi va ser una sorpresa arribar l'altre dia, estava ella amb un tècnic també de l'ajuntament dient-nos que per a ella era una sorpresa que hagueren començat ja les exhumacions el dia 4, que no tenia coneixement d'això. Me va sorprendre molt perquè, tot el món ho sabia, el seu

tinent d'alcalde tenia la invitació a l'acte del 2 i el del 4, Diputació, Grup de Memòria Històrica, Matias Alonso, vull dir, ho sabíem tot el món, ArqueoAntro es va posar a treballar com calia. Me vaig assustar molt, perquè són papers i situacions que t'incòmodes, a les que no estàs posat. Finalment açò es va resoldre. Miquel Mezquida va parlar en l'ajuntament, sembla que estava tot presentat en forma i temps i van emetre l'acta d'inici dels treballs en normalitat. Encara que eixe dia va ser un poc de susto **(Teresa Llopis)**.

D'altra banda, el que és actualment l'aspecte que pot ser està generant més desencontres entre algunes associacions de familiars i l'ajuntament fa referència al tema de les reinhumacions d'aquelles restes que no s'hagen pogut identificar amb les proves de l'ADN o la d'aquelles que, havent sigut identificades, vulguen reposar a Paterna. Les reclamacions d'aquestes associacions de familiars i altres moviments memorialistes (almenys, d'aquelles veus que més s'escolten i que estan representades en l'esfera pública) passen per la construcció d'un mausoleu comú en un terreny dins el recinte del cementeri, com hem vist al capítol anterior. Este mausoleu contindria com s'ha dit, aquestes restes no identificades, però codificades, a l'espera de futures proves d'ADN que permeteren la devolució als familiars. D'altra banda, per part de l'ajuntament la proposta seria que els cossos no identificats o no reclamats haurien de tornar a l'espai que ocupaven abans de l'exhumació, és a dir, a la fossa, encara que transformada:

Ellos lo que pretenden [...] que los cuerpos que no se identifiquen, llevarlos a hacer un memorial, es lo que ellos refieren. Es como mi abuelo, que estuvo en Mathausen, y yo, por el mal recuerdo que él no lo eligió, digo que Mathausen fuera y que me hagan otro Mathausen más bonito al lao ¡Es que hay que entender las cosas! Yo creo que estás dignificando con lo que estamos diciendo, que no vuelven a tierra pura y dura y dejas la posibilidad de que cualquier persona, porque eso ocurre, porque parece que no, pero hay gente que se han enterado luego,

y vienen y pueden decir: “Mi yayo estaba ahí”, y tiras y como se ha cotejado el ADN sabes que está ahí y él puede llevárselo, pero ¿quién soy ya pa coger unos cuerpos de aquí y ponerlos ahí? ¿Por qué lo dices tú? Es que hay un abanico de cosas. [...] Entonces, lo que es el cementerio, es lo que he dicho antes, por eso no somos partidarios de poner en otro sitio, sino dignificar lo que hay, pero que sirva como ejemplo y respeto a lo que sucedió en España, que puedan venir de universidades, que pueda venir quien sea, pero sin abrir heridas ni nada, pero que sea un lugar como pueda ser Mathausen, que se sabe todo el sufrimiento, todo lo que ha habido, pero nada más... es que si te vas por otro lado se distorsiona todo **(Julio Fernández)**.

El problema del qual es parteix és la diferent concepció del significat del cementeri i les fosses per a cadascuna de les parts implicades en el procés i que està en la base del desacord. D'una banda, per a l'ajuntament actual, el cementeri és i sempre ha sigut un lloc de memòria, i les fosses l'indret concret on les famílies, partits polítics i altres agents s'han reunit per perpetuar el record dels fets que allí tingueren lloc. De les declaracions del regidor de Paterna es desprèn que es poden fer polítiques de memòria d'una manera diferent a les que reclamen aquestes associacions de familiars; polítiques que tingueren en compte el cementeri com un espai ja travessat per eixos aspectes que li conferirien dignitat com a lloc de memòria. A més a més, sembla que l'argumentació de l'ajuntament té una base legal ja que la normativa indica que les restes no identificades o no reclamades han de tornar al lloc d'on eixiren.

Para el Ayuntamiento de Paterna el art. 13.4 de la ley 52/2007, que dice: “Los restos que hayan sido objeto de traslado y no fuesen reclamados serán inhumados en el cementerio correspondiente al término municipal en que se encontraran” hay que entenderlo como que los cuerpos no identificados o no reclamados han de volver cada uno a la fosa donde estaba, pero muchos familiares y asociaciones creen que esto es mantener la injusticia de las fosas y quieren un columbario aparte, que podría estar en el mismo cementerio. Este desencuentro hay que solucionarlo **(Francisco Sanchis)**.

...la ley dice, la ley de la memoria, si quieres saberlo todo sobre las exhumaciones miras del 11, del artículo 11 al 14, ahí te explica todo. Y el artículo 13 es ambiguo en ese tema y dice que los restos que no hayan sido identificados tienen que volver al mismo cementerio donde estuvieran. Y si no estuvieran en el cementerio, que se encuentra en una fosa en el campo, tienen que ir a parar al cementerio, porque una fosa en el campo es un enterramiento más ilegal que las fosas del cementerio, ¿sabes? Pero no dice si es a la misma fosa o a otro lugar, con lo cual, si es a otro lugar dentro del mismo cementerio, ahí tiene que haber un acuerdo entre familias con el dueño, que en este caso es el ayuntamiento de Paterna **(Matías Alonso)**.

En eixe sentit hauria anat la construcció del que seria el primer mausoleu per a una fosa en particular, la 113, mitjançant una subvenció de la Diputació de València.

Per altra banda, una part de les associacions de familiars, constituïdes en la Plataforma, reclamen unes actuacions encaminades a buidar les fosses, ja que les consideren “monuments franquistes”, per la qual cosa han de ser remogudes i els cossos traslladats a un altre espai del cementeri (amb una altra interpretació del article de la Llei citada més amunt).

Eixe desacord fa molt difícil que es mamprenja un procés de patrimonialització d'eixe espai, ja que com estem veient, acaba esdevenint un camp de lluites partidàries:

...Ahí quienes se tienen que poner de acuerdo son las familias con el ayuntamiento, ese es el primer eslabón, todos querer lo mismo. Y a partir de ahí, el ayuntamiento poner en marcha una actuación que intente, cumplir ese acuerdo. Cuando el ayuntamiento haga eso, la Diputación estará detrás y me atrevo a decir que la Generalidad estará detrás, pero claro, tiene que haber un acuerdo. [...] No siempre hay buenas relaciones entre el ayuntamiento de Paterna y los familiares. No voy a decir que sean malas, pero algunas veces falta fluidez. Así como los familiares con la Conselleria o con nosotros, pueden tener sus más

y sus menos, pero hay fluidez. [...] Hay problemas de funcionamiento como el hecho de que el cementerio depende de otra concejalía, entonces ahí ya tenemos el primer problema, que los intereses de los distintos concejales en la visión de su gestión no coincidan. Que eso se ha planteado, en nuestro caso, en las reinhumaciones, donde no siempre los criterios de memoria histórica coinciden con las necesidades de gestionar un cementerio y a veces tus criterios no salen adelante **(Francisco Sanchis)**.

Davant açò i deguda la falta de competències amb els espais, el paper de la Diputació no pot ser altre que mediar entre les parts afectades, i de fet ens consta que, a dia de hui, estan mantenint-se reunions entre tots els agents implicats per tal de trobar punts de consens.

De les paraules del diputat de l'àrea de memòria es pot inferir que les polítiques sobre el cementeri de Paterna passen per altres iniciatives més enllà que la construcció de monuments commemoratius, i que tal vegada s'hauria de treballar en projectes conjunts i que generen un grau més alt d'acord, com la posada en valor del mur i l'espai on aquestes persones eren afusellades:

Pues hay que estar coordinados, hay que tener cosas en común. Y dividimos la estrategia: el cementerio por una parte y el paredón por otro [...] trabajar con el ayuntamiento, pero diferenciando los proyectos de cada cosa porque tampoco se pueden mezclar porque son cosas distintas. Aunque no son distintas, porque pueden entrar dentro de la memoria, en algo de la memoria del colectivo, pero sí que la estrategia tiene que ser distinta porque no tiene nada que ver lo que hay que hacer con el paredón de Paterna, y solucionar y la puesta en valor de lo que es el mayor paredón de España, con las exhumaciones y los trabajos en el cementerio porque es una cosa que va funcionando y tampoco tiene más o menos problemas que retrasos, alguna actuación se complique y poco más **(Ramiro Rivera)**.

Propuesta sí, la idea que nosotros tenemos, por ejemplo, estamos también con el tema del paredón, que es una lucha que llevamos muchísimos años. [...] porque se sabe que lo que es el paredón es de una empresa privada porque lo compraron en su día y estamos hablando con ellos, ellos tienen voluntad y la idea es que eso se va a dignificar, hay un proyecto que ya se hizo en su día [...] bueno, todo eso se está retomando y vamos por ese cauce **(Julio Fernández)**.

La implicació d'una altra institució pública, la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica, amb competències més amples que les de la Diputació de València, fa entrar en l'escena de les polítiques de memòria del País Valencià una altre agent que participarà de manera activa amb el tema de les exhumacions de fosses.

3.3.3 La Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat democràtica

En establir-se una Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica, amb el govern constituït en juliol de 2019, les exhumacions s'assumeixen com a competència específica de la pròpia Conselleria i es pot dir que el tema en qüestió entra en una altra fase.

En primer lloc, perquè les competències de la conselleria són aplicables a les tres províncies valencianes. En segon lloc, perquè es pensa en implantar un model que descarregue d'alguna manera a les famílies dels tràmits en els processos d'exhumació. En paraules de la seua responsable, la consellera Rosa Pérez Garijo:

Jo ara, per exemple, en la Conselleria, sí que nosaltres anem a traure, anem a exhumar directament, i tornem a traure les subvencions, però mira, sobretot

perquè nosaltres volem que tot lo que siga el moviment que ha hagut en València també se puga generar en llocs com Alacant, que no han tingut exhumacions [...] Anem a fer un model mixto, que és, anem a continuar traguent les subvencions però per a exhumacions, retirada de vestigis franquistes, perquè és de veres que, per exemple, en la província de València s'han retirat molts vestigis gràcies a les subvencions de la Diputació, però clar, en Alacant i en Castelló això no ha estat, vale? Per tant, eixa la traguem, també la d'exhumacions, també la d'inhumació, vale? I després lo que anem a fer nosaltres és exhumar directament **(Rosa Pérez)**.

En esta nova fase, un dels projectes que amb més interès ha despertat, ja que respon a una reclamació unànime per part de les associacions de familiars, és la creació d'un banc comú d'ADN que centralitze la recepció i la gestió de les mostres arreplegades amb la intenció de millorar els processos d'identificació dels cossos recuperats.

I després per a nosaltres és molt important centralitzar el ADN. I nosaltres estem mirant la manera legal de crear un banc d'ADN **(Rosa Pérez)**.

Encara que per part de les diferents administracions implicades pareix ser que les posicions front aquesta proposta no són unànimes. Des de la Diputació s'apunten certs dubtes a aquesta iniciativa degudes a la dificultat en la gestió d'un banc d'ADN, entre altres:

Pero un banco de ADN único ¿quiénes? ¿cómo y quién son los responsables? Porque un banco de ADN no es abrirte una ficha y va ahí a un archivo. Claro, eso tiene que estar custodiado, se tienen que hacer bien las cosas. Tampoco está muy claro profesionalmente que es lo que tiene que contener, lo que no, hacia donde se dirige, hacia donde no. Entonces, que tampoco está muy claro. Sí que se está intentando, la Generalitat creo que lo está intentando. [...] Es muy difícil. Pues con muchas dificultades para ponerlo en marcha. Porque una de las cosas creo que es, vale ¿quién son el banco de ADN? ¿qué profesionales hay? ¿qué

estrategia van a seguir? ¿qué método profesional van a seguir de todos? ¿cómo lo van a hacer? ¿cómo se va a guardar? Es que no es tan fácil **(Ramiro Rivera)**.

El que es desprèn de les paraules de tots els agents polítics implicats és l'alt grau d'implicació de les institucions valencianes en les exhumacions de represaliats de la Guerra Civil. No obstant, seria desitjable un major acord, consens i unitat d'acció que deixen de banda les diferències, establint un pla estratègic per al cementeri de Paterna que contemplara totes les postures i no deixara darrere el paper que altres generacions i agents històrics han tingut en la configuració de la memòria d'eixe espai de repressió.

3.4 La vida científica-forense

Pues portar-lo a casa, portar-lo en ma mare. Que ma mare s'ha mort desesperà, pobreta (Leonor Coscollà).

Que nos porten els ossets... encà que
siguen els ossets (Rosa Coscollà).

Fotografia de Raul Pérez

El recorregut científic-forense és un altre dels aspectes, juntament amb l'associatiu, que caracteritza les exhumacions actuals de les fosses comunes del franquisme. L'objectiu que es busca quan s'exhuma una fossa és la identificació de les restes per a la seua devolució als familiars que són, precisament, els que han sol·licitat l'exhumació. Estos treballs, exhumació i identificació, fan necessària la intervenció d'equips especialitzats, formats per professionals de diferents disciplines, entre els que destaquen els arqueòlegs i els antropòlegs o metges forenses.

El desenvolupament de noves disciplines com l'antropologia forense o l'arqueologia del conflicte i la repressió començà les últimes dècades del segle XX, als països d'Amèrica Llatina que havien passat per un període de dictadures militars. Als anys huitanta del segle passat es produeix un canvi en els sistemes polítics de països com Argentina, Uruguai o Brasil. Amb l'arribada de la democràcia, des de la societat civil comencen els moviments encarats a la recuperació de la veritat al voltant dels milers de persones desaparegudes (fetes desaparèixer) en mans de grups paramilitars que funcionaren com a organitzacions clandestines de l'estat (Zarankin i Salerno, 2008).

Estes desaparicions formaven part d'una estratègia que buscava un doble objectiu: d'una banda, negar l'existència de segrests i assassinats, d'altra banda, impedir que els seus perpetradors pogueren ser jutjats. Anys més tard és quan es descobreix el destí d'aquestes persones: els desapareguts havien sigut assassinats i els seus cossos amagats, destruïts o llançats a llocs sense localització concreta. En este context és quan comença a fer-se necessària la intervenció de professionals que ajudaren a donar resposta a interrogants com: Què passà amb les víctimes? Qui eren? On estan? Així es crea el Equipo Argentino de Antropología Forense (EAAF) en 1984, que en pocs anys es convertí en referència a nivell mundial amb els seus treballs d'exhumació i identificació de víctimes de violència a través de les anàlisis

d'ADN. Cal destacar que en molts casos, les proves recollides i aportades per estos equips d'arqueòlegs i antropòlegs forenses han constituït importants elements per iniciar procediments judicials.

Estes disciplines (medicina, antropologia forense, arqueologia forense) haurien contribuït a definir el “perfil técnico de las exhumaciones contemporáneas, lo que realza la importancia de protocolos de excavación y documentación que los inscriben en el presente” (Ferrándiz, 2014: 34) i el paper central que juguen els seus professionals.

Pel que fa al context espanyol, les primeres i més mediàtiques exhumacions contemporànies foren dutes a cap per l'equip forense de la Sociedad de Ciencias Aranzadi, dirigit pel doctor en Medicina Francisco Etxeberria. Ells han sigut, a nivell estatal, els que han anat obrint el camí i marcant el pas del model d'exhumació de fosses de desapareguts i víctimes del franquisme i de la Guerra Civil.

Encara que en els processos d'exhumació intervenen de vegades professionals d'altres disciplines (història, psicologia, antropologia social) és l'arqueologia i l'antropologia forense, així com la medicina forense, les que han esdevingut aquelles que marquen, com hem dit més amunt, els models i els protocols de treball²⁹. Tot açò lligat al prestigi que arrossegueuen estos professionals en tant que pertanyen a les conegudes com ciències “dures” (front a aquelles ciències considerades “blanes”)³⁰, la importància donada a les restes materials i el fet de que

---

²⁹ Tot i que en la Introducció de “la Orden PRE/2568/2011, de 26 de septiembre, por la que se publica el Acuerdo del Consejo de Ministros de 23 de septiembre de 2011, por el que se ordena la publicación en el Boletín Oficial del Estado del Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura” es fa referència expressa a quins han de ser els especialistes necessaris per a dur a cap una exhumació: historiadors, arqueòlegs i especialistes forenses. I després en el capítol III afegeix que es contarà amb “la colaboración de documentalistas, entrevistadores y psicólogos”

³⁰ Malgrat que som conscients, com a antropòlogues socials, d'eixa falsa dicotomia superada, l'utilitzem de manera il·lustrativa.

el que s'estudien són fets del passat, han portat a una interpretació científic-forense que ha posat el focus, principalment, en les formes i causes de la perpetració dels afusellaments.

3.4.1 La cultura forense de les fosses de Paterna

En el cas de les fosses del cementeri de Paterna els treballs d'exhumació realitzats fins ara han estat duts a terme per dos equips/empreses/associacions: Arqueoantro i PaleoLab. El procediment mitjançant el qual estes empreses accedeixen a la realització del treballs ja l'hem explicat en el capítol corresponent a la vida associativa: són les associacions de familiars les que trien als equips que localitzaran, exhumaran i identificaran els seus morts.

En realidad, en la parte de contactos suelen estar Miguel y Álex. Pero te puedo decir lo que eshos nos cuentan y sí, eshos son los que se ponen en contacto con nosotros y eshos son los que pueden elegir. En definitiva, son las personas que nos contratan. Obviamente, al ser un trabajo tan delicado, imagínate estar 80 años esperando... Entonses, obviamente tienen que elegir bien el equipo que va a trabajar y estar seguros que quieren trabajar y confiar en el equipo, claro que sí. Hay muchísima esperanza, muchísima ilusión puesta en el resultado del trabajo, así que... **(Marisol Schwab).**

Com assenjala aquesta antropòloga forense en el fragment anterior, les famílies depositen en estos equips totes les seues esperances, després d'una espera de 80 anys. Les relacions interpersonals per tant, en el cas de les exhumacions de Paterna, entre familiars i membres de l'equip esdevenen en algunes ocasions molt fortes, com remarca este altre membre d'un equip d'excavació:

Por otro lado, la verdadera locomotora de aquí, de este tren, son las familias. [...] Digamos, nosotros, como quien dice, trabajamos para las familias, son ellos, son

ellos. Por eso, cuando mucha gente malintencionada dice: “¿Qué estáis haciendo, estáis...?” “¡Eh, eh! A mi no me digas nada, yo estoy sirviendo a la familia. A mi no me ha venido ningún político ni ninguna administración a decirme, métete ahí y haz esto, a mi nadie me lo ha dicho. A mi me lo ha dicho un familiar”. Y esa decisión creo que es sagrada y es inapelable. [...] Sí que es verdad que sigue viniendo gente de hace años y nos sigue viniendo a visitar, con lo cual siguen teniendo una empatía con nosotros muy importante. [...] Una relación muy especial porque ellos nos están tremendamente agradecidos. Yo creo que a veces en exceso. Claro, es normal **(Alejandro Vila)**.

Alguns familiars fins i tot és refereixen als membres dels equips d'excavació com “hermanos”: l'agraïment cap a ells és tan fort, i la implicació i la col·laboració com a voluntaris en les tasques d'exhumació en moltes ocasions és tan profunda, que s'arriba a percebre eixes relacions com de parentiu fictici:

Ufff, no tengo palabras... Son mis hermanos. Para siempre ya. Ya te digo, desde el primer momento se han volcado conmigo, a lo que he necesitado, lo que me ha hecho falta. Ehhh, yo no tengo como pagarles, por eso estoy de voluntario con ellos, porque todo lo que hago con ellos me parece poco **(Daniel Galán)**.

Este aspecte emocional de les relacions entre familiars i professionals de les exhumacions és percebut de manera lleugerament diferent per part del equips; fins i tot creuen necessària una gestió diferent de les emocions que sorgeixen al voltant de la fossa:

Porque claro, es que nos tratan como si fuéramos un poco su familia. Lo que pasa es que para nosotros es incluso conveniente ir llevándolo de otra manera. No puedes ir cargando con todo todo el rato. Eso es como todo, hay gente más cafetera que otra. Quizá la gente más joven sea más, más intensa en llevar esto de una manera más apasionada, ¿sabes? Te haces mayor y es distinto. [...] Claro, ellos están en un momento en el cual, son más jóvenes y todo ese mundo les lle-

na más. Yo, al revés, ya te digo, es que a mi, a parte, me cuesta emocionalmente. Yo estar ahí asomado al horror ocho horas diarias... yo no puedo más **(Alejandro Vila)**.

Y también a los que vienen muy seguido y nos vienen a visitar, ya se genera una relación de afecto. Así que... bueno, es una cosa extraña porque en realidad no sabes nada de su vida, pero sí que les tienes un afecto muy especial. A mí me ha pasado, haciendo una entrevista a un señor, recuerdo, que se me largó a llorar en la entrevista y claro... Y lo vi por segunda vez, que me tenía que traer unos papeles y me daban ganas de abrazarlo, le tenía un afecto terrible, aunque no sé quien es y a penas me acordaba del apellido y del nombre, generas esa relación íntima y de mucho afecto **(Marisol Schwab)**.

Reclamar un allunyament emocional d'un treball que posa al descobert l'horror de la violència comesa contra un gran nombre de persones és una manera de reclamar, per part dels professionals, la seua manera més objectiva i asèptica de realitzar els treballs d'exhumació. Ells no es guien per sentiments, sinó per una metodologia científica que els dóna la validesa i fiabilitat necessària per a complir els objectius de la seua feina.

Yo de formación, claro, soy arqueólogo. Y bueno, aquí lo que, las fosas siempre están las, tienen que convivir las dos disciplinas. Porque si bien es cierto que lo que es el análisis de los huesos y todo lo que es referente a restos humanos sí o sí tiene que pasar por la antropología, lo que sí que es cierto es que el método de exhumación es un método arqueológico, se utiliza el método arqueológico **(Alejandro Vila)**.

El desplegament de tècniques pròpies del mètode arqueològic (Imatge 12) com ara "prospecciones de superficie, catalogación de yacimientos, excavaciones de estructuras, documentación planimétrica y estratigráfica, exhumaciones forenses y el estudio y restauración

de materiales que aparece” (González, 2008), donen lloc a l'aparició en les exhumacions de fosses d'una escenografia científica d'una excavació³¹. La potència d'aquesta escenografia en l'imaginari popular és indubtable, i és, com vorem més endavant, la més reproduïda pels *mass media*.

Si l'escenografia científica és la que representa una exhumació, la pràctica forense més característica que les identifica són les proves d'ADN, amb tot el seu procés de recollida de mostres per part dels professionals als familiars. Són habituals els encontres en cases de la cultura, instal·lacions municipals, etcètera, que congreguen aquelles persones que volen localitzar les restes d'algun familiar. També al mateix cementeri de Paterna és incessant la desfilada de persones que acudeixen allí buscant els arqueòlegs per a que els prenguen les mostres. És interessant observar la naturalitat amb la que els familiars dominen la terminologia i són coneixedors dels procediments científics que caracteritzen les anàlisis forenses:

Va vindre una cosina meua pel tema de l'ADN, perquè jo, como sóc, ma mare era la filla, no podia ser **(Charo Laporta)**.

...la fosa la terminamos de exhumar en octubre de 2018, se han enviado los cuerpos a Madrid, están en la Universidad Autónoma, están allí extrayendo, o sea, haciendo el análisis antropológico de los restos, a la vez está el laboratorio de genética extrayendo las muestras para el ADN **(Daniel Galán)**.

Van anar ells i jo no podia, però van anar ells en mon tio i van fer una arreplega d'ADN ja, perquè Miguel Mezquida mos va fer una reunió, que va ser quan mon tio va donar el ADN **(Laura Alemany)**.

---

³¹ La reflexió teòrica en este apartat segueix els raonaments exposats per Francisco Ferrándiz a la conferència que va dictar en el marc de la *II International Conference of Perpetrators of Mass Violence "Crime Scenes and Sites of Memory"*, celebrada a València els dies 12-15 de novembre de 2019, organitzada entre altres, per la Universitat de València.

Pues ja estan exhumats i estan col·locats en les caixetes, cada uno, que ara vos ensenyaré les fotos. I esta semana passà va anar, no sé qui va vindre... em pose les ulleres i t'ho busque... Van vindre en una furgoneta pa amportar-se-los a Madrid, pa fer l'estudi antropològic. I después lo del ADN, ja estan en Madrid (**Inma Hermoso**).

Imatge 12: Senyalització de la Fossa 100.
Fotografia de Raul Pérez.

Com hem comentat abans, esta concepció i abordatge de les exhumacions hauria pres com a model i guia l'arqueologia forense de la repressió i el conflicte a Amèrica Llatina, desenvolupada durant els anys 80 i 90 del segle passat (González Ruibal, 2008). Els protocols d'exhumació han anat adaptant-se i definint-se a escala internacional davall unes premisses relacionades amb els drets humans i és en eixe marc on es situen les exhumacions de la Guerra Civil.

Sí que es cierto que a nivel internacional hay una serie de protocolos de cómo se tiene que actuar en casos de memoria histórica. Son los que se siguen, por ejemplo, exactamente igual, cuando se está excavando una fosa de desaparecidos en Argentina, en Bosnia o aquí. [...] Hay unos protocolos internacionales que se tienen que seguir, (establecidos) por Naciones Unidas, en reuniones que se hicieron **(Alejandro Vila)**.

S'ha destacat en algun moment com, esta internacionalització dels treballs d'exhumació, s'ha vist reforçada per la labor d'experts estrangers que estudien la Guerra Civil Espanyola. En el cas de les fosses de Paterna trobem a una antropòloga forense argentina treballant amb l'equip que exhuma la Fossa 100. Com ella expressa, el fet de procedir d'un país que també va patir una forta repressió durant una dictadura militar li va fer sentir eixa identificació amb els treballs de Paterna:

Entonces hise un curso en Madrid de antropología forense como para volver a conectarme otra vez con el tema, y ahí me enteré que había compañeras del curso que estaban trabajando con Arqueoantro. Me puse a averiguar por internet, me gustó muchísimo lo que habían, me sentí súper identificada porque vivo en un país en el que se habla muchísimo del tema de dictadura, fusilados, de... crímenes de lesa humanidad... y siempre me hubiese gustado tener la oportunidad de trabajar de eso **(Marisol Schwab)**.

Com ja hem assenyat més amunt, l'arqueologia de la Guerra Civil presenta unes característiques diferencials que vénen donades pel seu objecte d'estudi, com ara les implicacions sentimentals o emocionals amb este objecte. És una disciplina que no tracta només de la localització o la reconstrucció de la cultura material del passat, sinó que té unes implicacions emotives que van més enllà de la recuperació patrimonial. A estes implicacions s'afegiria el seu vessant polític.

Entonces, por eso los arqueólogos van a estar siempre por aquí también trabajando. [...] Dentro de la arqueología contemporánea existe una rama especial que se llama la arqueología del conflicto, en el caso español está claro que es el conflicto de la guerra civil. [...] Y dentro de eso, la parte antropológica, porque también te pones a excavar trincheras, búnkeres, aeródromos, pero el caso de los temas de la memoria histórica referido al tema antropológico, pues es ya una variante muy, muy específica. [...] Y es una variante que ya no queda solo circunscrita a los restos, a lo que es la arqueología. Porque claro, si estás excavando un aeródromo, o estás excavando unas trincheras, digamos que, la relación, la relación que existe es bidireccional entre el resto y el investigador, y no hay nada más entre medio. Ni entre medio ni alrededor, o sea, todo empieza y acaba ahí. Por supuesto, no debería acabar ahí, porque luego está la divulgación de todo lo que saques, eso en cualquier ciencia ocurre. En este caso, en este caso, tenemos la circunstancia de que estamos también, y eso no debemos olvidarlo, estamos también inmersos en un elemento transversal que es el de la recuperación de la memoria de cosas que pasaron en este país y que por circunstancias han sido borradas de la memoria, de la memoria del colectivo **(Alejandro Vila)**.

La relación sho la siento muy cercana, muy cercana, porque a pesar que no nos conosemos de nada, existe una especie de... por nuestra parte, un compromiso con esas personas, un compromiso moral. **(Marisol Schwab)**.

Si bé alguns autors assenyalen que estos professionals s'han d'acostar al seu objecte d'estudi d'una manera "imparcial", "objectiva", "asèptica", amb l'única intenció de contribuir a l'augment i millora del nostre coneixement científic, açò ja fa temps que s'ha demostrat inviable i impossible³². Acostar-se a la investigació de la repressió de la Guerra Civil i el franquisme ja denota una postura política, assumint que les exhumacions són una tasca política de recuperació activa de la memòria dels represaliats.

En Arqueoantro, pues pensamos que, que la identificación no corre peligro, que eso es fundamental. Porque si corriera peligro no lo haríamos. Y una vez, teniendo claro que nuestro trabajo tal y como lo hacemos garantiza igualmente la conservación del ADN, la identificación, todo lo que, todo para lo que lo hacemos, una vez tenemos eso claro, entendemos que este trabajo no puede ser afrontado de una manera aséptica, porque tiene una vertiente social y humana tremenda **(Alejandro Vila)**.

Des d'aquesta perspectiva, en la qual el seu objecte d'estudi propicia unes relacions més directes i íntimes amb tot allò que l'envolta, que fa que els investigadors es vegin involucrats i apel·lats a assumir fins i tot una postura política, els equips d'excavació esdevenen un dels agents protagonistes en la gestió de la recuperació de la memòria. Açò es pot observar en nombroses ocasions, quan trobem que les funcions d'aquests professionals va més enllà de les estrictament arqueològiques, assumint tasques d'allò més diverses: guies, assessors, divulgadors, etcètera.

---

³² La ciència, fins aquelles que es consideren més neutrals, objectives i pures, sempre están conformades pels valors de les societats que les practiquen.

Una d'eixes pràctiques assumides pels equips arqueològics en la que les seues funcions van més enllà de les estrictament científiques es pot observar en el “despleigüe pedagògic” del qual són protagonistes: amb ocasió de les visites concertades al cementeri per part dels centres educatius, generalment de secundària, són ells els encarregats de realitzar i efectuar les explicacions i els recorreguts, no sols del procés d'exhumació (Imatge 13).

Imatge 13: Visita d'un institut de secundària al cementeri de Paterna. 20-11-2019. Fotografia de Raul Pérez.

Eixe protagonisme del discurs científic-forense també es veu reforçat en altres pràctiques, com ara l'entrega de les restes identificades als familiars (Imatge 14). Vam poder ser testimonis d'una d'aquestes cerimònies amb motiu de la tornada de restes als familiars de l'associació de la Fossa 22. En el cas dels diversos rituals forenses o mortuoris, actes que es celebren en ocasió de devolucions de cossos identificats als seus familiars, el paper d'antropòlegs i forenses destaca juntament amb el de les famílies i els polítics.

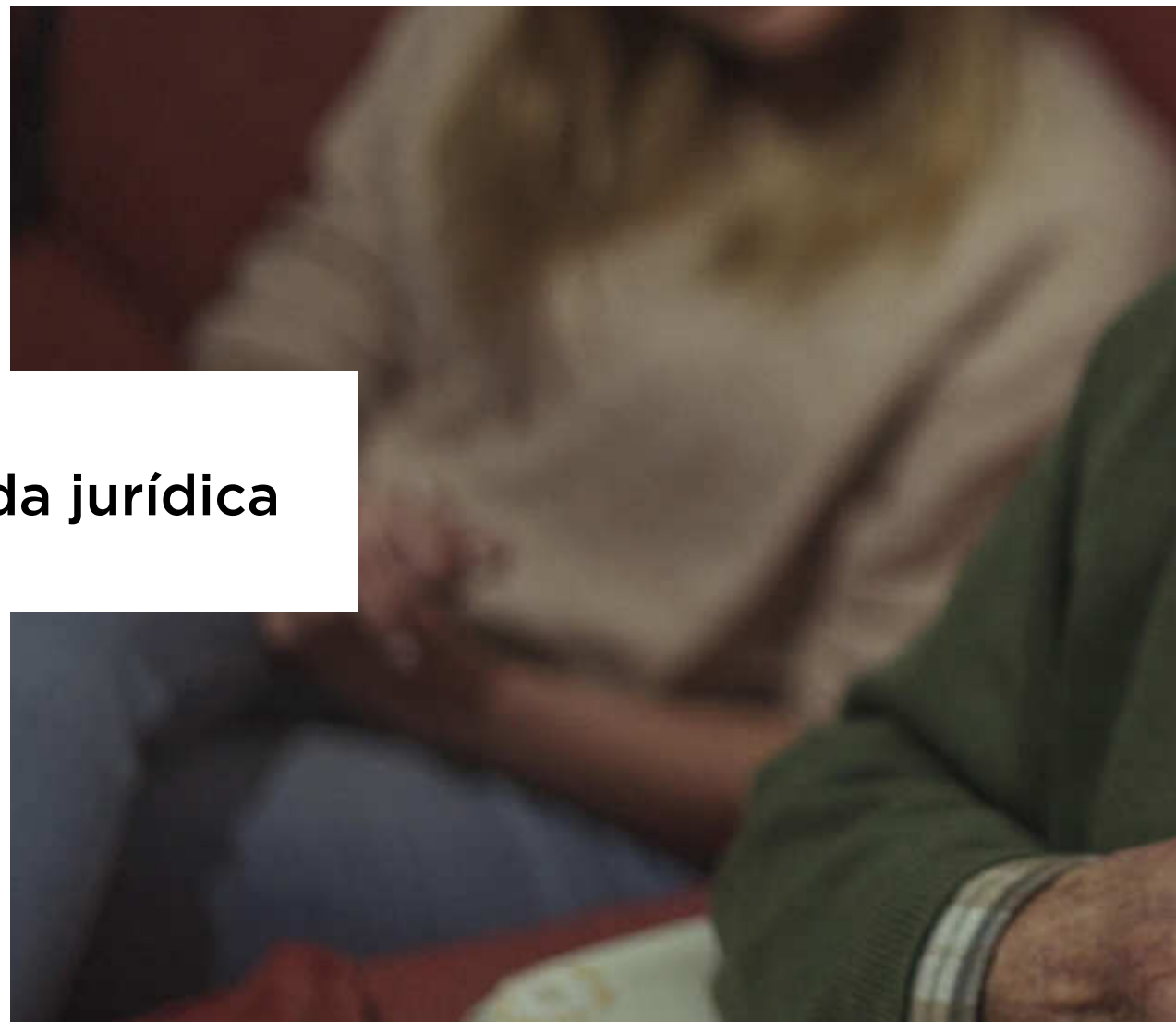
Des d'esta perspectiva, els cossos i tot allò relacionat amb ells esdevenen l'epicentre de la investigació, i els professionals relacionats amb les tasques necessàries per al seu tractament, en les veus autoritzades per a la re-construcció de la memòria històrica contemporània.

Imatge 14: Acte de devolució de les restes identificades als familiars de la Fossa 22. Cementeri de Paterna, 02-03-2020. Fotografia de MJ Garcia Hernandorena.

3.5 La vida jurídica

Van posar pena de mort a tots els que van agarrar d'ací, i quan els va parèixer, el senyor Franco, mo'l van matar allí en Paterna. I d'ahí pa ca ací ja no sé lo que va passar més (Vicent Alemany).

Fotografía de Raul Pérez

3.5.1 Els mecanismes de la repressió franquista

La presó

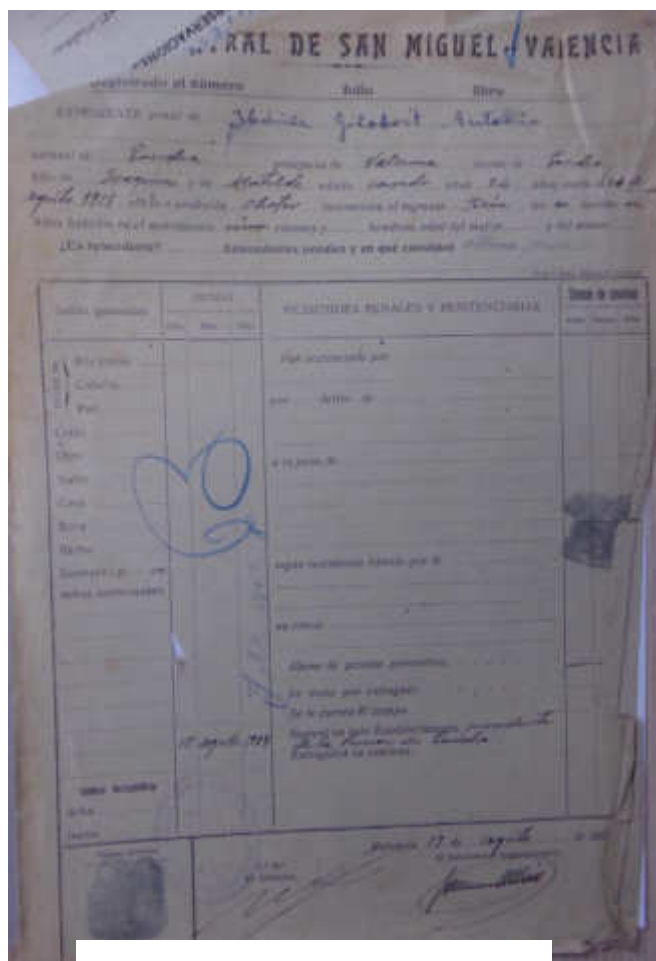
L'anàlisi de l'espessa i densa xarxa de lleis i normatives relatives a la repressió franquista que anaren aprovant-se i fent-se efectives a mesura que l'exèrcit rebel anava guanyant terreny no és l'objecte del nostre treball, però no podem començar a parlar del recorregut judicial de la Fossa 100 sense fer referència a la Llei de Responsabilitats Polítiques de 9 de febrer de 1939³³. L'objectiu d'aquesta llei va ser a més de reprimir, fer desaparèixer tota l'oposició política al "Nuevo Estado", eliminant no solament l'activitat política sinó aquelles persones que l'hagueren exercit d'alguna manera des de 1934.

A l'inici d'aquest treball ja parlàvem de com van ser els procediments pels quals els homes de la Fossa 100 van ser detinguts i empresonats com a conseqüència de la publicació d'aquesta llei, a través dels records dels seus familiars. Ens han parlat de com, en primer lloc, els portaren a les presons comarcals de referència, en este cas a les Escoles Pies de Gandia. El següent pas va ser l'ingrés a una altra presó de referència: el monestir de Sant Miquel dels Reis, a València. Lloc on esperarien les resolucions definitives dels seus processos judicials i rebrien les visites de les seues famílies.

Sí... no me'n recorde del dia ni el mes, això jo... Sí que estàvem ací en casa, allà a casa meua, que és on vivíem [...] i vingueren i se'l van amportar i el van tancar ací en Oliva, a l'ajuntament. I d'ací l'ajuntament el jutgaren, a ell i als altres, i va eixir en la declaració tot massa bé: "Bueno, pues si ha eixit aixina bé, pues a vorem..." I en seguida d'allí, pronto, pronto se'ls amporten a Gandia i en Gandia els contaven també lo mateix... (Quan estava a Sant Miquel dels Reis) entonces sí anàvem a vore-lo, a lo

---

³³ <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1939/044/A00824-00847.pdf>

Imatge 15:Trasllat a la presó de Sant Miquel dels Reis des de la presó de Gandia d'Antonio Ibáñez Gilabert, 17-08-1939. Document cedit per la família i conservat a l'Arxiu del Regne.

millor, anava jo en ma mare, l'acompanyava, el veem, però no ho podíem ja d'eixò **(Vicent Alemany)**.

Del pas per les presons d'aquests homes poca informació conservaven les famílies més enllà dels records dels més majors. Quan es constitueix l'associació de la fossa és el moment en que es posa en marxa tot el mecanisme per a reclamar la documentació oficial generada durant el procés judicial. Les famílies van reclamant a l'Arxiu del Regne eixos documents que certificaran el pas dels seus per les presons.

L'impacte d'aquest tipus de documents en els familiars és molt variable, si bé el generat pel pas per la presó no conté molta més informació que assenyalar dates i llocs. No obstant, el fet que continguen altres elements de caire més personal com les empremtes dactilars fan que aquests documents condensen presències i absències i provoquen i remoguen sentiments i emocions familiars (Imatge 15).

No obstant, els documents que han generat més malestar entre les famílies solen ser els

juís sumaríssims i, en alguns casos la Causa General. El pas dels homes de la Fossa 100 per les presons no va ser molt llarg. Foren afusellats abans de que acabara l'any 1939, amb unes condemnes ràpides fruit dels juís sumaríssims.

Els juís sumaríssims

Els homes de la Fossa 100 foren jutjats pels Consells de Guerra Sumaríssims³⁴ en base a aquestes lleis que, en territori valencià, buscaren en primer lloc, a tots aquells que havien format part dels comitès locals revolucionaris o dels consells municipals. Ja hem vist com aquest va ser el cas d'aquests homes, els quals havien format part dels comitès o les consells dels seus pobles: Oliva, Gandia o Xeraco, o havien estat afiliats al partits i sindicats declarats il·legals per les lleis franquistes³⁵.

Els consells de guerra i els judicis sumaríssims d'urgència, amb cap garantia processal, foren els procediments repressius habituals, a partir dels quals condemnaven o bé adhesió a la rebel·lió (pena de mort) o auxili a la rebel·lió (de 12 a 30 anys de presó) (Pagés i Blanch, 2004).

A nivell jurídic, anaren aprovant noves jurisdiccions que complementaven els poders dels tribunals militars, que es mantingueren fins la creació del Tribunal d'Ordre Públic l'any 1963. Especial menció mereix la Llei de Responsabilitats Polítiques (9 de febrer de 1939), la Llei de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (1 de març de 1940) i la Llei de Seguretat de l'Estat (29 de març de 1941). Amb aquestes lleis legitimaven múltiples formes de repressió tant

---

³⁴ Recordem que foren consells militars constituïts per: un president (cap de l'Exèrcit o l'Armada), tres vocals (oficials) i un assessor jurídic generalment procedent del Cos Jurídic Militar. Per una exposició més detallada del marc legal que sustenta la Justícia Militar del primer franquisme consultar González Padilla (2003).

³⁵ Un ample ventall de la producció bibliogràfica sobre la repressió franquista al territori valencià en Torres (2008) o Ibáñez i Verdugo (2016).

física com econòmica, des de penes de mort, de presó, sancions econòmiques fins a l'espoli de béns i patrimoni (Mir, 2008).

A l'igual que la documentació penitenciària, les famílies mai tingueren accés a la que feia referència al juí, ni pogueren reclamar, ja que en molts casos ni tan sols se n'assabentaren de les celebracions d'aquests. Encara que hem trobat alguna família que només poder va reclamar la documentació relativa als juís sumaríssims³⁶, com el testimoni següent:

Ma tia va demanar la sentència de l'arxiu de Salamanca, estava per ací... No. No sé si mon pare ha arribat a llegir la sentència. Ma tia no podia. No sabia dir-te en quin any la demanaria, però molt més tard, ja després de la guerra... **(Salvador Poma-res).**

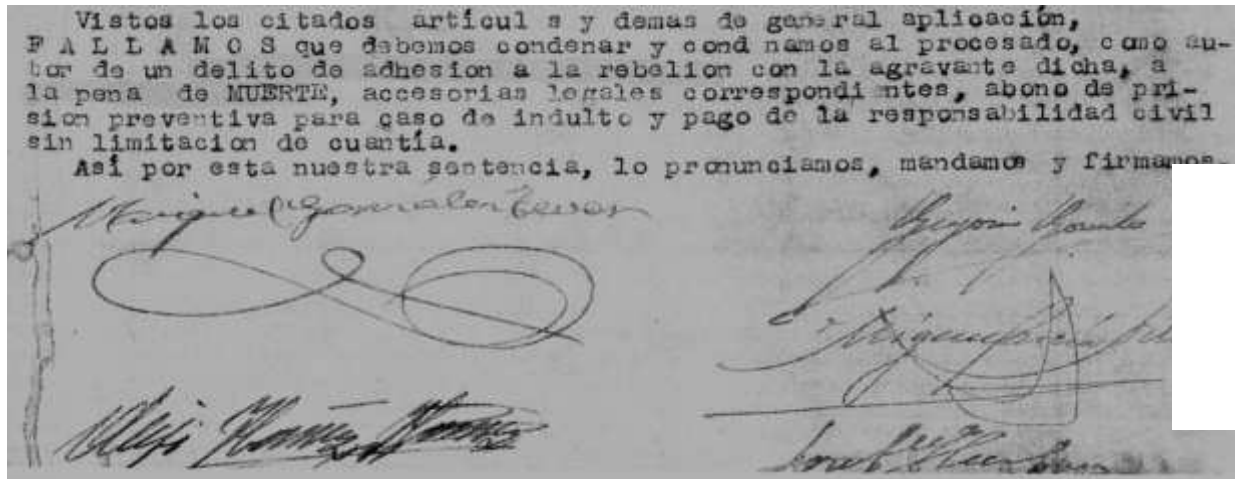
La majoria d'elles comencen a reclamar i buscar en els arxius estos papers en el moment de la constitució de l'associació. La informació continguda en els juís sumaríssims reflecteix la manera de funcionar de la maquinària judicial repressora franquista. És el moment per a les famílies de conèixer també en moltes ocasions les identitats d'aquells veïns o veïnes, coneguts, fins i tot parents, que els denunciaren o actuaren com a testimonis en la seua contra. És també el moment de llegir per primera vegada la condemna a mort (Imatge 16).

La sensació general entre els familiars de la Fossa 100 és que aquests juís foren injustos, ja que més enllà de jutjar uns fets, punibles o no, el que feren aquells tribunals va ser jutjar una ideologia i eixa va ser la causa que els va conduir a la mort.

Els van assassinar per dir que... Cada ú està acusat d'uns fets, falsos. No van tindre possibilitat de defensar-se, acusats per persones molt roïns de les nostres localitats, en aquell moment, i assassinats per un règim injustament **(Teresa Llopis).**

---

³⁶ Documentació que es troba al Archivo General e Histórico de Defensa a Madrid.

Imatge 16:
Pàgina final del
Juí Sumaríssim
de Blas Llopis.
Cedida per la
família.

Cal remarcar que, en virtut de la Llei 52/2007, els òrgans productors d'aquesta documentació van ser declarats il·legítims, tal i com es pot llegir a la pàgina web del *Archivo General e Histórico de Defensa*. No obstant, el que reclamen pràcticament totes les associacions memorialistes i sobre el que pareix existir una grau molt alt de consens és en la reclamació de la nul·litat d'aquests juís, aspecte que no es contemplà en dita llei, tal i com explica un advocat especialitzat en memòria històrica, qui, a més a més, remarca les dificultats judicials que suposarien aquestes anul·lacions. Judicialment i encara que no siga eixe l'objectiu de les famílies, la nul·litat dels juís comportaria a més d'una reparació simbòlica, una reparació econòmica:

Una de les qüestions que més es reclama a la llei de memòria històrica és que no n'hi ha una anul·lació. No n'hi ha una anul·lació, des del meu punt de vista, perquè eixes anul·lacions, eixos processos van suposar ja no solament les condemnes a mort, sinó les expropiacions de tots els béns de les famílies, eren famílies que havia vegades que eren famílies de classes populars i no tenien pràcticament béns, però n'hi havia moltes vegades que eren famílies que tenien les seues ter-

res i eixes terres van ser usurpades, robades i repartides a famílies adeptes al règim. Clar, què passa? La nul·litat, suposa que el que s'anul·la no ha existit, ni en el dret ni en la vida, aleshores el que suposaria seria la necessitat d'indemnitzar a eixes famílies actualment que en el seu moment varen perdre els seus béns. Jo crec que és una qüestió econòmica, és una qüestió econòmica perquè jo he escoltat que en el debat de la llei la qüestió de la nul·litat no es plantejava per això, perquè suposaria irremediament, la necessitat d'indemnització a eixes famílies sobre el que van perdre. Això és un dels problemes que més se... que jo considere que eixos procediments deurien d'estar anul·lats totalment **(Guillermo Noguera)**.

En opinió d'aquest expert, eixe seria el motiu de que des de l'Estat no es contemple la possibilitat de l'anul·lació d'aquests juís. Per contra, com ja hem dit, no seria eixe l'objectiu que guiaria les famílies dels represaliats, sinó aquell de buscar reparació simbòlica i justícia, tal i com expressen aquestes familiars:

Perquè ací està clar que l'exhumació dels cossos dels nostres iaïos és fonamental, per això estem fent açò, però no anem a parar fins que s'anul·len els juís sumaríssims que els condenaren, fent-los passar per assassins, quant els nostres iaïos eren gent de bé **(Teresa Llopis)**.

Hi ha moltíssimes coses què fer! L'exhumació és una cosa necessària, però també és necessari que el juí sense garanties que es va fer es té que anul·lar, no té sentit, no té cap sentit. [...] Perquè es conega, tota la gent deu saber que van ser ajusticiats per pensar d'una altra manera diferent. I això és una injustícia i necessita una reparació, un reconeixement i l'anul·lació d'aquell juí sumaríssim **(Charo Laporta)**.

També ho assegura així l'advocat especialista en processos de memòria, que a més a més, nomena com són les terceres generacions les més involucrades en posar en marxa aquests

processos judicials, al igual que són les més involucrades en el moviment associacionista:

Jo crec que és una qüestió que és una reivindicació moral principalment. O siga, estes famílies ja han passat el seu perjudici econòmic, estes famílies ja han sigut estigmatitzades. Les persones que estan reclamant ara, no són les persones que van estar directament afectades, és a dir, no varen viure... n'hi ha excepcions de fills, però que s'estan morint, s'estan morint, però normalment són els néts, els néts que no varen viure la precarietat econòmica i social que va repercutir eixe assassinat, però que viuen la... com una qüestió de justícia, sobre tot de cara als seus avantpassats, pares, mares, avis, àvies... Però en general, jo crec que no és una qüestió de desconeixement de que una nul·litat podria conllevar, sinó que és una qüestió, per a mi, de moral i reparació personal de justícia **(Guillermo Noguera)**.

Per acabar assenyalant la dificultat legal de que açò fóra possible, donada la impossibilitat de deslligar la reparació econòmica de la moral en el cas de declaracions de nul·litat:

Jurídicament seria complicat. Des del meu punt de vista jurídicament és complicat perquè sí que és veritat que la figura... o siga, s'hauria de trobar una figura jurídica diferent a la nul·litat. O siga, el código civil és molt clar en relació a la nul·litat. Jo entenc que seria una figura diferent, que hauria d'haver un reconeixement diferent per a poder deslligar-ho, sense cap tipus de dubte, de la qüestió econòmica. Perquè clar, simplement, si hi haguera una família que diguera: "No, no, jo vaig a reclamar", podria acudir als tribunals superiors, al Tribunal Suprem, Constitucional o al Tribunal Europeu i sí que és veritat que no seria descabellat, per a mi, que aconseguira un reconeixement moral, judicial i econòmic per la qüestió econòmica. Possibilitats? Jo crec que sí que són possibles. N'hi ha distintes possibilitats de fer un reconeixement general, o una declaració institucional o jurídica de que eixes condemnes varen ser injustes, però la figura de nul·litat seria per a mi complicat enquadrar-la simplement en una reparació moral **(Guillermo Noguera)**.

Si les famílies reclamen contra el que consideren juís injustos, en la repressió franquista apareixen altres mecanismes que, fins i tot després de morts, contribuïren al dolor de les famílies indagant i buscant testimonis que feren vàlids i justificaren la realització d'aquests juís i l'aplicació de penes de mort als homes de la Fossa 100.

La Causa General

Encara que la coneguda com Causa General (CG) va començar a funcionar en València a partir de 1940, quan els homes de la Fossa 100 ja havien sigut afusellats, l'hem inclòs també en aquest apartat ja que, en molts casos, els noms d'aquests apareixen en les causes dels seus pobles, com a autors o col·laboradors dels fets que tingueren lloc durant el període bèl·lic.

La CG va ser un dels mecanismes institucionals del franquisme de caràcter repressiu. Es va formar mitjançant un decret de 26 d'abril de 1940, encara que ja existia legislació anterior que acabaria conformant el que seria la CG, com la Causa General Militar (Gil Vico, 1998). A partir d'aquesta data s'atribueix la instrucció de la Causa General a la Fiscalia del Tribunal Supremo, i la seua aplicació es fa extensiva a tot el territori espanyol (durant la guerra havia anat instruint-se en els territoris que anaven sent conquerit per l'exercit rebel).

En línies generals, suposà la recopilació d'informació a través de institucions (ajuntaments, autoritats eclesiàstiques, Falange local, etc.) i sobre tot, de testimonis, de les actuacions de persones i organismes durant la guerra civil. La seua pretensió era arreplegar accions però també les actituds i simpaties cap a una ideologia o l'altra i d'eixa manera justificar legalment la il·legalitat que va suposar el colp d'estat.

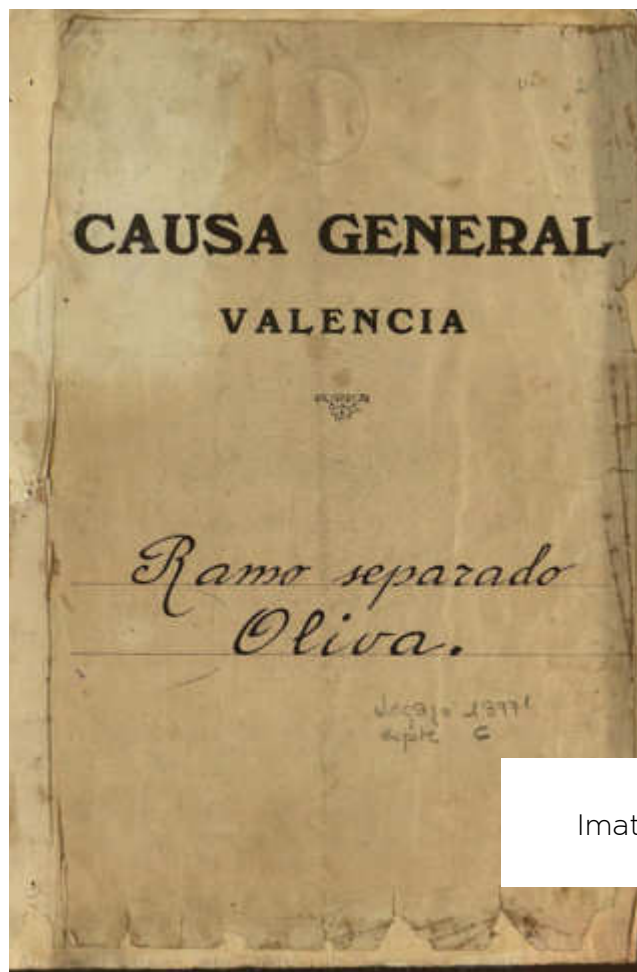
No hem d'oblidar que la seua creació respongué a una clara ideologia política de repressió i control, com ja hem dit, per la qual cosa no es pot considerar mai una font d'informació neutra i objectiva. S'ha apuntat que l'objectiu de la informació recollida en la CG responia a motius com la repressió, però també a la propaganda (es buscava caracteritzar l'època del *dominio rojo* com de barbàrie i descontrol) així com més tard, i ja després de la mort de Francisco Franco, com a font per certificar la mort de marits, pares o germans par part de dones que buscaven cobrar algun tipus de pensió.

Com ja hem assenyalat, algun autor marca com a aspecte important de la CG el seu paper en la conformació del *Nuevo Estado* franquista, tot i col·laborant en l'assentament en tota la societat espanyola d'una sèrie de veritats relatives a la guerra i al bàndol republicà.

Esta funció creguem que la van fer tan ben feta que molta gent a dia de hui continua pensant que el que s'afirma a la CG mostra la veritat dels fets tal i com succeïren, oblidant quin tipus de documentació és, com fou creada i amb quin objectiu. La CG no deixa de ser una producció cultural i, com a tal, un sistema simbòlic que contribuí a escampar la por i el control en una societat desfeta per un llarg conflicte.

Esta circumstància la podem trobar en les afirmacions de moltes persones que tenen familiars víctimes de la repressió a les fosses, les quals es veuen profundament afectades en llegir les acusacions que figuren en la Causa General contra ells. A més a més, alguns familiars ens han contat com, anys després dels afusellaments, arribaren a casa sol·licituds d'informació respecte a unes persones que ja estaven mortes, possiblement en un intent de cobrir amb una certa pàtina de legalitat, la mort injustificada de centenars de persones pel simple fet de pensar diferent. Aquestes sol·licituds d'informació s'han transformat i reinterpretat possiblement al llarg dels anys i ens arriben hui en dia contades de manera diferent. La lectura que

fan els familiars és que, ja que els seus no havien comés cap crim ni eren culpables de res, el règim franquista els concedia una espècie d'indult, circumstància de la qual no hem trobat cap referència en la bibliografia revisada. Cap dels autors consultats que s'han acostat a la repressió franquista anomena que el règim concedira mai cap indult *post mortem*:

Imatge 17: Portada Causa General d'Oliva.

S- I quan va arribar l'indult de Franco, pa redimir-se la consciència? No el va indultar una vegà mort ja?

J.L- Ah! Una vegà mort, això va ser ja l'any 42 lo menos, va vindre l'indult. Un arreglo que va fer volent dir, ai! ha sigut sense voler! Ha sigut sense voler, sí, com tots. Veges el tio Emilio, mestre d'escola, que tenia que fer...

S- Emilio Conca, que està al costat de ma uelo.

J.L- Eren republicans i ja era prou. Eren republicans perquè la veritat, van fer eleccions en el 31 i van guanyar, en el 35 en tornen a fer i tornen a guanyar. Pues entonces agarra i fa la guerra (**Conversa Jose Luis Pomares i Salvador Pomares**).

I donat que ni les famílies ni el afusellats han rebut mai cap gest de reparació per part de cap institució, els moviments memorialistes reclamen eixa justícia que els deu una societat que els ha girat l'esquena durant molts anys.

3.5.2 Els mecanismes de la reparació

La justícia fallida

La vida judicial de les fosses i, en general, dels crims comesos pel franquisme, comença a reactivar-se a partir de l'any 2006, quan els responsables de la Agrupación para la Recuperación de la Memoria Histórica interposen una denúncia davant d'un jutjat de Madrid. En 2008 el jutge Baltasar Garzón es declara competent per a investigar les tortures, les desaparicions forçades i les execucions ocorregudes durant el franquisme, a través de l'Audiència Nacional. No obstant, la Fiscalia General de l'Estat considerà que aquesta no era competent per jutjar aquests fets i el jutge Garzón acabà derivant-ho al jutjats territorials, la qual cosa deixava en una via impracticable el recorregut judicial d'aquests fets. Es van adduir pressions polítiques per a aquesta decisió.

Judicialitzada va ser que un jutge va obrir diligències. Va obrir diligències i va accedir a investigar, perquè aleshores... Què passa? Que automàticament, pel que m'han dit a mi, perquè la jutge que estava, que va decidir obrir les diligències, va ser... era substituïda i va ser moguda del seu treball, la varen moure i la varen traure d'allí. Això és un avís a navegants, és a dir... El que va passar amb Garzón és un avís a navegants...és a dir, el que toca... pareix ser que ací n'hi ha un *status quo* que no es poden tocar certs punts, certes coses. El que toca els crims del franquisme, automàticament serà remogut de la seua posició, serà enviat... Com poden actuar contra els jutges? Pues enviant-los a un poble que no tinga res a veure amb la seua localitat, on no vullguen estar i evitant la seua professió. Bueno, en el cas de Garzón ja, convertint-lo en delictes **(Guillermo Noguera)**.

A pesar d'aquest intent fallit, i en el cas de les fosses de Paterna, les famílies no han renunciat a reclamar justícia i cada vegada que se n'exhuma una i apareixen les primeres restes humanes, es realitza la corresponent denúncia davant el jutjat de Paterna. El procés d'investigació s'inicia d'ofici però el seu recorregut sol ser molt curt.

Però sí que va estar judicialitzada una setmana però es va tancar ràpidament. Com el cas de les tortures que varen denunciar ací en València, van estar obertes, va haver molt de moviment, i es varen tancar ràpidament. Eixa és la història de la impunitat espanyola en qüestió de delictes del franquisme. O siga, pareix ser que és impossible que cap jutge s'atreva a... hem de tindre molta sort per a que un jutge s'atreva, perquè arguments legals n'hi han de sobra, n'hi han de sobra per a jutjar les fosses, jutjar les tortures, jutjar qualsevol delicte del franquisme, però necessitem... **(Guillermo Noguera).**

Si el testimoni anterior ens parla de que falta decisió ferma per part de les instàncies judicials per a mamprendre la investigació dels crims del franquisme, la desídia i el desconeixement per part de la burocràcia seria un altre factor contra el que xoquen les persones que volen començar alguna actuació. En el context d'aquesta investigació, i seguint el rastre judicial de la Fossa 100, es va fer una visita als jutjats de Paterna per tal d'obtenir informació de les mateixes fonts a les quals acudeixen els familiars. Després de passar per sis mostradors i parlar amb els seus corresponents funcionaris que els atenen, la recomanació final que ens feren va ser que buscarem una advocat d'ofici (tot dins de la tradició més kafkiana de la burocràcia). Només una funcionària va parèixer saber a què ens referíem quan parlàvem de les fosses de Paterna, però d'una manera molt indirecta. Ens va remetre a una altra funcionària que no es trobava disponible en eixe moment.

La Querella Argentina

Davant la impossibilitat de trobar en la justícia espanyola eixa reparació que reclamen els familiars, i que es sol imputar a la Llei 46/1977, de 15 d'octubre, d'Amnistia, es va iniciar un procés que, conegut com la Querella Argentina, aglutina les reclamacions de moltes persones involucrades en fets com execucions, xiquets furtats o tortures:

La llei de Transició, ens topolem amb ella a nivell legal, hem d'acudir a la Querella Argentina per a poder tindre l'esperança d'anul·lar els juís sumaríssims **(Teresa Llopis)**.

Sí, sí, estuvimos en Madrid, estuvimos en Madrid en la embajada, no he pasado más vergüenza en mi vida, tener que ir al extranjero a pedir justicia por lo que se ha hecho aquí, ya que el Estado y la justicia de aquí te lo niegan. Y bueno, la acogida la tuvimos muy buena, pero claro, son quinientas y pico de querellas lo que tienen, eso es un mamotreto así de gordo, y no sé yo si algún día verá la luz **(Daniel Galán)**.

Tal i com assenyala Daniel Galán, president de la Fossa 128, els familiars han hagut de recórrer a la justícia d'un país estranger per reclamar allò que no troben ací. No obstant, donades les característiques d'aquesta querella, no totes les famílies s'han adherit a aquesta iniciativa. De la Fossa 100, només dos han decidit continuar amb un procés l'objectiu final del qual és la nul·litat dels juís sumaríssims i el reconeixement de que les persones afusellades a Paterna no cometeren altre delicte que exercir de representants polítics.

3.6 La vida mediàtica, artística i cultural

I d'açò mos vam enterar, ja te dic, el meu fill va llegir el diari i va vore i diu: "Ei! Pues això és el nom del uelo... Mamà..." "Ai pues sí". I la meua filla va escomençar a vore i contactar (Conxa Ibáñez).

Fotografía de Raul Pérez

Un dels trets característics de la irrupció discrònica dels processos d'exhumació en l'actualitat, té a veure en els canvis d'una societat que ha evolucionat al llarg dels 80 anys transcorreguts d'ençà l'origen de les fosses comunes. Mentre els cadàvers de milers d'homes i dones restaven oblidats sota terra, la vida ha anat succeint i, amb ella, la societat ha avançat, primerament, cap a la industrialització i, posteriorment, cap a una societat globalitzada. La sociologia ofereix un gran ventall de definicions i teories per a caracteritzar la nostra societat actual, des del post-industrialisme fins a la postmodernitat. En aquest punt i donada la temàtica a la que ens referim en aquest capítol, partirem del concepte de "societat-xarxa" de Manuel Castells (2006), concepte que es situa entre la societat de la informació i la del coneixement. Aquesta societat-xarxa posa en el centre la importància de la informació i el coneixement en tots els modes de desenvolupament social, en tant que a les relacions de producció i a les relacions de poder -i gràcies a les condicions tecnològiques que ho permeten- la generació, el processament i la transmissió de la informació esdevenen fonamentals. Dintre de la pluralitat d'eines i mecanismes que, en aquesta xarxa global en la que vivim, s'empren per a generar i transmetre informació i coneixement, per a la nostra anàlisi ens hem basat, d'una banda en la premsa escrita i, d'altra banda, en els productes culturals i artístics que es produeixen al voltant de la memòria.

En primer lloc, pel que fa al primer eix d'anàlisi, com dèiem, ens hem basat en un dels pilars dels mitjans de comunicació tradicionals: la premsa escrita. Aquest mitjà, considerat el primer mitjà de comunicació de masses, a més d'informar, genera opinió, educa i contribueix a visibilitzar i conformar la realitat social. Tot i que a continuació exposarem l'impacte dels processos d'exhumació en la premsa escrita, cal ressenyar la importància de les noves eines de comunicació emprades en els moviments memorialistes, tant a nivell intern, com serien els grups de WhatsApp de les associacions de familiars, com a nivell extern, les pàgines de Facebook, blogs i altres llocs web que difonen informació relacionada amb les activitats d'aquests moviments de la memòria.

Per a la nostra anàlisi, ens hem basat en tres mitjans d'impacte en el territori valencià com són *El Levante*, *Las Provincias* i el *Diari La Veu*³⁷. A partir de l'hemeroteca digital dels tres periòdics, hem accedit a les notícies relacionades amb la memòria històrica i el cementiri de Paterna. L'eix cronològic que hem establert per a l'anàlisi va des de l'any 2006 fins a l'actualitat³⁸. L'elecció d'aquest període es justifica en la voluntat de constatar l'existència de canvis significatius a nivell mediàtic arran dels processos d'exhumació i analitzar-los, tant quantitativament com qualitativament. Aquesta recerca, ha donat com a resultat el còmput de 311 notícies, distribuïdes temporalment i per mitjans, tal i com s'exposa en la Taula 5.

A nivell quantitatiu, respecte a la diferència entre els mitjans, tot i que no és el que ens interessa en l'estudi que ací ens ocupa, cal ressenyar la notòria acollida d'informació al voltant de la qüestió de les exhumacions en el *Diari La Veu*, en tant que, durant els seus 6 anys de vida, s'aproxima al total assolit pels altres mitjans durant els 14 anys analitzats. S'observa un increment de les notícies referides a les fosses comunes del cementiri de Paterna en els tres mitjans a partir de l'any 2017, que va en augment en els anys posteriors. Per a comprendre aquest ball de xifres per anys, és indispensable una anàlisi del buidat del seu contingut, així com una contextualització dels fets més notoris en vers de la memòria històrica.

---

³⁷ L'elecció d'aquests diaris ve donada, en el cas dels dos primers, perquè són els més llegits a la província de València, segons l'informe de l'Estudio General de Medios (<https://www.aimc.es>). En el cas del *Diari La Veu*, la decisió d'incloure'l va vindre donada per la quantitat de notícies que oferia aquest mitjà relacionades amb el nostre objecte d'estudi després de fer una recerca genèrica a les xarxes.

³⁸ El *Diari La Veu*, recentment extingit (desembre de 2019), va nàixer l'any 2013. Aquest fet explica que, fins al 2015 no comptem amb notícies d'aquest mitjà i que aquestes finalitzen l'any 2019.

Taula 5: Número de notícies al voltant del cementeri de Paterna aparegudes en els principals diaris de València (2006-2020)

Any	LevanteEMV	Las Provincias	Diari La Veu
2006	2	1	-
2007	5	2	-
2008	2	14	-
2009	6	3	-
2010	3	-	-
2011	5	5	-
2012	3	12	-
2013	4	5	-
2014	1	1	-
2015	8	2	1
2016	2	2	7
2017	13	18	16
2018	14	17	30
2019	31	20	44
2020	9	3	-
Total	108	105	98

Font: Elaboració pròpia

Pel que fa a l'àmbit qualitatiu, en primer lloc, exposarem de manera general quins fets concrets es recullen al llarg dels 14 anys analitzats, per tal d'identificar les fites més importants que es mostren a la vida mediàtica de les fosses comunes. D'entre 2006 i 2010, les notícies que apareixen al creuar les dues categories de recerca que hem emprat ("memòria històrica" i "cementiri de Paterna") recullen bàsicament els actes de Tots Sants i la seua preparació -amb les corresponents pugnes partidistes al voltant de la simbologia de la memòria-, la denúncia de l'estat d'abandó del paretó de Paterna, la sol·licitud al jutge Baltasar Garzón d'adhesió a la causa per part d'alguns familiars, així com l'anunci i inauguració del monòlit, d'una banda, i del memorial d'Antoni Miró construït a Paterna, per altra banda, propiciat pel Fòrum per la Memòria del País Valencià i com a exemple de les accions de patrimonialització d'aquest lloc de memòria que proposaven. Tot i que durant aquests anys s'aprova la Llei de Memòria Històrica 52/2007 (26 de desembre de 2007), les possibilitats i accions que emparen aquesta llei no tenen ressò en el context particular de les fosses comunes de Paterna.

Serà a partir de l'any 2011 quan comença a aparèixer informació relativa a les exhumacions. Així doncs, de 2011 a 2016, juntament a les notícies referides als actes d'homenatge al voltant del dia 1 de novembre i el 14 d'abril -on el Fòrum per la Memòria del País Valencià té un protagonisme notable-, comença a reflectir-se en la premsa altres línies del que podem considerar pràctiques reparatives de la memòria. Es tracta, d'una banda, de la informació referida a les exhumacions, on el cas de Pepica Celda acapara l'atenció dels mitjans, així com els procediments i subvencions que ofereix la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València, constituïda l'any 2015. D'altra banda, també s'inclouen notícies relatives al cas del jutge Baltasar Garzón que, en aquest cas particular, es tradueixen en l'adhesió de familiars de represaliats de Paterna a l'anomenada Querella Argentina. També tenen ressò mediàtic les accions del Grupo para la Recuperación de la Memòria Històrica de València i la proposta de declaració de Bé d'Interès Cultural del paretó de Paterna.

A partir de 2017, com ja hem vist, hi ha un salt quantitatiu que també es tradueix en un canvi qualitatiu pel que fa al contingut de la informació. L'impacte dels processos d'exhumació assoleixen un gran protagonisme que es tradueix en notícies relacionades en tots els processos que aquest comporta: des de la sol·licitud de subvencions per part d'associacions de familiars, l'inici dels treballs, les troballes de les restes, les proves d'ADN, l'arxiu de les diligències presentades als jutjats fins les identificacions (o no) dels represaliats. La informació d'aquestes temàtiques es reiteren en cadascuna de les fosses exhumades durant aquest període, com són les fosses 92, 91, 113, 112, 115, 127 i la 100.

Aquest *boom* mediàtic, s'explica per la tasca que es duu a terme per part de la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València, així com la legislació en matèria de memòria democràtica per a la convivència en la Comunitat Valenciana recollida en la Llei 14/2017 del 10 de novembre de 2017. Tanmateix, també es fa palès en premsa l'interès i determinació política de la consellera de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica per ampliar competències i centralitzar les proves d'ADN i les identificacions. Cal assenyalar també l'impacte de l'exhumació del dictador del Valle de los Caídos durant el darrer any, visibilitzat en les portades de molts mitjans. Cal dir que, aquest fet també ha afectat a l'aparició en premsa del cas particular de les fosses de Paterna que ha aparegut en altres mitjans no locals com son *El País*, *La Vanguardia* i *El Diario.es*, entre altres. A més, la força de Paterna com a lloc de memòria, l'ha convertit en escenari simbòlic d'actes polítics i partidistes.

Paral·lelament a aquestes notícies vinculades a les exhumacions, n'apareixen altres relacionades amb els efectes d'aquests processos en l'activació de la memòria. És el cas de la quantitat d'homenatges, actes i premis de memòria que es convoquen. També es recullen notícies relatives al procés judicial per part d'algunes famílies que es sumen al paraigües que representa la Querella Argentina i que, com hem vist, s'inicia en els anys anteriors al 2017.

Pel que fa als agents implicats que els mitjans prenen com a protagonistes en els darrers anys, cal assenyalar les associacions de familiars de víctimes del franquisme de les fosses comunes de Paterna, la Plataforma d'Agrupacions de Familiars de Víctimes del Franquisme del Cementeri de Paterna, la Coordinadora d'Associacions de Memòria Democràtica del País Valencià, el Grupo para la Recuperación de la Memoria Histórica de Valencia, els càrrecs polítics competents en matèria de memòria democràtica i els equips arqueòlegs i forenses, especialment ArqueoAntro. El protagonisme d'aquests agents és conseqüència de la centralitat dels processos d'exhumació com a única pràctica reparativa de la memòria. En aquest punt, cal apuntar que, durant el període analitzat, tan sols dues notícies signades pel Diari La Veu, recullen l'opinió d'altres familiars que reclamen reparar la memòria amb accions contràries a l'exhumació. Podem dir, llavors, que mediàticament no es recullen les distintes opinions dels familiars al voltant de la memòria.

Altre eix d'anàlisi del buidat de contingut de les notícies de premsa, té a veure amb les imatges emprades per a acompanyar la informació oferida. El que destaca és l'ús d'imatges de les fosses obertes amb les restes òssies a partir del punt d'inflexió marcat l'any 2017. Si abans les imatges eren majoritàriament del cementiri de Paterna en general o dels seus memorials (bé els de les vídues i familiars sobre les pròpies fosses o els que han anat originant-se), a partir de 2017 les fotografies de flors i noms, són substituïdes pels ossos. Aquest fet s'entén en tant que hi ha un creixement exponencial respecte a les notícies referides als processos d'exhumació, però esdevé com a mínim curiós que, al tractar altres notícies referides, per exemple, a la presentació d'un documental, la constitució de la Plataforma o l'adhesió de València a la Xarxa de Ciutats per la Memòria, la imatge que acompanye al text siga la de l'equip d'arqueòlegs treballant a les fosses.

L'impacte d'aquestes imatges i la seua potent càrrega simbòlica rau en que desvelen de manera explícita la crueta de la repressió, a més de materialitzar-la. L'atenció als ossos, ens planteja diverses qüestions a analitzar. La primera és la paradoxa que hem observat durant el treball de camp i el treball d'elaboració d'aquest informe al voltant d'aquestes imatges. A nivell associatiu, les famílies han tingut gran cura a l'hora de mantindre en la privacitat les imatges que els membres de l'equip científic ha anat facilitant-los per a documentar els treballs de la Fossa 100. Consideraven que eren imatges sensibles i que s'havien de tractar amb respecte, evitant-ne la seua difusió. Per a dur a terme aquest treball, el nostre company fotògraf ha demanat permís per a poder fotografiar l'interior de la fossa i el laboratori. Tanmateix, durant el treball de camp hem pogut comprovar la facilitat amb la que qualsevol persona que s'apropava a la fossa podia accedir a fotografiar-la. D'altra banda, a nivell mediàtic, aquestes mateixes imatges s'han viralitzat donada la gran presència en els distints mitjans. També alimenta aquesta paradoxa el fet de que la pancarta que presideix les concentracions que cada últim divendres de mes tenen lloc a la Plaça de la Mare de Déu de València per part de familiars, es compose de la imatge d'una fossa oberta que visibilitza els cadàvers dels afusellats, tal i com podem observar a la Imatge 18.

Imatge 18: Pancarta sostinguda pels membres d'associacions de familiars de víctimes del franquisme del cementeri de Paterna. Encontre 31-01-2020. Fotografia MJ Garcia Hernandorena.

La segona qüestió està relacionada en l'impacte sociològic de la viralització d'aquestes imatges en el context de la societat-xarxa. L'exposició de la violència i l'estètica forense, tant als mitjans de comunicació, pel·lícules com sèries, podria contribuir a la banalització dels fets històrics i del sofriment social que tingueren lloc en el passat, abocant-nos a la "pornografia de la violència" com assenyala Ferrándiz (2014).

Pel que fa als productes culturals i artístics, cal ressenyar la importància analítica des d'una mirada socio-antropològica en tant que l'art i la cultura són mitjans d'expressió humana i productes que aglutinen el sistema de codis simbòlics utilitzats pels membres d'una societat. Fruit del seu context sociohistòric, esdevenen miralls on es reflectixen les particularitats d'uns temps i unes condicions socials que van transformant-se amb l'avenir social. Si dirigim la vista enrere, podem reparar en la importància que se li atorgaven a aquests dos components de la societat durant el context de la II República, context en el que es situa l'excusa que trobaren els perpetradors dels iaies de la Fossa 100 per al seu assassinat. La dictadura, que com ja hem vist es va dedicar a aniquilar qualsevol cosa o persona relacionada amb els valors republicans, imposaria la censura també sobre aquestes expressions artístiques i els productes culturals, així com als seus autors i autores. Es prohibiren llibres, s'engabiaren poemes, s'emudiren cançons i s'exiliaren llenços. La cultura i l'art es convertiren en una arma de dissidència d'una dictadura a la que no li interessava un poble cultivat. Així doncs, al voltant d'aquestes creacions artístiques i culturals, sorgiren pràctiques de resistència que es perpetuaren durant la llarga dictadura gràcies a un poble que no volia callar. El retorn d'aquests elements que s'originen en el passat al nostre present, els redimensiona fins tal punt que podem considerar-los llocs de memòria per a les generacions que han succeït les dels nostres iaies i iaies. Així cançons com *l'Himne de Riego*, *Ay Carmela* o *En la plaza de mi pueblo* sonen durant actes memorialistes, mentre es reciten poemes de Miguel Hernández, Rafael Alberti o Federico García Lorca. Es tracta de productes de la cultura republicana que

s'acullen i es nodreixen, amb el seu caire reivindicatiu, en la contra-memòria que representen els moviments memorialistes actuals.

Al capítol de la Vida familiar, féiem menció a les particularitats de la tercera generació familiar que situen les memòries dels marges en el centre i esdevenen fars contra la desmemòria. També comentàvem com les seues vivències traspassen els murs de l'àmbit familiar per a estendre's al nivell de la societat, societat que podem qualificar, d'acord amb la temàtica que ací tractem, com la de la postmemòria. Així doncs, en aquesta societat-xarxa els productes culturals i artístics tenen la funció de transmetre, informar i donar a conèixer aspectes de la realitat social, com és la memòria en el cas que ens ocupa. Aquest concepte ha tingut especial acollida en el corpus teòric de l'art i la cultura, en tant que tracten sobre la (re)presentació de les experiències que visqueren les generacions anteriors en el passat. Aquests productes culturals i artístics esdevenen fonamentals per a la transmissió de les memòries a les generacions futures, especialment si tenim en compte el silenci respecte aquestes qüestions en l'educació curricular dels i de les nostres joves.

La importància d'aquest vessant per a la divulgació i la didàctica de la memòria, és recollida per la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València en els seus programes i recursos. És el cas, com ja hem vist anteriorment, de "La memòria a l'escola", "La memòria a la biblioteca", exposicions virtuals, allotjades a l'espai web de la Delegació, i el "Teatre de la Memòria", aquest últim en col·laboració amb el Centre Teatral Escalante. Amb aquestes propostes, l'entitat assumeix el repte d'esclarir, transmetre i construir una memòria col·lectiva a la ciutadania.

Paral·lelament, des d'altres organismes i institucions també s'està mostrant certa sensibilitat amb la qüestió de la memòria que es tradueix en un gran ventall de propostes que van des

del cinema, les exposicions, la literatura i el teatre fins als documentals. Pel que fa al nostre territori, cal mencionar el ressorgiment de la radiotelevisió pública valenciana (11 desembre 2017) que, des de la voluntat de servei públic, ha evidenciat el seu compromís amb la memòria històrica. Al lloc web de la cadena podem accedir a continguts respecte a aquest tema, des de l'especial de memòria en relació a les fosses de Paterna que ofereix el servei d'informatius, el programa inaugural de *La Qüestió* dedicat a la memòria històrica, sèries com *Parany*, fins a documentals com els que s'inclouen a *Civil 80*, *PuntDocs*, o altres com *La Història Enterrada*, *113* o *L'experiment Stuka*.

Donada la magnitud de l'oferta que avui dia s'ofereix, per a l'anàlisi de la Vida Cultural i Artística, ens centrarem en aquelles activitats que, d'alguna manera, apelen directament a la Fossa 100. Durant el nostre treball de camp, hem pogut conèixer distintes iniciatives que, des de distints formats, tenen la intenció d'apropar-se a la fossa per tal de dur a terme el seu treball. És el cas de Pablo Chacón, fotògraf independent que recentment ha publicat *A labor of love* al *British Journal of Photography Magazin* (2020) i al diari *El País*, projecte fotogràfic sobre els objectes que Leoncio Badia va entregar a les vídues i que les famílies han guardat durant aquests 80 anys. Molts dels objectes que Chacón ha fotografiat han estat cedits per familiars de la Fossa 100. Altre cas és el dels integrants de la productora Vídeo al Cuadrado Films, que també s'acostaren a la fossa buscant testimonis per al seu projecte documental *Fusilados* que pretén recuperar la memòria dels afusellaments duts a terme en El Terrer de Paterna. Teresa Llopis, presidenta de la Fossa 100, serà una de les veus protagonistes que donarà forma a aquest documental.

També en format documental, trobem el cas de Santi Donaire, de la productora Nervio, qui en col·laboració amb Arqueoantro, documenta i fa públics els processos d'exhumació i els testimonis dels familiars. En aquest cas, vàrem poder presenciar algunes de les gravacions

per al projecte de la Fossa 100, concretament les que es prengueren a diversos familiars de l'associació, reunits en casa de la seua presidenta, així com la posterior projecció de l'esmentat documental (Imatge 19). Teresa Llopis, a més, va participar en el cicle "Viernes Fórum" que, en el marc de la programació de memòria històrica de la Sala Russafa, succeïa al visiónat de l'obra de teatre de Chema Cardeña *La invasión de los bárbaros*.

La vinculació de la Fossa 100 amb els distints projectes culturals i artístics que hem esmentat ens serveix per a fer-nos una idea de la força que té el procés d'exhumació per a activar la memòria en distints àmbits, com és el cas també del cultural i artístic. Tot i que per tal d'analitzar aquest vessant ens hem centrat en aquelles manifestacions artístiques relacionades amb la Fossa 100, per a dur a terme l'anàlisi de la premsa, hem ampliat la mirada més enllà d'aquesta fossa per a recollir l'impacte dels processos d'exhumació en premsa. El nostre estudi del cas s'ha tractat mediàticament com la resta de processos d'altres fosses, tal i com hem assenyalat. En aquest cas, l'anàlisi cronològica ens ha permès constatar fins a quin punt aquests processos tenen un gran suport mediàtic que, en certa manera, conflueix en una relació de retroalimentació.

Els mitjans, com assenyalàvem a l'inici del capítol, són fonamentals per a mostrar la realitat social, però també per a construir-la. El fet de posar a la palestra de l'opinió pública la importància dels actes que es duen a terme en pro de la recuperació de la memòria històrica, contribueix a una visibilització que, al mateix temps, és favorable per a avançar en altres àmbits de la societat. En la societat-xarxa els mitjans tenen la tasca de traslladar la postmemòria de les terceres i quartes generacions als seus contemporanis, generant sensibilitat i interès per la memòria col·lectiva que ens conforma.

De la mateixa manera, també contribueixen a invisibilitzar tot allò que no publica, degut a eixa capacitat per a “crear realitat”. En aquest cas, la realitat que mostren és la d’uns processos que esdevenen essencials per a la cultura democràtica del nostre país, però que es presenten com els únics dintre de les pràctiques reparatives possibles. Aquest fet es mostra, en gran mesura, en els interlocutors escollits per a narrar la informació que els mitjans recullen -tant a nivell polític, associatiu o científic- que, malgrat les distintes naturaleses i les distintes competències, conflueixen en el propòsit d’exhumar i identificar les víctimes del franquisme de les fosses de Paterna. En aquest objectiu comú, el discurs científic forense

Imatge 19: Projecció del documental sobre la Fossa 100, realitzat per la productora Nervio. Oliva, 18-07-2020. Fotografia de Raul Pérez.

guiarà les voluntats dels agents implicats, però també l'opinió pública, tal i com succeeix a altres indrets de l'Estat espanyol i ha sigut remarcat per Ferrándiz (2014).

Pel que fa a les produccions culturals i artístiques, podem considerar-les pràctiques reparatives per elles mateixes. Tot i que aquest discurs científic predominant sobre el que fem menció apareix latent en alguns dels productes culturals, la representació que fan els artistes de la postmemòria sol ser més ampla i extensa. A més, a diferència de les notícies, aquest format deixa més espai per a les subjectivitats, la llibertat d'anàlisi i la reinterpretació que cada subjecte fa al consumir-lo.

Des de la investigació social de la memòria, sovint sorgeix el dubte de si estem assistint a una saturació cultural de la memòria, pel gran impacte que està tenint en aquesta societat-xarxa actual. El gran volum d'oferta pot explicar-se, d'una banda, amb la repercussió dels moviments memorialistes que han sorgit i que apel·len a tota la societat com a corresponsables de lluitar contra l'oblit en el que han estat sotmeses les memòries dels i les represaliades del franquisme. D'altra banda, com a conseqüència del vertigen narratiu al que ja hem fet menció en aquest text i que fa referència a la desaparició de les generacions que visqueren directa o indirectament els fets i experiències del passat. Tot plegat, caldria analitzar aquest *boom* mediàtic, cultural i artístic com a l'explosió d'una memòria que ha estat 80 anys inaccessible a l'àmbit públic de la que encara no en sabem prou, sobretot les generacions més joves. En aquesta societat caracteritzada per la informació i el coneixement, els mitjans de comunicació, artístics i culturals tenen un paper crucial en la tasca de difusió i divulgació d'aquestes memòries, fonamentals per a la convivència democràtica, cuidant de no caure en aquella "retrotopia"³⁹ o nostàlgia d'un passat idealitzat front la incertesa del futur que ens espera.

---

³⁹ Emprem el terme definit per Bauman (2017)

04

**Les vides
individuals
de la fossa 100**

Si bé a l'anterior capítol hem analitzat les vides socials de la Fossa 100 a partir de la col·lectivitat, a les següents pàgines ens submergim en les vides individuals dels homes de la 100. Al llarg d'aquestes pàgines, prenen l'escriptura els seus familiars que, a partir dels records, la memòria transmesa i la informació recabada, reconstrueixen les biografies dels iaïos als que no van conèixer.

Cadascuna de les famílies que han participat han expressat lliurement els seus relats, d'ahí que trobem algunes escrites en castellà, altres en valencià, cadascuna d'elles amb una extensió determinada i totes amb un estil propi. Tanmateix, aquests relats van acompanyats de les fotografies que cada família ha aportat i que representa un petit tast de l'arxiu de l'associació de la Fossa 100 que s'ha originat en paral·lel al propi procés de constitució de l'associació. El nostre paper com a investigadores ha estat limitat a rebre i organitzar la informació que ens han anat lliurant. Encara que a la fossa apareixen documentats 25 homes, ací mostrem 16 de les seues històries; les que hem localitzat i s'han oferit a col·laborar.

És aquest un exercici d'agraïment i de reconeixement al treball de les famílies de la Fossa 100, per recuperar les memòries i recomposar la dignitat dels seus.

Els homes de la Fossa 100

José Morató Sendra va nèixer a Oliva l'any 1896. Era el primer de quatre germans. De xiquet va poder anar a l'escola, a l'igual que els seus germans, i va acabar l'escolaritat obligatòria. Va decidir dedicar-se a la tasca d'arboricultor, a l'igual que el seu pare, i que anys després heretaria el seu fill.

L'any 1929 es va casar amb Maria Torres Mestre. Mogut per la situació política del moment, José va decidir afiliar-se a l'Agrupació Socialista d'Oliva. A Maria li preocupava aquesta decisió del seu marit: estava embarassada del seu primer fill i no sabia ben bé què anava a ocórrer, doncs s'acostava una etapa de revoltes de gent que clamava pels seus drets i que s'afrontava a un altre grup de gent que no compartia els mateixos ideals.

José no veia perill en la situació que estava donant-se: ell era un home honrat que no havia fet mai mal a ningú i no veia en la seua decisió una altra cosa que no fóra mirar pel bé dels seus camarades que treballaven la terra i que pertanyien al moviment obrer, de manera que també va decidir formar part de la UGT.

En aquest moment de la seua vida José vivia feliç, casat, pare d'un fill i treballant pels seus drets i pels dels seus iguals. No podia esperar més alegries quan la vida li'n va regalar una altra: una xiqueta va arribar al món, la seua filla Maria.

Però no totes les alegries duren: la guerra va esclatar a Espanya i manaven els qui no estaven a favor del que feia José. Ell continuava treballant pels seus motius, fins i tot el 1937, ja en guerra, va ser delegat de Sanitat i Assistència Social. Gent del seu voltant es va presentar a sa casa advertint-lo de la situació que estava ocorrent: “qui mana no està a favor del que tu fas i vindrà a per tu”. Ell no va fer mai cas, no tenia res a amagar ni havia fet mal a ningú.

El 24 de juliol de 1939, en el 6é consell de guerra de Gandia, José va ser condemnat a mort. El van tancar al dipòsit de presos de l'ajuntament d'Oliva i posteriorment a la presó de Sant Miquel dels Reis.

El 2 de novembre de 1939 va ser afusellat i enterrat a Paterna en la fossa 100, on han descansat les seues restes fins ara, moment en què s'espera justícia i reparació.

Lorenzo Calatayud Colom

Lorenzo Calatayud Colom nació el 3-9-1901 en Oliva (Valencia). Se casó con Pura Ferrer Fenollar y tuvieron dos hijos: Lorenzo y Pura. Fue labrador, militante del Partido Socialista, de la UGT, concejal y alcalde de su pueblo. Fue detenido y acusado de intervenir en robos, registros y asesinatos tal y como consta en el “Sumarísimo” y condenado a la pena capital.

Así fue como terminaron con la vida de Lorenzo a los 37 años. La gente que le conoció dice de él que era muy buena persona, ayudaba a los que lo necesitaban, llevaba comida al asilo de ancianos y era gran defensor de sus ideales.

Su esposa iba a la cárcel a cambiarle la ropa (sucia, rota, de sangre) de las palizas que recibía allí. Hasta que un día, el 2-11-39 le dijeron que no volviera a verle, que ya había muerto. En casa quedó la hija de 8 años al cuidado del bebé (Lorenzo) que no llegó a conocer a su padre, y aunque era pequeña, toda su vida tuvo presente a su padre. Iba todos los años a Paterna porque sabía que estaba allí en una fosa común.

Fueron años muy duros para la familia: una viuda con dos hijos y algunos diciéndole: “es la mujer de un rojo”. Su hijo Lorenzo de 81 años vive en París y no se encuentra muy bien. Espera con ilusión poder traer a su padre y enterrarlo dignamente.

Cristobal Fernández Herrera

Cristobal Fernández Herrera va nèixer el 6 de març de 1887 en San Anton, Múrcia. Era fill d' Antonio i Maria. Per circumstàncies van haver d'anar a viure amb la família més propera a Piles, València. Allí es va casar amb Maria, amb la qual va tindre 4 fills: Vicent, José, Maria i Concha.

Abans de començar la guerra civil, treballava de carabiner a la nit i de sabater pel dia. Era republicà, per la qual cosa va participar en algunes revoltes en les quals es defensaven els seus ideals i lluitaven per les injustícies.

Al guanyar Franco la guerra civil, van començar les represàlies i açò va causar que tant ell com el seu gendre foren ingressats en la presó de Gandia a punt de pistola el 17 d'agost del 1939 junt amb més gent de Piles i rodalies.

Més avant, els van traslladar a la presó de València, on estaven permeses les visites. Allí patia molta fam i maltractaments, però va comptar amb una ajuda i és que la família a més de visitar-lo també li portava menjar d'amagat, fent que el fill menut estiguera sota la falda de la mare per passar-li el que pogueren.

Tardaven uns 3 dies en anar a la presó amb un carro. Un dia, a l'arribar allí, els van dir que no estava, que tant a ell com els companys se'ls havien portat, però no els hi van donar cap informació més.

Amb el temps van descobrir que on els havien traslladat era el cementeri de Paterna, on va ser assassinat el 2 de novembre de 1939.

**Juan Luis Pomares
Bernabeu**

Juan Luis Pomares Bernabeu nació el 18 de diciembre de 1905 en Gandía, hijo de Remigio Pomares y Carlota Bernabéu, y hermano de Carlos y María. Se casó con Josefa Almiñana, y tuvieron dos hijos, Juan Luis y Pepita. De profesión era ferroviario y trabajó en las oficinas ferrocarril Alcoy-Gandía.

Tenía 33 años el 2 de noviembre de 1939 cuando fue fusilado en Paterna.

Fue denunciado por un fascista local cuyo interés residía en ocupar su puesto de trabajo en la compañía ferroviaria, pero nunca lo obtuvo. Una vez detenido y encarcelado en las escuelas Pías de Gandía, fue trasladado a San Miguel de los Reyes en Valencia, donde estuvo hasta que fue trasladado a Paterna y fusilado ya acabada la guerra.

Los cargos de que se le acusaban en la sentencia del consejo de guerra militar golpista, está plagada de falacia, mentiras y acusaciones falsas propias de una mentalidad fascista enfermiza y cruel, tales como incendios de iglesias, asesinatos, pertenencia a checas establecidas en la ciudad, simulacros de fusilamientos, todo con el fin de condenarle a muerte y asesinarle injustamente sin piedad por defender los ideales democráticos de un gobierno legítimo.

Lo fusilaron junto a sus compañeros de la comarca de la Safor que defendían sus mismos ideales y principios, fueron enterrados en la fosa cien del cementerio de Paterna, aunque su hermana María medió con los militares y a cambio de lucrarse con las pocas pertenencias de que disponía (una máquina de escribir, algunos ahorros), consiguió poder ubicarlo en un nicho en el mismo cementerio. Su padre Remigio sufrió las consecuencias de la represión franquista y la falange le expropió la casa que disponía en el paseo de las Germanías de Gandía.

José Lloret Garcia

José Lloret Garcia va néixer un catorze de gener de mil nou-cents. Quan el van afusellar tenia trenta-nou anys. El seu fill, mon pare, tenia 10 anys. Era bessó i va néixer a França. El seu germà bessó va morir al néixer. Tenia també un altre germanet que va morir per clavar-se una canya en el coll.

De ma uelo sé que feia menjars en la CNT, que era transportista. El sumaríssim diu que va militar pocs dies en aquets partit, cosa que no arribe a entendre donades totes les calamitats que li atribueixen, havent ja enterrat a dos fills menuts.

Li vaig contar a ma mare el que deia el sumaríssim, i em va contestar que mai de la vida, que era tot mentida, que ma uelo era i tenia fama d' ignorantot, que el més segur és que foren les males companyies amb les que s'ajuntava.

Vaig voler saber més de ma uelo i vaig preguntar a un cosí germà de mon pare i em va dir que ma uelo no tenia maldat. És més, em va dir que a son pare, que era enterrador en el cementeri de Gandia, també el volien tancar, però va presentar papers de que havia estat en França i per ahí es va lliurar.

Ma uelo vivia a Barx i li varen dir que no baixara a Gandia que el detindrien. Ell va contestar que no tenien perquè, ja que no havia motius, ell no havia fet res mal. I així va ser: el van empresonar, mon pare deia que en San Miquel dels Reis i no es va parlar mai més en casa de política.

Mon pare tenia sempre el semblant molt serio, supose que va ser per eixa infància tan dura. Ma uela va morir quan jo tenia 3 anys, no sé res més, era un tema amarg que ningú obria en casa.

Antonio Ibáñez Gilabert

Antonio Ibáñez Gilabert nació el 28 de agosto de 1915 en Gandía.

Nace un hombre bueno, lo demostró en su corta vida (pues lo fusilaron a los 24 años). Contrajo matrimonio con 21 años el 4 de octubre de 1936 en Gandía. De esta unión con su mujer Pura el 2 de enero de 1938 nace su hija. No disfrutó apenas de su paternidad.

Su profesión: era chófer. En muchas ocasiones volvía a casa después del trabajo sin zapatos (sus zapatos los había dado a alguna persona necesitada que se encontraba en la calle, y lo mismo hacía con su almuerzo y comida).

Cierto día lo detuvieron, lo habían denunciado sin motivo ninguno, solo por envidias. El 17 de agosto de 1939 lo encarcelan en Valencia, en San Miguel de los Reyes.

El 2 de noviembre de 1939 fue entregado a la fuerza pública por orden del juez militar nº 8 y fusilado ese 2 de noviembre de 1939 en el paredón de España, El Terrer, Paterna.

Solo tenía 24 años, mujer y una niña de apenas 22 meses.

Salvador Gomar Noguera, nació en Gandía el 22/04/1906, y falleció fusilado, a la edad de 33 años, en Paterna el 02/11/1939

Contrajo matrimonio civil con María Pons Grimalt el 25-02-1936 del cual nació, el 7-11-1937, un único hijo, Salvador Gomar Pons, que a fecha de hoy vive.

De oficio labrador, fue miembro de la UGT y afiliado a la Agrupación Socialista de Gandía y presidente de la Sociedad de trabajadores del campo “El Amanecer”.

Fue vocal de la Comisión Gestora del ayuntamiento de dicha localidad desde el 23-02-1936, fecha de constitución de la comisión gestora, hasta el 31-09-1936, tal y como consta en las actas que están en el archivo de Gandía. Publicó un artículo en el semanario UGT, que se publicaba en Gandía, el día 12-

12-1936, artículo que fue esgrimido como prueba de que era un miembro activo contra el régimen. Finalizada la guerra fue detenido, por denuncia de un particular el 19 de mayo de 1939 y trasladado a la prisión central de San Miguel el 17 de agosto de 1939 de donde ya no saldría hasta el día de su fusilamiento.

Hasta aquí los datos puramente autobiográficos, en cuanto a los personales poco más puedo añadir. Por un lado, el silencio autoimpuesto por su mujer, María, y demás familiares contemporáneos que poca información transmitieron.

Por otro la temprana edad de su hijo en el momento de su fusilamiento, lo que tampoco le permitió “conocer” a su padre y después..., después el silencio sobre el tema que hizo que nunca se hablara de mi abuelo más allá de lo justo. Fue sindicalista, lo detuvieron, lo encarcelaron y por último fue fusilado en Paterna.

Una situación que si se nos ha transmitido es la certeza de que mucha gente (que si huyó) instaron a mi abuelo a que, al acabar la guerra, huyera de Gandía (exiliándose) o bien se escondiera en el monte como muchos otros. Su contestación fue siempre la misma “no tengo que huir si no he hecho nada malo”. Esa respuesta es la que nos anima a creer que su detención y procesamiento fue más un acto de represalia política (pertenencia a UGT, vocal de la comisión del ayuntamiento de Gandía) que la veracidad de la denuncia para justificar su juicio y condena a muerte pues, si realmente hubiera participado en los hechos de los que le acusaron no le hubiera quedado más remedio que huir de Gandía y no lo hizo.

Benjamin Benedito Climent

El nostre avi **Benjamin Benedito Climent**, va néixer a Gandia el dotze de maig de 1893. Es va casar amb Enriqueta Sempere Bellido i van tenir 3 filles (Enriqueta, Luisa i Carmen). Aquell va ser un matrimoni per amor. Tot va acabar el dia 2 de novembre de 1939 quan va ser afusellat al “mur d’Espanya” per la repressió del dictador Francisco Franco, només per ser republicà i defensar la legítima República.

A casa nostra mai es va parlar d’aquest tema. Era tabú. Només sabíem per la nostra mare Enriqueta Benedito, que la meva àvia es pujava a camions i se n’anava a buscar als cementiris més propers, però mai va saber del seu parador.

Ens assabentem pels Mitjans de Comunicació de seu trist destí: una fossa comuna al Cementeri de Paterna, la fossa número 100. Això ni la meva àvia ni nostra mare mai van arribar a saber-ho.

Nosaltres les seves nétes hem aconseguit complir el desig de la meva àvia (Enriqueta Sempere Bellido) i de la meva mare (Enriqueta Benedito Sempere) que sempre va ser localitzar les seves restes i poder donar-li sepultura al costat de la seva estimada esposa. Gràcies a tot l’equip d’Arqueoantro i a la nostra estimada Teresa Llopis Guixot, que han fet l’impossible per aconseguir-ho.

Vicente Alemany Mestre naix a Oliva un 11 de Novembre de 1899. De procedència humil, home de camp i de poble, enamorat de la seua gent, quan arriba a l'edat adulta coneix Consuelo, s'enamoren i decideixen casar-se. D'aquest matrimoni naixen tres fills, Vicente, Pepe i Manolo. Tot sembla perfecte, la feina marxa bé, la família està unida, els dies passen i la vida és llarga.

Fins ací, característiques que podrien encaixar en qualsevol home de la ciutat d'Oliva.

Llàstima que les circumstàncies d'aquell moment no foren les idònies, llàstima que pensaren innocentment que la política, les enveges i els pitjors sentiments de les persones no els afectaria d'aquella forma tan cruel.

Vicente Alemany Mestre es va afiliar a l'UGT (desconeguem des de quin any era afiliat), el seu principal motiu va ser lluitar pels seus drets laborals i de generacions futures.

Quan es desencadenà la guerra civil, en Oliva es creà el comitè de guerra, encarregat de denunciar i arrestar, si calia, a qualsevol persona que delinqüira o anés en contra de la República Democràtica Espanyola. Vicente Alemany pertany a aquest comitè durant huit dies. Durant aquests huit dies arresten a una persona a la qual se li pren declaració. Les formes d'aquell interrogatori a Vicente no li agraden, cosa que fa saber als seus companys. Els fa prometre que no li faran mal físic a esta persona, que simplement li posaran pena de presó. Li diuen que estiga tranquil i vaja a atendre el compromís familiar que té eixe dia...

A l'endemà, quan pregunta pel presoner, li comuniquen que ha mort. En aquell moment i ple d'indignació Vicente dóna per acabades les seues relacions amb aquest comitè.

I ací comença el calvari de la nostra benvolguda família .

Franco guanya la guerra i comença la cacera. Vicente és denunciat un 8 de Maig de 1939 junt els altres companys del comitè. L'acusen de pertànyer a la UGT i al comitè de guerra. A més l'acusen de moltes atrocitats comeses per gent roïna en temps de guerra de les quals ell es declara innocent en tot moment. Com sempre, paguen justos per pecadors.

Vicente és declarat culpable i empresonat fins el 2 de Novembre de 1939, dia que és afusellat injustament, dia en què li furten la vida, a ell, a la seua dona, als seus fills...

Antonio Pastor Pérez

Mi abuelo, **Antonio Pastor Pérez**, nació en Alcoi pero fue en Gandía donde formó su familia y allí le sobrevino la guerra. Era un hombre comprometido con la causa social, suya era una frase célebre en la cual constataba que llegaría un día en que un labrador al volver a casa se sentaría al piano. Denunció las condiciones insalubres en que trabajaban niños de ocho años, metidos en acequias de agua podrida así como la ausencia de seguridad social para los trabajadores accidentados, esto le supuso un boicot por parte de otros comerciantes dedicados como él al curtido de pieles y ante todo porque acogió en su casa a un trabajador accidentado gravemente en una mano en su casa hasta su total recuperación.

Fue socio fundador de fomento y como persona de gran sensibilidad tenía a su cargo la custodia de las obras de arte del palacio ducal, todo esto lo contaba mi madre siendo por temor el hecho de que sus comentarios fueran solo de índole personal, sin embargo por el archivo histórico de defensa hemos sabido que estuvo afiliado al partido de izquierda republicana formando parte del comité antifascista de la ciudad. También pertenecía a la sociedad de fomento y en el ayuntamiento tenía a su cargo la comisión de vivienda, también fue dirigente del socorro rojo internacional. Me llama especialmente la atención la acusación que sobre él recae por firmar la celebración de un acto en el teatro Serrano en el que se hizo una colecta destinada al hogar infantil García Lorca, el dinero obtenido se destinó a sábanas, telas, toallas y demás. Fue detenido en el paseo de Gandía.

Vicente Blanquer Canet

Vicente Blanquer Canet va nàixer a Xeresa (municipi de la Safor), el 2 de juliol de 1901.

Va morir afusellat a Paterna el 2 de novembre de 1939, quan tenia 38 anys.

Era llaurador, però a més a més formava part del Vocal del Comitè Antifeixista i membre de la Junta Delegada del Comissari de l'Habitatge.

Estava casat amb dues filles, la meua àvia concretament, la petita, tenia 5 anys, es diu Reme.

No podem aportar molta informació perquè pràcticament no tenim res, sols aquesta foto que us presentem perquè una bona dona del poble li la va donar a la meua àvia perquè tinguera un record del seu pare. Era una foto de carnet que quan ella va ser més major es va ampliar. La tenim a casa i sempre ha estat present en la família, però no s'ha parlat del tema fins fa uns quants anys, quan volguérem tornar-lo amb la seua filla.

La meua àvia era petita, no té records de la figura paternal, sols un breu record que fa poc ens va contar: un dia estava jugant al carrer, va veure passar un home que anava dalt d'una furgoneta amb molta gent, la va saludar i li va donar un bes amb la mà.

Ella creu que era ell, el seu pare que s'acomiadava quan els portaven de Gandia fins València, on l'afusellaren a Paterna.

No sols la seua vida, sinó la de la meua àvia, res mai va tornar a ser com era. La seua vida no va ser gens fàcil. Volem agrair-li-ho retornant-li tota l'estima i tornant el seu pare a casa seva.

José Catalá Benavent nació en 1894 en Alquería de la Condesa, Valencia. Fue el tercero de tres hermanos de la familia formada por Salvador Catalá y Asunción Benavent. Conoció a Ángela Escrivá Peiró, natural de Oliva. En 1919 se casaron en Barcelona. Embarcaron en un vapor al Perú, acompañando al hermano mayor de José, sacerdote de la Orden de los Padres Camilos, que se dirigía a Lima para ser prior de convento. José encontró trabajo en la Banca y nacieron sus dos primeros hijos: María Asunción y José.

En 1929 regresan a Valencia. Allí nace su tercer hijo, Salvador. José tiene varios empleos y frecuenta diversos círculos republicanos.

Se establecen en Oliva, el pueblo de su esposa. En la II República, José es ya militante del Partido Comunista y secretario del sindicato UGT del pueblo, trabaja en el Ayuntamiento de escribiente o secretario y es también concejal.

En plena guerra civil, en 1937, inscribe a su hijo José en un grupo de niños que se envían a la URSS, para alejarlos de la guerra, con la esperanza de retorno en pocos meses.

En marzo de 1939, ante la inminente derrota de la República, José y otros compañeros se retiran a Alicante. Con su cuñado, Domingo Escrivá Peiró, penúltimo alcalde republicano de Oliva, consiguen subir al abarrotado buque inglés Stanbrook, para exiliarse a Orán (Argelia). Pero José decidirá bajarse, confiando en la promesa de Franco de que nada debían temer quienes no tuvieran las manos manchadas de sangre.

Al retornar a Oliva es detenido e ingresado en el llamado Depósito de prisioneros (Escuelas Pías) de Gandía. En julio de 1939, es llevado a Consejo de Guerra sumarísimo, celebrado en Gandía, Causa nº 7785-V. Por sentencia publicada el día 19, se le condena a la pena de muerte como “autor del delito de adhesión a la rebelión,” con diversos agravantes.

En agosto se le traslada al penal de San Miguel de los Reyes, en Valencia, padeciendo crueles condiciones de vida. Fue fusilado, el 2 de noviembre de 1939, ante el muro del cementerio de Paterna y enterrado junto a otros 25 republicanos en una fosa común con el número 100.

**Vicent
Coscollá Ibáñez**

Vicent Coscollá Ibáñez va nèixer el 18/01/1895, fill de Bautista i Rosa. Va contraure matrimoni amb Leonor Ferrer el 28/11/1919. Del matrimoni van nèixer 2 fills i 3 filles, Rosa de 96 anys, Leonor de 92 anys i Carmen de 88 anys i viuen amb la il·lusió de poder enterrar les despulles del seu pare junt la seua mare.

De professió llaurador, afiliat al Partit Socialista i a la UGT del qual va ser president, triat representant dels treballadors per la UGT, participà en les Comissions paritàries per a elaborar les llistes en les quals es fixava el torn de contractació dels jornalers i que la patronal incomplia sistemàticament. Fou el Governador Civil de València qui el 23/01/1934 en reunió celebrada a València i que també participà Vicente Coscollá entre altres, desbloqueja tal situació obligant la patronal a complir els pactes.

Durant la guerra civil fou l'Encarregat de la Comissió d'Abastos i Agutzil de l'Ajuntament de Xeraco. Complint les funcions d'agutzil a requeriment de les autoritats republicanes desplaçades de Tavernes de Valldigna, va haver d'acompanyar-los al domicili d'Heliodoro Torres Torres per a la seua detenció.

Finalitzada la guerra va ser detingut i traslladat a la presó de Gandia i el 17/08/1939 el van traslladar a la presó Sant Miquel dels Reis de València fins al 02/11/1939 que va ser entregat per força Pública per ordre del Jutge Militar núm. 8 de València per a la seua execució el mateix dia, tal com consta en el certificat de defunció de l'Ajuntament de Paterna.

Blai Llopis Sendra va néixer en l'any 1904 en Oliva, València. Fou un jove molt curiós i diuen que li agradava molt la música. Era un gran pescador de rall . Sabia llegir i escriure. Era un home prou cultivat.

Es va casar amb Trinidad Sanchis Cots en l'any 1929 i d'aquesta unió va néixer el seu únic fill Blai Llopis Sanchis.

Des de sempre es va dedicar a l'agricultura. Era podador de tarongers. Abans del colp d'estat de l'any 1936 es va afiliar a Esquerra Republicana i formava part de la Societat de Podadors del municipi, nomenada San Antonio. Quan va esclatar la guerra es va afiliar a la CNT junt altres companys. Va ser president de la Col·lectivitat i el van nomenar

secretari de la Junta Qualificadora de terres. Ens consta que fou un home molt treballador i intel·ligent. Era una bona persona.

Davant la derrota de la República, Blai va decidir dirigir-se al port d'Alacant des d'on tenia la possibilitat d'eixir del país. Però, davant l'edicte que les persones amb les "mans netes de sang" no havien de témer per res, ell va decidir quedar-se a casa. Els falangistes del poble van anar a per ell a la Plaça de bous d'Alacant on havien arribat després d'haver passat un temps en el camp de concentració d'Albatera. Testimonis directes ens han contat que allí van patir unes condicions de vida inhumanes.

El 20 de maig de l'any 1939 el van empresonar en l'ajuntament d'Oliva. Sabem també que allí es produïren tortures terribles. D'allí el van dur a Gandia on va ingressar en la presó provisional de Les Escoles Pies. No comptava amb cap antecedent delictiu. El 17 d'agost d'eixe mateix any el van traslladar a la presó de San Miquel dels Reis en València. Va mantenir una comunicació continuada per carta amb la seua esposa i fill, que anaven a visitar-lo amb assiduïtat.

Mai va eixir d'allí amb vida. El van assassinar el 2 de novembre de 1939 en el Terrer de Paterna i ha estat soterrat durant 80 anys en la fossa comuna 100 del cementeri d'aquesta localitat.

Fou el 4 de novembre de l'any 2019 quan ell i els seus companys de la fossa 100 van eixir a la llum. Actualment estan les seues despulles en procés d'identificació. Reivindiquem la seua dignitat. Era un republicà digne i bo.

Vicente Llopis Soliva va néixer a Beniopa el dia 08-01-1901.

Els seus pares eren de Beniopa, com els seus sis germans, encara que el iaio patern era d'Almoines, d'on procedeix el cognom familiar.

Fou llaurador jornalero. Es casà i visqué al Grau de Gandia. Fou pare d'una xiqueta. Va ser afusellat a Paterna, quan tenia 38 anys, el dia 02-11-39. El mateix dia i al mateix lloc on afusellaren a 25 homes més de la Comarca de la Safor: 11 de Gandia, 5 d'Oliva, 7 de Piles i 2 de Xeresa. A més, un altre de Xàtiva.

Ma uelo Felipe Bañuls Guillem, eixe gran desconegut per als nets

La por a les represàlies és el motiu principal pel que ens van parlar poc de tu, encara que has estat sempre present en el cor de la uela Remedios i dels teus quatre fills: Mre Dolores, Salvador, Felipe i Blas.

Recorde un dia quan jo era menuda. Estava al cementeri de Piles amb la uela Remedios i, després de visitar als nostres familiars, li vaig preguntar: On està el uelo Filip? Ella, tractant d'evitar el tema, em va dir que s'havia perdut quan canviaren el cementeri de lloc. Jo ho vaig creure.

Al fer-me més major vaig anar descobrint coses noves:

Finalitzada la Guerra Civil et van detindre, la teua família estava desesperada i tu els deies: Tranquils ara em jutjaran, voran que no he fet res i tornaré amb vosaltres al poble.

Hui sabem que l'únic "delicte" que vas cometre va ser estar afiliat al Sindicat Agrari. No vas anar a la guerra, les teues mans no estaven tacades de sang sino de terra del camp, vas ser un pobre llaurador que treballava sense descans per mantindre a la seua nombrosa família.

Passat un temps de la teua mort, un veí del poble que havia estat detingut amb tu ens va contar que estaveu al pati de la presó mirant una partida de pilota valenciana quan arribaren els militars i, aleatòriament, van triar els que serien afusellats eixe dia. Entre ells tu. Eixe va ser el juí que vas tindre.

La uela Remedios es va quedar vidua amb quatre criatures menudes per traure endavant.

Després de molts anys, hui estem ací els teus nets contents de pensar que, per fi, tornaràs al teu poble amb la teua família com tu desitjaves, com tots desitjàvem.

Els teus nets.

La memòria de la presó

Fotos caixeta fusta de Blas Llopis

Foto espadenyes
i mocador
Salvador Gomar

La memòria política

el movimiento libertario

EN NUESTRA REGION

HISTORIAL

el movimiento libertario se lleva en Oliva; aprime se refieren las historietas en que sustentan al país las extirpaciones de la segunda República. Y quiza sea en su libertad donde se encuentra esa fuerza que ha sido el soporte a todos aquellos errores sufridos, que así han sido pocos los esfuerzos para combatir en la lucha, hasta agotarlo en la Comandancia, y poniéndose ante esta Obediencia opuesta a su forma organizativa con otros a un porvenir humano.

Cuando el campo de la guerra empieza y comienza a perderse, se verá su esfera de obrado trueno e ideas humanas; contra las fuerzas fantasmales de una guerra, guerra y terror, contra el poder humano que con toda la vida en la guerra organizada, contra todo evento, venciendo todos cuantos obstáculos se le oponen, el movimiento libertario en Oliva, así al hablar en la lucha el momento para continuar en el caso hablar, sea, movimiento de cada cosa y prosiga la lucha, con entera que confianza al enemigo, y sin embargo que le supera.

Así descubrió en la estructura de una que abría a España el movimiento revolucionario, como guerra con disciplina en la táctica. Y ya en ella, y como principio a una perfecta independencia de guerra revolucionaria, en la lucha la guerra por el procedimiento organizativa, con la cual, y para seguir en todos los momentos, nació la

Oliva

COLECTIVIDAD

Es así para aquellos hombres y sus movimientos que ha de ser el progreso en su estructura y desarrollo la Colectividad. Por consecuencia de que, toda de otros y fuera de lo poco a trasladándose las ideas como resultado, la segunda República,

Oliva

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra de la guerra, en la guerra.

FRANCISCO PARRA
Secretario de la F. A. I.

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

VICENTE LLORCA CLIMENT
Del Consejo de administración de la Colectividad

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

BLAS LLOPIS
El más joven libertario de 29 años

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

RICARDO BOCA
Secretario del Sindicato

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

JOSE DOLINSCHI
Delegado de la firma

de la guerra. Como sea que se esta quien fuerde, antes de la libertad a su de otros, y en el mismo tiempo que del lugar a que va a pasar el producto de las ideas, un caso de más saber que un mundo paralelo del que el individuo paga, por un mundo organizado un movimiento a las ideas del Estado, que la lucha al movimiento del individuo y el movimiento de la guerra.

Una cosa hay que agregar sobre las colectividades de Oliva, y es que, en la guerra temporal de la guerra, cambiamos los acuerdos regulares, como como mejor lo convenga, ya que no se agota, ni en este trabajo, que no se llama por concepto de la Federación Regional de Comandancia de Levante, órgano aglutinador de las Colectividades al lado a la C. N. T.

La Colectividad de Oliva tiene un espacio así, en el que ha estado en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en el cual se agota, en la guerra, en la guerra.

Retall de premsa amb la caricatura de Blas Llopis

Retail de premsa article Salvador Gomar

José Morató carnet PSOE

Carnet d'afiliat al Partit Comunista de Juan Luis Pomares.
Cedit per la família

05 Conclusions finals

L'actual crisi global que estem vivint amb la pandèmia de la Covid-19, ha accelerat el rellotge vital i s'ha endut molts dels protagonistes de la memòria viva de la repressió franquista, des d'homes i dones anònimes, fins a referents per als moviments memorialistes per l'esperit de reivindicació incansable d'algunes d'estes persones. És el cas de Rafael Gómez⁴⁰, últim supervivent de "La Nueve", Jose María *Chato* Galante⁴¹, membre de l'associació d'ex-presos polítics La Comuna, Presos del franquisme i, d'algunes filles i fills de personalitats represaliades com Elena Aub⁴², filla de Max Aub, o Coral Pellicer⁴³, filla del *Durruti valencià*, José Pellicer. Al mateix temps, però, també hem vist com se n'ha anat un dels torturadors més sàdics de l'aparell repressor del franquisme, Antonio González Pacheco⁴⁴ *Billy el Niño*, sense pagar per cap dels crims i tortures que acumulà al seu currículum. Mentre que uns se n'han anat reclamant una justícia que mai no arribà, altre ho ha fet amb tots els privilegis que la nostra democràcia ha seguit concedint al franquisme. Aquesta situació és un símptoma més que evidencia l'anomalia dels nostres temps, una societat pretesament democràtica ancorada sobre els ciments d'una dictadura i d'una memòria hegemònica, alimentada per l'amnèsia sistemàtica de les darreres dècades.

---

⁴⁰ Mort el 30 de març de 2020 per complicacions derivades de la COVID-19, als 99 anys

⁴¹ Mort el 29 de març de 2020 per complicacions derivades de la COVID-19, als 72 anys.

⁴² Morta el 15 de maig de 2020 als 87 anys.

⁴³ Morta el 30 d'abril de 2020 als 83 anys.

⁴⁴ Mort el 7 de maig de 2020 als 74 anys.

A hores d'ara, al punt d'acabar la redacció d'aquest informe, el govern prepara un nou projecte de Llei de Memòria Històrica amb el que es pretén modificar i aprofundir els continguts de la Llei 52/2007. Algunes de les propostes són la retirada dels títols nobiliaris i condecoracions atorgades pel franquisme; declarar la nul·litat dels tribunals d'excepció franquistes i les seues sentències; modificar l'article 510 del Codi Penal per incloure l'apologia del franquisme com a delictes d'odi o impulsar les exhumacions des del govern. A banda d'aquestes, el Ministeri de la Presidència ha habilitat una bústia virtual per rebre altres propostes, suggeriments, idees i opinions per part de la ciutadania. Algunes d'aquestes s'han fet públiques als mitjans de comunicació, com és el cas de Hilda Farfante, filla de mestres assassinats pel franquisme, o el cas d'Emilio Silva, de la ARMH. En ambdós casos alerten sobre la urgència d'aplicar aquestes mesures, especialment les relacionades en les exhumacions, precisament perquè el temps s'acaba per a les filles i fills que reclamen les memòries dels seus pares i mares. Aquest projecte de Llei, que tan de bo siga fructífer, tracta d'esmenar aquesta situació d'anomalia i vulnerabilitat dels drets humans.

Fins ara, els moviments associatius memorialistes d'arreu de l'estat han assumit el deure de dignificar i recuperar la memòria dels represaliats del franquisme i, en el que constitueix un veritable exercici per a la constitució d'un estat democràtic, han assumit responsabilitats que deuria d'haver assumit l'Estat, ja fa massa temps. Aquests, per tant, amb les seues pràctiques de reparació, construeixen la contra-memòria que ha situat les memòries marginals i perifèriques en el centre, rescatant-les de l'àmbit familiar i individual per a traslladar-les a l'àmbit públic i col·lectiu. En aquesta lluita per la memòria, han apel·lat a institucions i organismes que no poden seguir posant-se de perfil -si es consideren garants d'un estat democràtic- front aquestes proclames.

D'entre aquestes pràctiques reparatives, hi ha una que ha tingut especial protagonisme i que és, precisament, la que ens ocupa en aquest informe: els processos d'exhumació i identificació de les fosses comunes de les persones víctimes del franquisme. Les repercussions socials d'aquests processos, constatades en el corpus teòric que, a partir d'etnografies dels propis processos ofereix l'antropologia social, tenen a veure, a grans trets, amb la irrupció discrònica que suposa assumir i enfrontar-nos a crims perpetrats 80 anys enrere. Ferrándiz (2014) fa referència a una "discronia radical" per referir-se a l'aparició d'aquests ossos en una societat democràtica, globalitzada i sotmesa a les successives revolucions tecnològiques, un escenari molt allunyat del de les condicions de vida i mort de la postguerra. En un context en el que el pas del temps ha jugat a la contra dels drets humans, la barbàrie del passat és un problema del present, problema que necessita resoldre's com a garantia de futur. L'obertura de les fosses trau a la llum l'horror, la violència i la injustícia del passat i, amb això, esdevé en el present una lliçó per al "desaprenentatge del franquisme" (Ferrándiz, 2014). La magnitud del que implica a la contemporaneïtat aquests processos i els canvis i transformacions inherents a la memòria col·lectiva, requereixen d'un estudi que ho analitzi i, en aquest cas, l'antropologia social, dedicada a la investigació de la memòria, esdevé la més pertinent⁴⁵.

Aquest informe recull la investigació duta a terme a partir de l'estudi de cas de la Fossa 100 del cementeri de Paterna. A partir d'aquest objecte concret, hem pogut esbrinar l'impacte social d'aquest procés d'exhumació, tant pel que fa als eixos més globals, com als més particulars, que vénen donats, principalment, per la idiosincràsia de les fosses comunes del cementeri de Paterna. Tots aquests aspectes seran recollits, a mode de conclusions, a les següents línies.

---

⁴⁵ Tal i com es constata amb la presència d'antropòlegs/es socials als equips multidisciplinaris que duen a terme processos d'exhumació a altres territoris de l'estat, com per exemple, del que forma part el mateix Francisco Ferrándiz (Sociedad de Ciencias Aranzadi) o el Centro de Estudios de Memoria y Derechos Humanos (CIEMEDH).

Per a dur a terme aquest treball, el primer pas ha estat detectar els agents implicats en aquest procés, en tant que cadascun d'ells ho fa des d'un lloc i una mirada particular i, la suma de tots aquests enfocaments dóna lloc al discurs sobre la memòria que es manifesta al voltant d'una exhumació. Així doncs, mitjançant les veus protagonistes, tant les directes com les indirectes, hem traçat la història de vida de la Fossa 100. Aquesta tècnica, emprada a la nostra disciplina per a l'estudi de la memòria, permet registrar les experiències d'un individu al llarg de la seua vida. En el nostre cas, apliquem el concepte a la fossa i no a les persones que la conformaren i ho fem per diverses raons. En primer lloc, perquè els homes que foren assassinats el 2 de novembre de 1939 formaven part d'un col·lectiu que representava i custodiava els valors i la memòria republicana. També, perquè al parlar de la fossa en col·lectiu, ens permet donar veu a altres protagonistes que compartiren experiències comunes i que no han estat a dintre de la fossa, però han estat al seu voltant. Per últim, perquè el moviment que engega aquest procés és col·lectiu i pren la forma d'associació per a reivindicar una memòria històrica que, al cap i a la fi, deu ser col·lectiva.

Com tota història de vida, la de la Fossa 100 ens duu a transitar pel passat i el present, en tant que, vertebrada per la memòria, s'originà 80 anys enrere per a interpretar-se des de hui en dia. Per comprendre i situar el naixement de la fossa, hem elaborat una contextualització socio-històrica, tant a nivell del País Valencià com de la comarca de la Safor, per tal de col·locar els fets i les experiències de les persones que es van veure abocades, directa o indirectament, a la fossa. Com hem vist, rere el capítol "Una pau que sembla fosses", s'obri la porta a un relat coral que, de manera col·lectiva, representa les diferents vides que conformen la història de la Fossa 100.

La raó de ser del projecte d'exhumació i identificació es situa en la vida familiar. L'aproximació als testimonis envers la memòria des d'una perspectiva social ens ha permès trobar en

els silencis, oblits i blanquejaments les característiques de les tres generacions implicades, així com els moviments de la transmissió de la memòria entre aquestes. Amb això, hem pogut viatjar al passat per recuperar les biografies dels iaïos de la Fossa 100 i per constatar la importància de “les portadores de la memòria” que, amb les seues pràctiques quotidianes resistiren simbòlicament al règim, tiraren endavant les filles i fills del dol i garantiren la conservació, custòdia i transmissió de la memòria.

Les vivències i experiències comunes d'aquestes dones ens ha permès, a més, valorar les característiques singulars de les fosses de Paterna que les diferencien d'altres fosses de diferents indrets de l'estat. Elles iniciaren el ritual de visitar les fosses i les generacions posteriors s'han encarregat de perpetuar-lo. Les fosses de Paterna, localitzades i visitades d'ençà els seus orígens, constitueixen un lloc de memòria des de temps passats, a diferència d'altres casos en els que, degut al desconeixement de la seua ubicació, es retardaria aquesta categorització com a lloc de memòria fins al mateix moment de l'exhumació. Mentre que les fosses comunes oblidades en les cunetes no pogueren rebre visites, ni flors, ni plors; les vídues, filles i germanes dels homes sepultats a les fosses de Paterna, convertiren les fosses en un lloc de memòria on poder plorar i on dur a terme les seues pràctiques de resistència, representades, en aquest cas, en la construcció d'humils memorials a base de taulells de Manises o amb el pagament de la propietat de la fossa.

Amb aquest recorregut, hem arribat al present per posar també en valor altres llocs de memòria com són els “altars profans” que les famílies han conservat durant 80 anys. Les cartes, objectes i fotografies formen part de l'herència de la memòria que, inserida dintre de la lògica de les relacions del sistema sexe-gènere, ha anat passant de mares a filles, per arribar a les mans de la generació de la postmemòria, que re-significa els records des de la contemporaneïtat. El procés d'exhumació, parteix de la prèvia constitució com a associació.

En aquest procés, les netes, nets, besnetes i besnets, han tret a la llum aquests objectes on es materialitzen les memòries, així com les pràctiques que sorgeixen al seu voltant. Posar en comú aquestes pertinences familiars ha permès la constitució d'un arxiu propi de l'associació que, en aquest treball, hem inventariat per tal d'atorgar-li la rellevància que té per a la memòria.

Podem dir que el procés d'exhumació li atorga un protagonisme central als iaïos, deixant en les perifèries les altres protagonistes. Donada la importància de les "portadores de la memòria" reivindicuem la necessitat d'una perspectiva de gènere que les situe en el centre, on se'ls reconega la importància de les seues experiències i el paper fonamental que han tingut en la conservació, custòdia i transmissió. Alçar la mirada més enllà de l'interior de la fossa convida a reflexionar sobre distintes possibles pràctiques reparatives que tinguen en compte eixa perspectiva feminista i holística que reclamem en estes línies, i que es poden compaginar amb la pràctica de reparació representada pel propi procés d'exhumació. Tot i que les generacions més joves són conscients del que visqueren les seues iaïes i moltes d'elles es veuen motivades a iniciar el procés d'exhumació pensant en elles, mares o pares, les memòries de les iaïes segueixen ancorades dintre de l'àmbit privat i familiar. Ens sembla de justícia, situar-les, també, al centre de l'àmbit públic, per a que deixen d'estar en els marges del silenci.

La vida associativa de la fossa es pot considerar una extensió de la vida familiar, ja que està encapçalada per l'empeny, la reivindicació i el sentit de justícia de familiars de la tercera i quarta generació. La importància d'aquesta generació extrapola els límits familiars, en tant que marquen un full de ruta que impacta, inevitablement, en diferents aspectes de la societat de la postmemòria. El cas de la Fossa 100 esdevé particular per la gran representativitat de familiars a la pròpia associació. El fet de que la 100 siga de les més menudes i que tots, a

excepció d'un dels afusellats, foren de la mateixa comarca, ha facilitat la localització de familiars i la posterior consolidació de l'associació. Així doncs, existeix un elevat grau de consens i un sentiment d'identitat col·lectiu i propi, que es reforça amb la celebració de rituals com l'acte celebrat el 2 de novembre de 2019. Tot i així, aquest fet constatat a la Fossa 100, no és extrapolable a la resta d'associacions ni a la totalitat de familiars de represaliats del franquisme a Paterna. Aquest, encara que sembla un moviment homogeni que es mou per interessos comuns, amaga i sots-representa altres veus que, al quedar fora d'aquests canals de mobilització, passen desapercebudes o queden relegades per part de l'opinió pública i les institucions.

El fet de que els familiars s'hagen de constituir com a associació per a optar a una subvenció i dur a terme l'exhumació és un reflex de la falta de responsabilitats per part de l'Estat. Front aquesta situació d'anomalia, la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València promou la subvenció d'aquests processos, tal i com es recull a la vida política. Aquest fet ha propiciat un creixement exponencial de les associacions de familiars que han d'adaptar-se a les fórmules amb les que Diputació respon a les seues demandes i assumeix la responsabilitat política d'un deute històric amb les víctimes del franquisme. A aquestes iniciatives pioneres al nostre territori, es sumen recentment les que proposa en la mateixa línia la Conselleria de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica, que esdevenen fonamentals per a les polítiques de memòria al País Valencià vinculades a les exhumacions i identificacions.

Altra veu que compon la vida política de les fosses comunes és la que representa a nivell local l'ajuntament de Paterna. A escala municipal, el consistori de Paterna ha de lidiar amb aquest "patrimoni incòmode" que són les fosses d'ençà els inicis de les exhumacions i, sovint, la incomoditat s'estén cap a les relacions amb les associacions de familiars. Aquesta

gestió del patrimoni de les fosses comunes es dificulta encara més si atenem a les situacions que plantegen les reinhumacions al cementeri. És en eixe camp on apareixen les principals tensions: com gestionar la memorialització de les diferents morts individuals amb la celebració de la mort col·lectiva. El cementeri esdevé un lloc en disputa, tal i com mostra la recent declaració de l'ajuntament de no erigir un nou monolit que reculla les restes no identificades o reclamades, i que s'oposa al que demanen les associacions de familiars constituïdes en una Plataforma. Front a aquesta exigència, l'ajuntament reivindica altres polítiques de memòria que tinguen en compte la trajectòria biogràfica i històrica del cementeri i no només el moment actual.

Això ens duu a parlar de la vida científica-forense, representada pels equips de treball que realitzen el procés d'exhumació i identificació i que comparteixen amb els familiars associats, la veu protagonista. El fet de que aquests processos hagen sigut els principals dintre de les pràctiques reparatives, tant a nivell estatal com local, s'ha traduït en un gran protagonisme d'aquest agent. Fet que s'accentua, a més, pels privilegis que se li atorga en la nostra societat al discurs científic i expert. Així doncs, l'escenografia del mètode arqueològic i les pràctiques forenses s'ha instaurat en l'imaginari popular referent a la memòria històrica, sense reparar en que aquesta és tan sols una perspectiva més, la que es centra en l'interior de la fossa.

A més, en el cas concret del treball de camp a la Fossa 100, hem pogut observar com l'equip encarregat dels treballs, assumeix una sèrie de tasques com són l'assessorament i acompanyament de les associacions i el "desplegament pedagògic" de la memòria històrica a partir del seu treball, tant als familiars com a la resta de societat. Tots aquests factors contribueixen, d'una banda, a que les seues esdevinguen les veus autoritzades per a la re-construcció de la memòria històrica contemporània. D'altra banda, que les propostes memorialistes de

patrimonialització d'aquesta herència que dol estiguen supeditades a la mirada científica-forense. Hem de remarcar que açò ocorre tant a Paterna com a altres llocs de l'estat on es duen a terme aquests processos exhumatoris.

Altra pràctica reparativa que, d'alguna manera, es veu afectada pel procés d'exhumació, és la relacionada amb la vida jurídica de la Fossa 100. Els familiars associats per a tal propòsit, es veuen obligats a retrobar-se amb la documentació judicial referent als seus iaïos com són els juís sumaríssims, sentències i expedients processals. La vida jurídica del passat de la fossa, reflectida amb tota aquesta paperassa amb la que el franquisme simulava legalitat, torna al present per mostrar-nos l'aparell jurídic repressiu d'uns crims contra la humanitat. La resposta jurídica front a aquests crims i el propi procés d'exhumació és deficitària. La rapidesa amb que s'arxiven els protocols de judicialització de les fosses al·legant la prescripció dels crims n'és una bona mostra. A nivell més general, la causa contra el jutge Baltasar Garzón i la Querella Argentina com a única via per a trobar justícia, són altres mostres de la impunitat franquista.

Molts familiars, arran dels processos d'exhumació, s'han adherit a la Querella Argentina per assolir les seues reivindicacions de veritat, justícia i reparació, sumant-se a un moviment memorialista més global que abraça distintes víctimes de la repressió franquista. La investigació dels crims i la nul·litat dels judicis que se celebraren sense cap garantia legal, és una de les pràctiques reparatives que, tot i ser la més consensuada entre els familiars dels represaliats de les fosses de Paterna, no és la principal. L'adhesió a la querella a partir dels serveis de la cooperativa d'advocats El Rogle es fa i s'assumeix econòmicament de manera individual, d'ací que, malgrat el consens al que apuntem, de la Fossa 100 tan sols siguen dues famílies les que han iniciat aquest procés. La reparació dintre d'aquest marc, contemplada en l'esmentat projecte de reforma de la Llei de Memòria, ha de ser una de les grans fites que deuen

assumir també les polítiques de memòria històrica per poder garantir un sistema de justícia democràtic i real.

D'altra banda, pel que fa a la vida mediàtica, artística i cultural, en l'actual societat-xarxa de la postmemòria, aquestes veus indirectes de la fossa esdevenen fonamentals per a la difusió, coneixement i (re)producció de la memòria que engeguen els moviments memorialistes però que ens atenyen a tots i totes com a societat. Els processos d'exhumació i identificació, com hem pogut comprovar després d'analitzar l'impacte en premsa dels darrers 14 anys, han provocat un *boom* mediàtic. Aquestes notícies, que recullen les veus dels principals agents protagonistes (associacions de familiars i equips d'arqueòlegs i antropòlegs forenses) han sigut primordials en la generació d'una opinió pública que, alhora, facilita que continuen endavant aquestes pràctiques reparatives exhumatòries.

També a l'àmbit cultural i artístic s'està fent ressò dels processos d'exhumació, tal i com s'observa amb la implicació de la Fossa 100 en diversos projectes. A més dels productes estrictament vinculats a aquests processos, aquest vessant acull una diversitat de creacions que tracten la memòria a nivell més general. La quantitat d'oferta en aquest sentit planteja la qüestió de si estem vivint una saturació de la memòria. Independentment de les posicions amb les que es tracta de respondre a aquesta pregunta, cal ressenyar que aquestes produccions culturals esdevenen una pràctica reparativa per ella mateixa, indispensable per a donar a conèixer la memòria dels represaliats a les generacions més joves.

Tot este complex procés i la forta implicació per part de l'administració, la difusió dels treballs i la seua enorme repercussió mediàtica en alguns moments ens porta al perill o risc que es produïska una identificació entre la recuperació de la memòria i exhumació de cossos, tal i com hem detectat que està fent-se i que dona protagonisme absolut al procés d'exca-

vació. Tanmateix, el propi treball de camp realitzat per a aquesta investigació ens ha ofert la possibilitat d'escoltar altres veus divergents i que romanen en silenci front l'aclaparador impacte dels processos d'exhumació i identificació. Aquestes altres veus, familiars d'altres fosses, mostren l'heterogènia i la manca de consens general entre els familiars de les 2.238 víctimes. L'administració pública hauria de partir del consens d'aquesta polifonia en el procés que s'iniciarà aviat respecte a les inhumacions.

Com hem vist, l'èxit de les exhumacions no és equivalent respecte a les identificacions de l'ADN. Front aquesta situació, s'estan plantejant diverses propostes respecte a la patrimonialització del cementeri. Una d'elles seria la construcció d'un columbari comú que aculla la totalitat de cossos no identificats o no reclamats, en la mesura en que la gran majoria de familiars que s'associaren per endur-se les restes dels seus iaïos al poble, no han pogut fer-ho. Aquest fet ha provocat que alguns membres d'altres associacions, després de travessar tot el procés d'exhumació i (no) identificació afirmen que, si hagueren de començar ara el procés i en base a l'experiència viscuda, rebutjarien l'exhumació i lluitarien per dur a terme altra pràctica reparativa.

Altre cas és el de les familiars que, d'ençà l'origen dels processos d'exhumació mostraren la seua defensa per dur a terme altres accions de contra-memòria. Aquestes, que han viscut les exhumacions però han quedat amagades sota la categoria de "les que no volen saber res" s'han vist excloses de tot el procés. Al no estar associades, ni reben informació sobre els procediments de la fossa, ni reben atenció per part de les administracions i els mitjans de comunicació. Tal i com comentava altra persona que hem entrevistat i que ens ha demanat que preservem l'anonimat, front aquest desconeixement va sol·licitar formar part del grup de Whatsapp de l'associació de la fossa on està el seu iaïo, un grup al que no li interessa la seua opinió en tant que representa una amenaça per al seu objectiu. Tot i no estar d'acord,

moltes d'aquestes persones respecten la voluntat d'altres familiars i accepten que s'engegue el procés, encara que a nivell personal, viuen malament aquests tràmits que impliquen, com ja hem vist, custodiar els ossos en un magatzem i el trasllat de València a Madrid. Aquesta persona en concret, sent que s'estan profanant aquestes morts i la memòria. Ella també va rebre la transmissió de la memòria per la línia femenina familiar i entre els mandats implícits en aquesta, les "portadores de la memòria" de la seua família sumaren un reclam ben clar: "deixeu les fosses com estan". Este desig de les generacions anteriors té a veure amb les experiències que visqueren al voltant de les fosses, una història de sacrificis econòmics per a fer el seu propi memorial que va estar acompanyada amb l'amenaça de que buidarien les fosses i no tindrien un lloc que visitar. Per això, per a algunes famílies és tan important preservar les fosses tal i com estan, perquè la memòria de la repressió té més d'un protagonista, perquè per a algunes vídues el fet de que les seues netes pogueren anar a visitar el seu iaio a Paterna, era el fruit d'una lluita que també hagueren d'afrontar.

Aquests punts de vista, ens duen una vegada més a ressenyar les particularitats de les fosses comunes de Paterna com a lloc de memòria que han anat construint totes les generacions involucrades. L'aplicació de les pràctiques exhumatòries a aquest indret singular, tal i com es donen a altres llocs de l'estat espanyol, provoca reptes que també són particulars de Paterna. Les posicions respecte a les inhumacions, que afecten indefugiblement a les polítiques de patrimonialització d'aquest lloc de memòria, dibuixen un panorama controvertit: des de familiars de fosses associats per tal que no s'óbriga la seua fossa -com és el cas de la 135-, associacions que decideixen fer el seu propi mausoleu a la seua fossa -com la 113-, fins a fosses que inclouen perspectives contràries, o bé inhumar en el columbari comú o retornar-los a la fossa. Aquest fet demostra que la gestió d'aquest "patrimoni incòmode" no sols implica a les associacions de familiars i l'ajuntament de Paterna, sinó que reclama un diàleg que incloga les veus de totes les familiars implicades, fent honor als valors democràtics i de

pluralitat pels que perderen la vida les 2.238 persones represaliades del franquisme a Paterna. De no ser així, correm el risc de reproduir dinàmiques del passat i que aquest moviment contra-memòria hegemònic, que ha traslladat les memòries de les perifèries al centre de l'àmbit públic, desplace de nou cap als marges altres veus implicades en la lluita de dignificar les biografies dels seus iaïos i les seues iaïes.

BIBLIOGRAFIA

Aguilar, Paloma (1996). *Memoria y Olvido de la Guerra Civil española*. Alianza Editorial, Madrid.

Allué, Marta (1998). “La ritualización de la pérdida”. *Anuario de Psicología*, 29, 4, 67-82.

Aracil i Villaroya (2010), *El País Valencià sota les bombes (1936-1939)*. Universitat de València.

Ariño, Antonio (2004). “Asociacionismo, ciudadanía y bienestar social”. *Papers*, 74, 85-110.

Bauman, Zygmunt (2017). *Retrotopía*. Paidós, Barcelona.

Bernal, Mª Dolors i Corbalán, Joan (2008). *Eines per a treballs de memòria oral*. Generalitat de Catalunya. Departament d'Interior, Relacions Institucionals i Participació. Direcció General de la Memòria Democràtica.

Calzado, Antonio (2000). *La II República a Gandia, 1931-1936*. CEIC Alfons el Vell.

Calzado, Antonio i Martí, Bernat (2017). *Revolució i Guerra a Gandia*. La Xara Edicions.

Camas, Victoriano y García, Iñaki (1997). La transcripción en historia oral: Para un modelo “vivo” del paso de lo oral a lo escrito. *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, 18, 41-61.

Cate-Arries, Francie. (2016). “De puertas para adentro es donde había que llorar”: El duelo, la resistencia simbólica y la memoria popular en los testimonios sobre la represión franquista”. *Journal of Spanish Cultural Studies*, 17. 1-30. 10.1080/14636204.2016.1172434.

Castells, Manuel (2002). "La dimensión cultural de Internet", UOC.

Collado, Esther, Póveda, Jonatan i Ruiz-Núñez, Juan-Boris (eds.) (2018). *La memoria democrática a la Comunitat Valenciana*. Universitat d'Alacant.

Congram, Derek i Wolfe Steadman, Dawnie (2008). "Distinguished guests or agents of ingérence: foreign participation in Spanish Civil War grave excavations". *Complutum*, 2008, Vol. 19 Núm. 2: 161-173

Cuesta, Josefina (2007). "Las capas de la memoria". Contemporaneidad, sucesión y transmisión generacionales en España (1931-2006)". *HISPANIA NOVA. Revista de Historia Contemporánea*, 7.

Del Valle, Teresa (1995). "Metodología para la elaboración de la autobiografía", en Actas del Seminario Internacional Género y Trayectoria del Profesorado Universitario, Carmela Sanz Rueda (coord.), Madrid, Instituto de Investigaciones Feministas/Universidad Complutense, pp. 281-289.

Egizabal, Maribel (2017), "Algunas aportaciones desde la antropología al estudio de la memoria histórica", *Kobie Serie de Antropología Cultural*, 20, 101-112, Bizkaiko Foru Aldundia-Dipoutación Foral de Bizkaia.

Fernández Prieto, Lourenzo (2011). Conservación y olvido de los pasados incómodos en las sociedades contemporáneas. En Eduardo Rey Tristán y Pilar Cagiao Vila (eds.) *Conflicto, memoria y pasados traumáticos: El Salvador contemporáneo*. Universidade de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.

Ferrándiz, Francisco (2014). *El pasado bajo tierra. Exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil*. Anthropos, Madrid.

Ferrero, Raquel y Colomina, Clara (2016). "Faltar o morir? Una aproximació a les practiques socioculturals davant de l'absència". *Almaig, estudis i documents*, 153-164.

Gabarda, Vicent (2007). *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*. PUV, València.

Gassiot Ballbé, Ermengol (2008). “Arqueología de un silencio. Arqueología forense de la Guerra Civil y del Franquismo”. *Complutum*, Vol. 19 Núm. 2: 119-130.

Garrabou, R. (1985). *Un fals dilema: Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*. València: Institució Alfons el Magnànim.

_____ (2006). *Història agrària dels Països Catalans, segles XIX-XX*. Vol. IV. Barcelona: Fundació catalana per a la recerca i la innovació.

Gil Vico, Pablo (2005). “La crisis constitucional desde una perspectiva republicana”. *Cuadernos Republicanos*, Madrid.

_____ (1998). “Ideología y represión: la Causa General. Evolución histórica de un mecanismo jurídico-político del régimen franquista”. *Revista de Estudios Políticos (Nueva Época)* 101, 159-189.

Girona, Albert i Navarro, Javier (eds.) (2009). *Fa setanta anys. La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. PUV, València.

González Padilla, Eusebio (2003). “La Justicia Militar en el primer franquismo”. En *Sociedad y política almeriense durante el régimen de Franco. Actas de las Jornadas celebradas en la UNED durante los días 8 al 12 de Abril de 2002*

González Ruibal, Ángel (2008). “Arqueología de la Guerra Civil Española”. *Complutum*, Vol. 19 Núm. 2: 11-20

Halbwachs, Maurice (1950). *La Mémoire Collective*. Recuperado de http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/memoire_collective/memoire_collective_tdm.html. Última consulta 30/12/2017.

Hirsch, Marianne (2008). "The Generation of Postmemory". *Poetics Today* 29 (1), 103-128.

Ibañez, Melanie i Verdugo, Vicenta (2016). "Investigar la repressió franquista de postguerra a la província de València: les fonts documentals". *Drets. Revista Valenciana de Reformes Democràtiques*, 2, 63-78.

Ibañez, Melanie i Esteve, Javier (2019). L'antimodel de dona: les roges. En Carlos Fuentes i Vicenta Verdugo (coords.) *Dones i repressió franquista. Una guia per al seu estudi a València*. Universitat de València

López, Julián y Villalta, Alfonso (2015), "Cartas y cuentos desde las cárceles de Franco". *Vínculos de Historia*, 4, 147-173.

Mainar, Eladi (2009). De la misèria a la guerra: alguns apunts sobre l'economia a la Safor (1936-1939). En *Fa setanta anys. La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*, Girona i Navarra (eds). PUV, València.

Mir i Curcó, Conxa (2008), "La repressió franquista als Països Catalans". *Catalan Historical Review* 1, 269-281.

Moreno, Jorge (2018). *El duelo revelado*. CSIC, Madrid.

_____ (2019), "Antropología, representación y ausencia. El caso de Libertad, una película sobre la memoria y el daño" *Laboratorio de Antropología Audiovisual Experimental Proyecto Libertad*, MUSAC y Fundación Daniel y Nina Carasso.

Pagés i Blanch, Pelai (dir.) (2004). *Franquisme I repressió: la repressió franquista als Països catalans (1939-1975)*. Universitat de València.

_____ (2015) "Historia y memoria histórica: un análisis para el debate". *Kultur: Revista Interdisciplinària sobre la cultura de la ciutat* Vol. 2(4)

_____ (2018). Les lleis repressives del franquisme des d'una perspectiva històrica. En Collado, E., Póveda, J i Ruiz, J. (Eds.) *La memòria democràtica a la Comunitat Valenciana*. Universitat d'Alacant

Prats, Llorenç (2005). "Concepto y gestión del patrimonio local". *Cuadernos de Antropología Social*, 21, 17-35.

Quilez, Laia (2014). "Hacia una teoría de la posmemoria. Reflexiones en torno a las representaciones de la memoria generacional". *Historiografías: revista de historia y teoría*, 8, 57-75.

Renshaw, Layla (2011). *Exhuming Loss: Memory, Materiality and Mass Graves of the Spanish Civil War*. Routledge, Nova York.

Sánchez-Carretero, Cristina (2013). Patrimonialización de espacios represivos: en torno a la gestión de los patrimonios incómodos en España. En Carmen Ortiz (coord.) *Lugares de represión, paisajes de la memoria. La cárcel de Carabanchel*. Los libros de la Catarata, Madrid.

Sierra, Verónica (2016). *En Capilla. En Cartas presas: La correspondencia carcelaria en la Guerra Civil y el Franquismo*. Madrid, Marcial Pons Ediciones de Historia.

Solé, Belén i Díaz, Beatriz (2014). *Era más la miseria que el miedo. Mujeres y Franquismo en el Gran Bilbao: Represión y Resistencias*. Ddt Liburuak, Bilbao.

Stig-Sørensen, Marie Louise i Viejo-Rosé, Dacia (Eds.) (2015). *War and Cultural Heritage. Biographies of Place*. Cambridge University Press.

Torres, Ricard Camil (2008). *La repressió franquista al País Valencià. Recull bibliogràfic*. València, Tres i Quatre.

Troncoso, L. Y Piper, I (2015). "Género y memoria: articulaciones críticas y feministas". *Atenea Digital. Revista de Pensamiento e Investigación Social*, 15(1), 65-90.

Valls, Lurdes (2018), "La Posmemoria como contra-memoria crítica", *El Salto Edición digital*.

Verdugo, Vicenta i Fuertes, Carlos (coords.) (2019). *Dones i repressió franquista. Una guia per al seu estudi a València*,(coords.). Universitat de València.

Yoffe, Laura (2003). "El duelo por la muerte de un ser querido: creencias culturales y espirituales". *Psicodebate*, 3, 127-158.<https://doi.org/10.18682/pd.v3i0.507>

Yusta, Mercedes (2011). "¿Memoria versus justicia? La recuperación de la memoria histórica en la España actual". *Amnis* [En línea], 2 consultado el 02-05-2019. URL: <http://journals.openedition.org/amnis/1482> DOI: 10.4000/amnis.1482

Zarankin, Andrés y Salerno, Melisa (2008). "Después de la tormenta. Arqueología de la represión en América Latina". *Complutum*, Vol. 19 Núm. 2: 21-32

ANNEXES

Annex 1: Taula d'Informants

Nom i cognoms	Sexe	Edat	Parentiu	Origen
Teresa Llopis	Dona	50	Neta	Oliva
María Morató	Dona	83	Filla	Oliva
María Morell Morató	Dona	69	Neta	Oliva
Juan Luis Pomares	Home	90	Fill	Gandia
Salvador Pomares	Home	55	Net	Gandia
Daniel Galán	Home	60	Net	Torrent
Charo Laporta	Dona	65	Neta	Ontinyent
Leonor Coscollá	Dona	91	Filla	Xeraco
Josefa Coscollá	Dona	70	Neta	Xeraco
Rosa Coscollá	Dona	96	Filla	Xeraco
Rosa Ureña	Dona	75	Neta	Xeraco
Vicente Alemany	Home	92	Fill	Oliva
Consuelo Alemany	Dona	-	Neta	Oliva
Tamara Alemany	Dona	-	Besneta	Oliva

Annex 1: Taula d'Informants

Laura Alemany	Dona	-	Neta	Oliva
Irene Domènech	Dona	-	Besneta	Oliva
Conxita Ibàñez	Dona	83	Filla	Gandia
Inma Hermoso Ibàñez	Dona	55	Neta	Gandia
Anna Hermoso Ibàñez	Dona	45	Neta	Gandia
Salvador Gomar	Home	83	Fill	Gandia
Alejandro Vila	Home	-	Arqueòleg	-
Marisol Schwab	Dona	-	Antropòloga forense	-
Paco Sanchis	Home	-	Tècnic Diputació València	Valencia
Salvador Sanchis	Dona	-	President Associació Republicana de La Safor	Gandia
Guillermo Noguera	Home	-	Advocat El Rogle	Valencia
Rosa Pérez	Home	-	Exdiputada Consellera	Valencia
Ramiro Rivera	Home	-	Diputat	Valencia
Julio Fernández	Home	-	Regidor Ajuntament de Paterna	Paterna
Matías Alonso	Home	-	Membre GRMH	Valencia
Anònima	Home	-	Nebot	-
Anònima	Dona	-	Neta	-

Annex 2: Programa d'actes 2 de novembre de 2019**2 NOVEMBRE 2019. CEMENTERI MUNICIPAL DE PATERNA****MUIXERANGA**

Bon dia a totes i tots. Moltes gràcies per acompanyar-nos avui i fer d'aquest acte un moment tan entranyable.

Vull començar agraint a tanta gent la vostra ajuda i recolzament:

- En primer lloc, a vosaltres, famílies de la fossa 100, per haver confiat en mi des del principi, sense condicions. Una menció especial mereix Joana Frau, de Xeresa, besneta d'un home de la nostra fossa, per ser ella la que va iniciar aquesta aventura. Fou ella, tan jove, el motor d'arrencada.

I també a tanta gent que estic veient...

- A Vicent Gabarda, per haver-nos donat l'oportunitat de saber que sou estos 28.
- A Leoncio Badía, que es va dedicar a enterrar-vos aquell dia negre contra la seua voluntat, però que gràcies a ell, que sempre va ajudar a les vostres vídues, ara sabem que és exactament en aquest clot on jeuen les vostres despulles.

- Gràcies a la Diputació de València, al seu assessor de Memòria Democràtica Matías Alonso, al novament nomenat diputat de Memòria Democràtica, Ramiro Rivera i al seu tècnic, Paco Sanchís amb el què he establert una relació constant, fora d'hores si calia, per tal de tindre tota la documentació a punt.
- I també gràcies a la Plataforma d'Associacions de Familiars de Víctimes del Franquisme del Cementeri de Paterna, presidida per Amparo Belmonte, perquè ens sentim més fortes si estem totes juntes.
- Gràcies a l'ajuntament de Paterna, per facilitar els tràmits a nivell municipal.
- I moltes gràcies a l'ajuntament d'Oliva, que des del minut zero ha estat ajudant-nos a dur endavant aquest procés i ens ha fet saber i sentir que està amb nosaltres per a tot i fins el final.
- Moltes gràcies també a l'Associació Republicana de la Safor, presidida per Salvador Sanchís, gràcies pel seu recolzament i per aquesta bandera republicana que avui ens ha deixat per a cobrir la vostra tomba.
- Gràcies a Ángel González, president de la Coordinadora d'Entitats Memorialistes del País Valencià, per ensenyar-nos que mai hem de deixar de lluitar i per haver-nos donat a conèixer de prop la Querella Argentina i permetre que ara, amb les querelles presentades, puguem tindre esperança d'anul·lar els vostres juís sumaríssims, emesos per aquells tribunals militars de la mort.

- A Rosa Pérez Garijo, Consellera de Participació, Transparència, Cooperació i Qualitat Democràtica per ser tan sensible amb aquest tema i tan valenta. És una dona a la que admire i agraiïsc la seua força i la determinació que des de sempre ens ha transmès.
- A Rosa Alberó, que desinteressadament ens ha fet aquest roll-up amb els vostres noms i
- A Maria Navarro, companya i amiga, presidenta de la fossa 126, per estar sempre al meu costat ajudant-me amb tots els detalls.
- I a Ferran Mestre, amic i company de professió, així com a tots els professors i professores d'història però de la història vertadera, de la història que dóna a conèixer les noves generacions la nostra pena i posa davant dels seus ulls la crua i veritable realitat per així augmentar les garanties de no repetició.
- I com no, gràcies a ArqueoAntro. Moltes gràcies a aquest equip de gent tan propera. Excel·lents professionals i sobretot excel·lents amics. Quan s'estableixen aquestes relacions, quin dubte cap que són per a sempre. Moltes gràcies Miquel Mezquida, Alex Calpe, Azahara Martínez, Javier Iglesias, Eloy Ariza així com a tot l'equip de dones i homes que us envolten i col·laboren amb vosaltres. Totes i tots sou especials. Molt. Posem en les vostres mans la delicada tasca de treure'ls a la llum. I en les vostres mans depositem tota la nostra confiança perquè des del principi heu demostrat el vostre saber fer impecable.

Totes i tots vosaltres formeu part d'aquesta gran família, de la família de la fossa 100.
Moltes gràcies.

El dia dos de novembre de 1939 van assassinar a

12 homes de

GANDIA:

Benjamín Benedito Climent.

Emilio Conca Almiñana.

Agustín David Chisvert.

Vicente Foyos Sanchis.

Salvador Gomar Noguera.

Antonio Ibáñez Gilabert.

Vicente Llopis Soliva.

José Lloret García.

Joaquín Melo Mayor.

Antonio Pastor Pérez.

Juan Luís Pomares Bernabeu.

Andrés Varo Domingo.

5 homes d'

OLIVA:

Vicente Alemany Mestre.

Lorenzo Calatayud Colom.

José Català Benavent.

José Morató Sendra.

Blai LI

7 homes de

PILES:

Cristóbal Fernández Herrera.

José Borrás Tur.

Salvador Nalda Borrás.

Francisco Sancho Climent.

Perfecto Tasa Climent.

Ángel Tur Guillem.

Felipe Bañuls Guillem.

1 home de

XERACO:

Vicente Coscolla Ibáñez.

2 homes de

XERESA:

José Cardona Martínez.

Vicente Blanquer Canet.

i 1 home de

XÀTIVA:

Eliseo Mompó Sánchez.

SEMPRE ESTAREU AL NOSTRE COR I A LA NOSTRA MEMÒRIA.

VERITAT, JUSTÍCIA, REPARACIÓ I GARANTIES DE NO REPETICIÓ.

Eren les 17h de la vesprada d'un dia com avui quan us van assassinar.

2 de novembre de 1939.

Feia fred. Tots parlàveu d'abric i mantes a les vostres cartes, que ara són nostres tresors.

Anàveu emmanillats però junts. Els 28.

Què us dèieu uns als altres en aquell camió que us portava a la mort? Quines eren les paraules que expressaven la vostra por?

O no hi havia paraules? Tan sols llàgrimes, mirades i crits d'impotència?

28 homes units pel terror, agermanats per la por més feroç. I allí, al Terrorer va mirar la mort de cara. Vau mirar els assassins a la cara. Sabedors de la injustícia que es cometia, us vaucompanyar fins el final.

Ningú mai, ni tan sols vosaltres, hagués pensat que hui, 2 de novembre de l'any 2019, els vostres fills i filles, néts i nétes, besnéts i besnétes i rebesnéts i rebesnétes estaríem ací rodejant junts el clot negre del vostre silenci.

Ens agermanem com ho vauc fer vosaltres aquell dia de l'horror. Estem units i ara ja ens estimem. Aquesta unió ens ha oferit la força i la determinació ferma de donar-vos llum, de treure-vos a la llum per a què puguem veure i cantar a l'aire amb crits d'orgull que el vostre assassinat va ser una injustícia, que el silenci patit per les vostres famílies era la dignitat més pura que els van obligar a amagar.

Obrim la terra per a què brolle la vostra honestat. Volem que tothom sàpiga la veritat ocultada per tal que la injustícia comesa siga reparada. És el nostre desig treure a la llum les vostres vides que durant tants anys s'han intentat invisibilitzar.

Vos van assassinar al capvespre d'aquell 2 de novembre i les vostres famílies quedaren estigmatitzades de per vida. Hem heretat el trauma. Som hereus del dolor patit. Les víctimes no trien la seua condició, ningú mai vol ser víctima del terror, de la humiliació i la vergonya.

I per açò estem ací. Ho hem aconseguit. Quin honor més gran tindre els vostres fills i filles ací:

- Maria Morató Torres.
- Salvador Gomar Pons.
- Remedios Blanquer Cardona.
- Leonor Coscolla Ferrer.
- Jose Luís Pomares Almiñana.

També vull nomenar als vostres fills i filles que avui no han pogut vindre perquè ja són massa majors, però que des de la distancia, també ens acompanyen:

- Conxita Ibáñez Ribelles.
- Carmen Coscolla Ferrer.
- Rosa Coscolla Ferrer.
- Vicente Alemany Morell.
- Lorenzo Calatayud Ferrer.

Què fonda satisfacció haver-los pogut regalar aquest moment. Quant m'haguera agradat tindre a mon pare amb nosaltres i a tots aquells que ja han perdut la vida pel camí...

En 48 hores, el dilluns 4 de novembre, arrancarem la llosa que us cobreix i d'ahí eixireu a la claredat del dia. Mostrareu la vostra vàlua al món sencer, la vostra honradesa sense màcula.

I en veure vos, les persones de bé valoraran tot allò pel que nosaltres sempre ens hem enorgullit. I a l'obrir aquesta fossa del silenci, tothom podrà adonar-se'n que aquest extermini implacable i atroç mai més ha d'ocórrer de nou.

Fareu saber que les dictadures són la lacra més gran que un poble pot patir; que el feixisme fou i serà la més lamentable part de la nostra història.

Ara esteu també fent història.

Han passat 80 anys. Queden 48 hores. I sí... Ho hem aconseguit. Tot ha pagat la pena.

Moltes gràcies.

I ara escoltem el vostre cant, la vostra música. Tomàs Iniesta Llopis, un dels vostres besnéts interpreta l'Himne de Riego per a vosaltres, homes de la 100.

HIMNE DE RIEGO

Victòria Català, la neta de José Català Benavent, ens adreça unes paraules:

Miquel Mollà, marit de Conxa Pastor, la neta d'Antonio Pastor Pérez, ens vol llegir una carta molt especial:

Jose Mª Laporta, net també d'Antonio Pastor, ens llegirà la última carta del seu iaio, on s'acomiada de la vida abans de ser assassinat.

Joana Frau, besneta de Vicente Blanquer Canet, ens dirigeix també unes paraules.

I bé, famílies de la fossa 100, amics i amigues presents. He pensat fer-vos avui un regal. Resulta que he tingut la sort de fer-me una gran amiga gràcies a la lluita que tots i totes nosaltres duquem endavant. Es tracta de **Maria Navarro**. És la presidenta de la fossa 126, on hi ha soterrades 250 persones. El meu regal per a vosaltres us l'entregarà ella. El meu regal per a vosaltres és la seua veu.

Maria, per favor...

LA INTERNACIONAL.

DIPUTACIÓ DE
VALÈNCIA
Delegació de Memòria Històrica